

ISSN 2695-0243
ISBN 978-80-88474-02-9
DOI 10.47451/col-03-2022-018

EUROPEAN SCIENTIFIC e-JOURNAL

ISSUE 3 (18)

APRIL 29, 2022

**THE SECOND SPECIAL
HUMANITARIAN ISSUE
OF UKRAINIAN SCIENTISTS**

GLOBAL SCIENCES IN THE NAME OF HUMAN DEVELOPMENT

EUROPEAN SCIENTIFIC E-JOURNAL

ISSN 2695-0243

DOI 10.47451

ISSUE 3 (18)

THE SECOND SPECIAL HUMANITARIAN ISSUE OF UKRAINIAN SCIENTISTS

DOI 10.47451/co1-03-2022-018

Tuculart Edition
EU, Czech Republic
2022

The second special humanitarian issue of Ukrainian scientists. Collection of Scientific Articles.
European Scientific e-Journal, 3 (18). Ostrava: Tuculart Edition, 2022. – 140 p.

ISSN 2695-0243
ISBN 978-80-88474-02-9

Editor-in-Chief of the Issue
Alexander Buychik
Doctor of Economics, PhD of Social and Political Sciences

Deputy Editor-in-Chief of the Issue
Maxime Bahtin
Full Professor, Doctor of Philosophy

Chief Reviewer of the Issue
Ivan Pfanenstiel
Full Professor, Doctor of Philosophy

Director of the Issue
Anisiia Tomanek
Master of Social Sciences and Cultural Studies

Designed by Ekaterina Rusakova

Design Partner: International Design

Table of Contents

Economics

<i>Derevianko, S.I.</i> On the interpretation of intangible assets. Special Humanitarian (in Ukrainian)	7
<i>Kebko, V.V., Popko, Y.Yu., & Ostapchuk, S.M.</i> Development of integrated reporting based on online technologies (in Ukrainian)	17
<i>Horiashchenko, Yu.</i> New challenges for the high-tech sector of the economy in Ukraine	30
<i>Zaborskyi, V.S., & Borshchuk, Y.M.</i> Education in the processes of transition of functioning social and economic systems on the principles of sustainable development (in Ukrainian)	37
<i>Barabash, L.</i> Improvement of tax policy within the harmonization of the tax system of Ukraine	49
<i>Oryshchyn, T.</i> Transformation of the financial mechanism in the conditions of decarbonization of the national economy (in Ukrainian)	57

Innovations and Discoveries

<i>Obrenych, Yu.O., & Khaprova, D.V.</i> The current state and prospects of using digital technologies in the activities of Ukrainian enterprises in terms of digitalization of the economy (in Ukrainian)	67
<i>Molchanov, V.F.</i> Ensuring accuracy in conditions automated production (in Ukrainian)	78

Pedagogics

<i>Plaksina, O.I.</i> Modern higher school: types of education and a complex of approaches to didactic interaction in it (in Ukrainian)	86
<i>Khandii, O., & Derzhak, N.</i> Digitalization of higher education and features of interactive learning (in Ukrainian)	97

Philosophy

<i>Lebyedyeva, N.A.</i> Features of the structural role of the sacred in the system of spatio-temporal coordinates of the ethnic world picture	105
<i>Stetsenko, V., & Galuiko, R.</i> Conceptual pluralism of religious and philosophical thought in Ukraine in the late 19th and early 20th centuries	117

Sociology

<i>Dulik, T.O., Alexandriuk, T.Y., & Poliskyi, D.S.</i> Directions of the development of socially responsible business (in Ukrainian)	125
---	-----

Svitlana I. Derevianko, PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor, Department of Accounting and Taxation, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. ORCID 0000-0001-8576-0276.

On the interpretation of intangible assets

Abstract: Intangible assets play an important role in determining the competitiveness of enterprises. Foreign companies compete fiercely with those Ukrainian companies in which the share of intangible assets is insignificant. Users of accounting information make increased demands on the reliability of information about the movement of assets of the enterprise, an important place among which is occupied by intangible assets. The article considers scientific approaches to the interpretation of intangible assets of the enterprise. Economic, legal, accounting and valuation approaches are described, which fully reveal the essence of intangible assets, their place, role and significance for the development and implementation of financial and economic activities of the entity. The lack of a unified interpretation of the concept of «intangible asset», which creates difficulties in understanding their essence. Developments can be used during the theoretical substantiation and practical development of methods of accounting for intangible assets in enterprises of Ukraine.

Keywords: intangible assets, intellectual property, property rights, identification, accounting, international accounting standards.

Світлана Іванівна Дерев'яно, кандидат економічних наук, доцент, Кафедра обліку та оподаткування, Національний університет біоресурсів і природокористування України, Київ, Україна. ORCID 0000-0001-8576-0276.

До питання тлумачення нематеріальних активів

Анотація: Нематеріальні активи відіграють важливу роль при визначенні конкурентоспроможності підприємств. Зарубіжні компанії становлять жорстку конкуренцію тим українським підприємствам, у яких частка нематеріальних активів незначна. Користувачі облікової інформації висувують підвищені вимоги до достовірності інформації про рух засобів підприємства, важливе місце серед яких займають нематеріальні активи. У статті розглянуто наукові підходи до тлумачення нематеріальних активів підприємства. Охарактеризовано економічний, юридичний, бухгалтерський та оціночний підходи, які повно розкривають сутність нематеріальних активів, їх місце, роль та значення для розвитку та здійснення фінансово-економічної діяльності суб'єкта господарювання. Встановлено відсутність єдиного трактування поняття «нематеріальний актив», що створює складності в розумінні їх сутності. Напрацювання можуть бути використані під час теоретичного обґрунтування та практичної розробки методики обліку нематеріальних активів на підприємствах України.

Ключові слова: нематеріальні активи, інтелектуальна власність, право власності, ідентифікація, облік, міжнародні стандарти бухгалтерського обліку.

Вступ

Постановка проблеми. Сучасний стан розвитку економіки потребує напрацювання нових підходів до обліку, аналізу, аудиту, контролю та управління нематеріальними

активами, глибшого розуміння їх економічної сутності. Сьогодні термін «нематеріальні активи» використовується не лише у сфері обліку, а тому існують певні розбіжності у його тлумаченні. До складу нематеріальних активів входять різні за природою об'єкти, тим самим ускладнюючи їх облік. У зв'язку з тим, що існують певні розбіжності в економічному, юридичному, бухгалтерському та оціночному підходах, то це призводить до розриву між методологією бухгалтерського обліку нематеріальних активів і вимогами сучасної економіки. Все це вказує на необхідність подальших досліджень з метою створення єдиного методологічного підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання сутності нематеріальних активів, їх ролі у діяльності суб'єктів господарювання у різний час досліджували як зарубіжні, так і вітчизняні вчені, зокрема Х. Андерсен, Д. Колдуелл, Е.С. Хендріксен, Б. Нідлз, Л. Шнейдман, Л. Сук, Т. Банасько, І Криштопа, С.Шульга, С. Голов, Г. Давидов, З.-М. Задорожний, І. Лепетан, Н. Малюга, В. Сопко та інші. Проте досі залишаються не до кінця досліджені питання не лише їх обліку та контролю, а й економічної сутності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для цілей бухгалтерського обліку використовується поняття «нематеріальні» або «невідчутні активи». В науковій літературі з економіки та управління частіше вживаються терміни «інтелектуальна власність», «нематеріальні ресурси». Тож чи існує відмінність між нематеріальними активами і нематеріальними ресурсами? Економічна енциклопедія наводить таке пояснення понять: активи – це сукупність майна, грошових коштів, об'єктів інтелектуальної власності конкретного суб'єкта господарювання, від використання яких протягом певного періоду очікується отримання вигод (як правило, прибутку), а ресурси – це, по-суті складові виробничого потенціалу підприємства, що використовуються ним для досягнення поставлених цілей (*Мочерний та ін., 2000*). Ресурси підприємства можуть бути трансформованими в активи і, як наслідок, знайдуть відображення в балансі лише після дотримання умов визнання: оцінки, ідентифікації, здатності приносити економічні вигоди.

Підходи щодо тлумачення поняття «нематеріальні активи», що сформувались в наукових колах поділяють на економічний, юридичний, бухгалтерський та оціночний. Вони розкривають суть, місце, роль та їх значення в діяльності суб'єктів господарювання. Та різноманітність таких підходів до тлумачення цього поняття створює складності в розумінні їх сутності. До основних характеристик нематеріальних активів відносять: відсутність матеріальної форми; можливість ідентифікації; можливість грошового вираження вартості.

Бухгалтерський та оціночний підходи до розуміння суті нематеріальних активів містяться у таких нормативно-правових документах: МСБО 38 «Нематеріальні активи» (*МСБО 38 «Нематеріальні активи»*), МСО 210 «Нематеріальні активи» (*Міжнародний стандарт оцінки 210 «Нематеріальні активи»*), П(С)БО 8 «Нематеріальні активи» (*П(С)БО 8 «Нематеріальні активи»*), НП(С)БОДС 122 «Нематеріальні активи» (*НП(С)БОДС 122 «Нематеріальні активи»*), Методичних рекомендаціях з бухгалтерського обліку нематеріальних активів (*Методичні рекомендації з бухгалтерського обліку нематеріальних активів*).

Юридичний підхід до розуміння суті різних видів нематеріальних активів, які входять до нематеріальних активів, розкривається у таких документах: ЦКУ, ГКУ, ПКУ, Законі України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні», «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки», «Про авторське право і суміжні права» та деякі інші. Та тлумачення терміну нематеріальних активів розкривається лише в Законі України «Про державне регулювання діяльності в сфері трансферу технологій» – це об’єкт (об’єкти) права інтелектуальної власності, а також інші аналогічні права, визнані в порядку, встановленому законодавством, об’єктом права власності (*Закон України №143-V*). Для приведення розуміння нематеріальних активів у відповідність до П(С)БО 8, Плану рахунків та Методрекомедацій з бухгалтерського обліку нематеріальних активів вважаємо за доцільне визначення нематеріальних активів у цьому Законі викласти у такій редакції: нематеріальний актив – це об’єкт (об’єкти) права інтелектуальної власності, права користування природними ресурсами, майном, організаційними, економічними та іншими вигодами, що визнані (визнані) у порядку, встановленому законодавством.

3. Задорожний вказував на те, що необхідно усунути розбіжності між національними та міжнародними стандартами бухгалтерського обліку та фінансової звітності з метою забезпечення відображення реального фінансового стану підприємства як об’єкта інвестування (*Задорожний, 2009:351*). Але розбіжності у сфері нормативного регулювання бухгалтерського обліку продовжують існувати, що призводить до деяких суперечностей, в т.ч. в обліку нематеріальних активів.

З часу появи терміну «нематеріальні активи» і до сьогодні їх правове регулювання регламентується багатьма нормативно-правовими документами. Зміст поняття «нематеріальний актив» у кінці 1990-х рр. було розкрито у МСБО 38 «Нематеріальні активи» (*МСБО 38 «Нематеріальні активи»*), а трохи згодом – у Міжнародному стандарті оцінки №4 «Оцінка нематеріальних активів» (*Міжнародний стандарт оцінки 210 «Нематеріальні активи»*). В українському законодавстві на початку 1990-х рр. під нематеріальними активами розуміли об’єкти права інтелектуальної власності, в т.ч. промислової, інші об’єкти права власності та користування. Таке визначення було наведене у Положенні про організацію бухгалтерського обліку та звітності в Україні, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України №250 від 03.04.1993 р. З того часу і до сьогодні тлумачення цього терміну зазнавало змін. Розглянемо визначення нематеріальних активів у нормативно-правових документах (*Табл. 1*).

З введенням в дію П(С)БО 8 (*П(С)БО 8 «Нематеріальні активи»*) вперше було наголошено, що це немонетарний актив, який не має матеріальної форми та може бути ідентифікований. З прийняттям ПКУ нематеріальні активи визначили як право власності на результати інтелектуальної діяльності, в т.ч. промислової власності, а також інші аналогічні права (*Податковий кодекс України №2755-VI*). У 2016 р. із ПКУ вилучено пп. 14.1.120, який розкривав поняття «нематеріальні активи». Це означає, що тлумачення цього поняття здійснюється виключно бухгалтерськими стандартами і рекомендаціями.

Трактування поняття нематеріальні активи, наведені у нормативних документах, не суперечать міжнародним стандартам, хоча у МСО 210 (*Міжнародний стандарт оцінки 210 «Нематеріальні активи»*) акцент робиться на економічних властивостях нематеріальних

активів. Юридичний підхід до розуміння суті різних видів нематеріальних активів розкрито в багатьох нормативно-правових документах, зокрема Цивільному кодексі України, Господарському кодексі України, Законах України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні», «Про охорону прав на сорти рослин», «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки», «Про авторське право і суміжні права» та деяких інших.

Визначення нематеріального активу, наведене у Методичних рекомендаціях з бухгалтерського обліку нематеріальних активів (*Методичні рекомендації з бухгалтерського обліку нематеріальних активів*), містить вказівку на те, що строк їх корисного використання може бути різним без будь-яких обмежень. На нашу думку, це може спричинити непорозуміння при визнанні нематеріального активу. Оскільки у визначенні не має уточнення про те, що нематеріальний актив має використовуватись протягом періоду, який становить більше року (або одного операційного циклу, якщо він перевищує рік), то це означає, що до нематеріальних активів можна зарахувати активи, які мають строк використання до року. Це суперечить нормі віднесення їх до необоротних активів і відображення в першому розділі активу балансу.

Нематеріальні активи Рада із стандартів фінансового обліку США (FASB – Financial Accounting Standards Board) тлумачить як активи, які не мають матеріальної форми та які з'явилися у результаті минулих подій, здійснили відповідний ефект і можуть принести вигоду в майбутньому (*Rechtman, 2001*).

В науковій літературі представлені різні підходи до тлумачення категорії нематеріальні активи. Так, Коблянська О.І. під нематеріальними активами розуміє будь-які (їх коло залишається невичерпним) безтілесні об'єкти цивільного обігу, що можуть бути капіталізовані підприємством, організацією, установою (*Коблянська, 2007*). На наш погляд таке визначення суперечливе, оскільки не всі об'єкти нематеріальних активів відносяться до цивільного обігу (наприклад, права на провадження окремих видів господарської діяльності).

Науковці висловлюють думку про те, що не можна об'єднати всі об'єкти, які належать до нематеріальних, одним визначенням, оскільки вони є дуже різними за своєю природою, а тому пропонують розрізнити:

- 1) нематеріальні активи – не має матеріальної структури, належить організації, може бути відділений від суб'єкта господарювання для подальшого продажу або іншого розпорядження і є джерелом майбутніх економічних вигод;
- 2) нематеріальні ресурси – не мають матеріальної структури, контрольовані компанією, що є підсумком операцій, здійснених організацією раніше, або понесених витрат, і здатні забезпечити суб'єктові господарювання економічні вигоди в майбутньому;
- 3) нематеріальні фактори – неформалізовані та неконтрольовані можливості підприємства зі створення нових цінностей, що забезпечують для нього конкурентну перевагу.

Визначення нематеріальних активів, зроблене Хорунжак Н.М. як умовна вартість об'єктів промислової та інтелектуальної власності, а також права користування землею, водними та іншими природними ресурсами теж не є доречним, оскільки умовна вартість означає, що об'єкт не можна оцінити (*Хорунжак, 2001:68*).

Пропозицію щодо уточнення сутності нематеріальних активів висловила І. Солодченко (*Солодченко, 2005*). Так, пропонується визначити, що нематеріальні активи – це будь-які активи, що не мають матеріальної форми, за винятком, грошових коштів та їхніх еквівалентів (кошти на рахунках до запитання, готівка, фінансові інвестиції, які конвертуються в певні суми грошових коштів), дебіторської заборгованості підприємству у визначеній сумі грошових коштів.

О.В. Вакун нематеріальні активи розглядає як у економічному, так і бухгалтерському розумінні, прив'язуючи їх до вимог визнання, що містяться у П(С)БО 8. Автор рекомендує зробити перехід від «звуженого» бухгалтерського до «розширеного» бухгалтерського підходу, який максимально наближений до економічного розуміння сутності нематеріальних активів (*Вакун, 2011:213*).

На думку І. Бланка нематеріальні активи – це група активів підприємства, яка не має речової форми, що містить об'єкти інтелектуальної (в т.ч. промислової) його власності. До цієї групи належать гудвіл, придбані підприємством права користування окремими природними ресурсами, програмними продуктами, товарними знаками, патентами, ноу-хау та іншими аналогічними видами майнових цінностей, що затверджені відповідним законодавством і відображаються в балансі підприємства (*Бланк, 2007:702*).

Зарубіжні вчені Джон Доунс та Джордан Еллот Гудман, Б. Нідлз, Х. Андерсон, Д. Колдуелл притримуються так званого бухгалтерського (звуженого) підходу, який обмежує перелік тих об'єктів, які можуть бути визнані нематеріальними активами і зараховані на баланс підприємства (*Downes & Elliot, 1998; Нідлз та ін., 2004:225-226*). Такий підхід не відображає правової суті нематеріальних активів і потребує доопрацювання.

На думку авторів «Глумачного словника економіста» нематеріальні цінності – це цінності, які не є фізичними об'єктами, але мають грошову оцінку – патенти, технологічні й технічні новітні розробки, проекти, інші об'єкти інтелектуальної власності, оренда та інші права (*Гончаров та Кушнір, 2009:194*).

Деякі науковці під нематеріальними (невловимими) активами розуміють довгострокові активи, які не мають фізичної форми. Їх цінність полягає у довгострокових правах або перевагах, які вони забезпечують власнику (патенти, авторські права, ціна фірми, торговельні марки, особливі привілеї, ліцензії, формули, технології) (*Нідлз та ін., 2004:227-228*).

Р.С. Каплан і Д.Р. Нортон нематеріальні активи розглядають як знання, які існують в організації для створення різної переваги, здібності співробітників компанії задовольняти потреби клієнтів. Вони охоплюють різні предмети, такі як патенти, авторські права, знання робочої сили, керівництво, інформаційні системи і робочі процеси (*Kaplan & Norton, 2004:14*).

Т. Банасько до нематеріальних активів відносить невідчутні немонетарні фактори, які мають характер виключних прав і забезпечують одержання економічних вигід у майбутньому (*Банасько, 2010*).

І. Старко вважає, що це особливий вид активу, який матеріально не виражений, може бути ідентифікований і оцінений, інноваційний за характером, генерує економічні блага для підприємства, впливає на його фінансово-економічний потенціал і ринкову вартість та має тривалий термін корисного використання (*Старко, 2015*). Науковий підхід І. Старко

щодо розкриття сутності нематеріальних активів вважаємо цікавим, оскільки він дає змогу по-новому зрозуміти їх сутність у сучасному економічному середовищі та вказує на значний вплив нематеріальних активів на формування вартості підприємства.

На думку Ю. Гороховець нематеріальні активи є невідчутними ресурсами, одержаними в результаті творчої або інноваційної діяльності, для яких характерні відсутність фізичного зносу та високий ризик морального зносу, низький рівень ліквідності, а їхню загальну вартість на підприємстві можна розрахувати на основі застосування неадитивних підходів (Гороховець, 2018).

Отже, проаналізувавши вищенаведені визначення можна зробити висновок про те, що в економічній літературі не має однозначного підходу до тлумачення поняття «нематеріальні активи». Науковці виділяють найважливіші, на їх думку, ознаки нематеріальних активів. До основних характеристик нематеріальних активів варто відносити наступні: це належність до довгострокових активів, відсутність речового втілення, здатність забезпечувати економічні вигоди, можуть бути оцінені та ідентифіковані.

Деякі науковці виділяють таку характеристику нематеріальних активів, як створені самостійно (Ленетан, 2010). На наш погляд, це недоцільно, оскільки питання внутрішнього генерування нематеріальних активів є доволі спірним. М(С)БО 38 «Нематеріальні активи» (МСБО 38 «Нематеріальні активи») містить вказівку на те, що для оцінки відповідності внутрішньо генерованого нематеріального активу критеріям визнання, потрібно віднести його до етапу дослідження або розробки (п. 51-56). На етапі дослідження не визнають жодного нематеріального активу, а на етапі розробки згідно п. 57 М(С)БО 38 (МСБО 38 «Нематеріальні активи») потрібно з обережністю визнавати об'єкти нематеріальних активів лише за умови доведення їх відповідності зазначеним умовам за тими позиціями, що викладені у цьому пункті, але на практиці зробити доволі складно. У п.63 також міститься вказівка на те, що внутрішньо генеровані бренди, заготовки, назви видань, переліки клієнтів тощо не слід визнавати нематеріальними активами.

До тепер точаться дискусії щодо визнання внутрішньо генерованих нематеріальних активів та відображення її у фінансовій звітності. Так, бренди, заголовки, назви видань, переліки клієнтів та інші схожі об'єкти не варто визнавати як нематеріальний актив за міжнародними стандартами, оскільки досить часто вони не відповідають критеріям визнання, наведених у МСБО 38 (МСБО 38 «Нематеріальні активи»). Саме тому підприємства, які вели облік за П(С)БО і відображали зазначені вище об'єкти в балансі, мають припинити їх визнання через списання. З одного боку, це приведе до звуження кола нематеріальних активів підприємства, а з іншого – будуть дотримані міжнародні стандарти, адже п.20 МСБО 38 передбачено, що подальші витрати на бренди, заголовки, клієнтські бази та інші аналогічні нематеріальні активи (як придбані, так і внутрішньо генеровані) мають визнаватися як витрати періоду, у якому вони здійснені (МСБО 38 «Нематеріальні активи»).

Цікавою є думка М. Ніколюка, який визначає нематеріальні активи як оборотні та необоротні немонетарні активи, які не мають матеріальної форми, є об'єктами інтелектуальної власності та інших майнових прав, визнаних об'єктом права власності

конкретної фізичної або юридичної особи, які утримуються на підприємстві для отримання майбутніх економічних вигод. З огляду на необхідність виокремлення такої категорії нематеріальних активів як оборотні, науковець пропонує сформуванню відповідне методологічне забезпечення обліку таких об'єктів – окремі рахунки, методи оцінки, визнання, списання при вибутті, відображення в звітності тощо (Николюк, 2016).

З. Задорожний теж вказує на те, що відсутність у визначенні нематеріальних активів планового терміну їх використання більше року означає, що такі активи можуть бути не тільки необоротними, а й оборотними (Задорожний, 2018:119).

Для обліку оборотних нематеріальних активів І. Бігдан пропонує використати субрахунок 221 «Швидкозношувані нематеріальні активи» (Бігдан, 2003). В.В. Ясишена не поділяє таку точку і пропонує такі активи обліковувати на рахунок 29 «Поточні нематеріальні активи» (Ясишена, 2020:38). Це свідчить про необхідність розробки методики обліку поточних нематеріальних активів.

Отже, не має однозначності тлумачення категорії «нематеріальні активи». У чинному законодавстві також міститься декілька визначень. У тлумаченні поняття нематеріальних активів існує економічний, юридичний, бухгалтерський та оціночний підхід. Для характеристики сутності поняття нематеріальних активів можна використати наступне визначення: нематеріальні активи – це активи, що не мають фізичного втілення, є правами, що не мають фізичного втілення, є правами на об'єкти інтелектуальної власності, користування природними ресурсами, майном, можуть приносити економічну вигоду та впливати на формування вартості підприємства.

Ми поділяємо точку зору В.В. Ясишеної, яка пропонує визначення подати в такій редакції: це об'єкт (об'єкти) права інтелектуальної власності, а також права користування природними ресурсами, майном, організаційними, економічними та іншими вигодами, що визнані (визнані) у порядку, встановленому законодавством (Ясишена, 2020:41). Це дасть можливість більш повно розкрити права на об'єкти нематеріальних активів за групами, наведеними у П(С)БО 8, Плані рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій та Методичних рекомендаціях з бухгалтерського обліку нематеріальних активів.

Висновки

Отже, нематеріальні активи є категорією, що постійно змінюється. Це ускладнює формування визначення, яке б задовольняло як економічному чи юридичному, так і бухгалтерському чи оціночному підходах. Враховуючи вищезазначене, пропонуємо нематеріальні активи визначати як ідентифіковані, оцінені довгострокові та поточні активи, які не мають фізичного втілення, є правами на об'єкти інтелектуальної власності, користування природними ресурсами чи майном, організаційними та економічними привілеями, можуть приносити економічну вигоду та впливати на формування вартості підприємства, підвищувати його прибутковість та конкурентоспроможність.

Список джерел інформації:

- Банасько, Т.М. (2010). *Бухгалтерський облік і контроль нематеріальних активів: оцінка та порядок відображення*. Автореферат дисертації наукового ступеня кандидата економічних наук. Житомирський державний технологічний університет. Житомир.
- Бігдан, І.А. (2003). *Облік і аудит нематеріальних активів*. Автореферат дисертації наукового ступеня кандидата економічних наук. Харківський державний університет харчування та торгівлі. Харків.
- Бланк, И.А. (2007). *Управление денежными потоками*. Киев: Ника-Центр. (російськ.)
- Вакун, О.В. (2011). Нова сутність нематеріальних активів в бухгалтерському обліку. *Сталий розвиток економіки*, 3, 211-215.
- Гончаров, С.М. та Кущнір, Н.Б. (2009). *Тлумачний словник економіста*. Київ: Центр учбової літ-ри.
- Гороховець, Ю.А. (2018). *Облік і аналіз нематеріальних активів в системі вартісно-орієнтованого управління*. Автореферат дисертації наукового ступеня кандидата економічних наук. Київ: ДССУ «Нац.акад.статистики, обліку та аудиту».
- Задорожний, З. (2009). Проблеми законодавчого регулювання бухгалтерського обліку в Україні. *Економічний аналіз*, 4, 350-353. Тернопільський національний економічний університет. Тернопіль.
- Задорожний, З. (2018). Проблемні питання якості інформації бухгалтерського і управлінського обліку малоцінних активів. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*, 1, 115-124.
- Закон України №143-V «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» від 14.09.2006 р. Отримано 30 березня 2022 року за <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/143-16#Text>
- Коблянська, О.І. (2007). *Фінансовий облік*. Київ: Знання.
- Лепетан, І.М. (2010). *Облік і контроль нематеріальних активів у науково-дослідних господарствах*. Автореферат дисертації наукового ступеня кандидата економічних наук. Інститут аграрної економіки УААН. Київ.
- Методичні рекомендації з бухгалтерського обліку нематеріальних активів, затверджені наказом Міністерства фінансів України №1327 від 16.11.2009 р. Отримано 27 березня 2022 року за <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1327201-09#Text>
- Міжнародний стандарт оцінки 210 «Нематеріальні активи» (в ред. 2017 р.) Отримано 9 квітня 2022 року за <https://al-star.kg/wp-content/uploads/2018/07/%D0%9C%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D1%83%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%8B%D0%B5-%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%8B-%D0%BE%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%B8-2017.pdf>
- Мочерний, С.В. та ін. (ред.) (2000). *Економічна енциклопедія*. (У 3-х томах). Т.1. Київ: Видавн. центр “Академія”.
- МСБО 38 «Нематеріальні активи». Отримано 29 березня 2022 року за https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_050#Text
- Нидлз, Б., Андерсон, Х., Колдуэлл, Д. (2004). *Принципы бухгалтерского учета* (пер.с англ.). Москва: Финансы и статистика. (російськ.)

- Николюк, М.З. (2016). Трактуння поняття «нематеріальні активи» в літературних джерелах. *Міжнародний збірник наукових праць*, 1(10), 208-214. Отримано 4 квітня 2022 року за <http://pbo.ztu.edu.ua/article/view/67076/62477>
- П(С)БОДС 122 «Нематеріальні активи», затверджене наказом Міністерства фінансів України від 12.10.2010 р. №1202 Отримано 4 квітня 2022 року за <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1018-10#Text>
- П(С)БО 8 «Нематеріальні активи», затверджене наказом Міністерства фінансів України №242 від 18.10.1999 р. Отримано 9 квітня 2022 року за <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-99#Text>
- Податковий кодекс України №2755-VI від 2 грудня 2010 року. Отримано 2 квітня 2022 року за <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
- Солодченко, І. (2005). Нематеріальні активи. *Дебет-Кредит*, 6.
- Старко, І.Є. (2015). *Облік і контроль нематеріальних активів у системі управління діяльністю підприємства*. Автореферат дисертації наукового ступеня кандидата економічних наук. Центр спілка спожив. т-в України. Львівська комерційна академія. Львів.
- Хорунжак, Н. (2001). Сучасні підходи до категоріального визначення та організації обліку нематеріальних активів. *Регіональна економіка*, 2, 67-76.
- Яшишена, В.В. (2020). *Проблемні аспекти методології та організації обліку нематеріальних активів*. Тернопіль: ТНЕУ.
- Downes, J., & Elliot, J. (1998). *Goodman Dictionary of Finance and Investment Terms*. Brron's Ed. Cational series. (англійськ.)
- Kaplan, R.S., & Norton, D.P. (2004). The strategy map: guide to aligning intangible assets. *Strategy & Leadership*, 32(5), 10-17. (англійськ.)
- Rechtman, Y. (2001). *Accounting Treatment of Intangible Asset*. New York. Отримано 9 квітня 2022 року за <http://www.rechtman.com/acc692.htm> (англійськ.)

Додаток

Таблиця 1. Визначення поняття «нематеріальний актив» у законодавчих і нормативних документах

Нормативно-правовий акт	Визначення терміну
МСБО 38 «Нематеріальні активи» (<i>МСБО 38 «Нематеріальні активи»</i>)	Нематеріальний актив – це немонетарний актив, який не має фізичної субстанції та може бути ідентифікований
Міжнародний стандарт оцінки 210 «Нематеріальні активи» (<i>Міжнародний стандарт оцінки 210 «Нематеріальні активи»</i>)	Нематеріальний актив – це негрошовий актив, який не має економічних властивостей. Він не має фізичної субстанції, але забезпечує права й економічні вигоди своєму правовласникові
П(С)БО 8 «Нематеріальні активи»	Нематеріальний актив – немонетарний актив, який не має матеріальної форми та може бути ідентифікований

<i>(П(С)БО 8 «Нематеріальні активи»)</i>	
НП(С)БОДС 122 «Нематеріальні активи» <i>(НП(С)БОДС 122 «Нематеріальні активи»)</i>	Нематеріальний актив – немонетарний актив, який не має матеріальної форми та може бути ідентифікований. Немонетарні активи – усі активи, крім грошових коштів, їх еквівалентів та дебіторської заборгованості у фіксованій (або визначеній) сумі грошей
ПКУ <i>(Податковий кодекс України №2755-VI)</i>	Нематеріальні активи – право власності на результати інтелектуальної діяльності, в т.ч. промислової власності, а також інші аналогічні права, визнані об’єктом права власності (інтелектуальної власності), право користування майном та майновими правами платника податку в установленому законодавством порядку, в т.ч. набуті у встановленому законодавством порядку права користування природними ресурсами, майном і майновими правами (на підставі Закону України №1797-VIII від 21.12.2016р. визначення нематеріальних активів вилучено з ПКУ)
Закон України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» <i>(Закон України №143-V)</i>	Нематеріальний актив – це об’єкт (об’єкти) права інтелектуальної власності, а також інші аналогічні права, визначені у порядку, встановленому законодавством, об’єктом права власності.
Методичні рекомендації з бухгалтерського обліку нематеріальних активів <i>(Методичні рекомендації з бухгалтерського обліку нематеріальних активів)</i>	Нематеріальними активами вважаються немонетарні активи, які не мають матеріальної форми та можуть бути ідентифіковані (незалежно від строку їх корисного використання (експлуатації)). Немонетарними активами вважаються усі активи, крім грошових коштів, їх еквівалентів та дебіторської заборгованості у фіксованій (або визначеній) сумі грошей

Volodymyr V. Kebko, Candidate of Science in Economics (PhD), Independent Financial Expert, Kyiv, Ukraine.

Yevheniia Yu. Popko, Candidate of Science in Economics (PhD), Senior Research Fellow, Department of Accounting and Taxation, National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics”, Kyiv, Ukraine. ORCID: 0000-0003-4251-8935.

Serhii M. Ostapchuk, Candidate of Science in Economics (PhD), Senior Research Fellow, Department of Accounting and Taxation, National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics”, Kyiv, Ukraine. ORCID: 0000-0002-2342-6376.

Development of integrated reporting based on online technologies

Abstract: Low efficiency of reporting of Ukrainian agricultural enterprises and inefficiency of current methods of its publication necessitates the definition of effective drivers for the development of integrated reporting. Such, according to research in the field of corporate reporting, are modern information technologies. The article aims to determine the prospects of the online direction of the development of integrated reporting to increase the availability and efficiency of consolidated accounting data. The article reveals the preconditions for integrated online reporting, the indicators of which are future-oriented and which is an alternative to paper reporting formed by an accountant with a view to past facts and events. Technologies for presenting integrated online reporting based on the analysis of reporting practices in Ukraine and taking into account international trends in this field were described. The information content of the integrated online reporting is substantiated based on the production and resource specifics of the agricultural sector. The mechanism of interactive interaction within the framework of dynamic online reporting was offered. The development of integrated reporting based on online technologies solves the problem of efficiency and accessibility of accounting information and, thus, provides a comprehensive implementation of integrated thinking and strategic business management.

Keywords: integrated reporting, online technologies, non-financial indicators, dynamic reporting, interactive reporting, agricultural enterprises of Ukraine.

Володимир Васильович Кебко, кандидат економічних наук, незалежний фінансовий експерт, Київ, Україна.

Євгенія Юрійвна Попко, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу обліку і оподаткування, Національний науковий центр “Інститут аграрної економіки”, Київ, Україна. ORCID: 0000-0003-4251-8935.

Сергій Миколайович Остапчук, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу обліку і оподаткування, Національний науковий центр “Інститут аграрної економіки”, Київ, Україна. ORCID: 0000-0002-2342-6376.

Розвиток інтегрованої звітності на основі онлайн-технологій

Анотація: Недостатня оперативність формування звітів українських аграрних підприємств та неефективність чинних способів їх оприлюднення зумовлює необхідність визначення ефективних драйверів розвитку інтегрованої звітності. Такими, як свідчать дослідження в сфері

корпоративного звітування, є сучасні інформаційні технології. Метою статті є визначення перспектив онлайн-напряму розвитку інтегрованої звітності як способу підвищення доступності та оперативності зведених облікових даних. У статті розкрито передумови виникнення ідеї інтегрованої онлайн-звітності, показники якої орієнтовані на майбутнє та яка є альтернативою паперовій звітності, що формується бухгалтером з поглядом на минулі факти і події. Описано технології представлення інтегрованої онлайн-звітності на основі аналізу практики звітування в Україні та з врахуванням міжнародних тенденцій в цій сфері. Обґрунтовано інформаційне наповнення інтегрованої онлайн-звітності виходячи із виробничо-ресурсної специфіки аграрної галузі. Запропоновано механізм інтерактивної взаємодії в рамках динамічного онлайн-звітування. Розвиток інтегрованої звітності на основі онлайн-технологій вирішує проблему оперативності та доступності облікової інформації і, таким чином, забезпечує комплексну реалізацію інтегрованого мислення та стратегічного управління бізнесом.

Ключові слова: інтегрована звітність, онлайн-технології, нефінансові показники, динамічне звітування, інтерактивний характер звітності, сільськогосподарські підприємства України.

Вступ

Актуальність. Звітність як елемент методу бухгалтерського обліку за останні десятиліття набула чи не найбільшого розвитку в умовах, коли інтегроване мислення стало ключовим елементом сучасного управління, доповнивши усталену практику аналізу ретроспективної фінансової інформації. Інтегрована звітність значно розширює уявлення про ресурси, які формують вартість бізнесу. Вимірюючи низку змінних і акцентуючи увагу на довгостроковій фінансовій стабільності інтегрована звітність розкриває готовність компанії до забезпечення стійкого розвитку.

Однак, підготовка і оприлюднення інтегрованої звітності для невеликих підприємств породжує проблему додаткових затрат: бухгалтеру потрібен час, щоб ідентифікувати, відобразити й проінтерпретувати дані. Вирішення цієї проблеми спонукає дослідників до більш глибокого вивчення можливостей використання інформаційних онлайн-технологій у процесі формування й оприлюднення інтегрованих звітів. Актуальність саме такого підходу до розвитку звітності засвідчує дослідження індонезійських вчених (*Murdayanti & AliKhan, 2021*), в якому визначено основні тренди галузі інтернет-публікацій фінансових звітів як частини інтегрованої звітності та запропоновано напрямки майбутніх наукових пошуків.

Хоча інформаційні онлайн-технології сьогодні ще не є центральним елементом розвитку інтегрованих звітів, однак цілком зрозуміло, що саме вони визначатимуть майбутнє в сфері звітування. IT-технології можуть не тільки значно покращити процес підготовки та якість інтегрованої звітності на користь компанії та її стейкхолдерів, але й поглибити інтегроване мислення обох сторін.

Метою даного дослідження є визначення перспектив онлайн-напряму розвитку інтегрованої звітності як способу підвищення доступності та оперативності зведених облікових даних.

Об'єктом дослідження є процес підготовки та оприлюднення інтегрованої звітності аграрними компаніями України, які є ключовими наповнювачами державного бюджету,

та в умовах післявоєнного відновлення потребуватимуть залучення іноземних інвестиційних ресурсів. Практика свідчить, що однією з досить важливих проблем аграрного бізнесу в Україні є недостатня оперативність формування звітності сільськогосподарських підприємств та неефективність чинних способів її оприлюднення, з огляду на те, що менталітет представників сучасного постіндустріального соціуму вимагає суцільного та всебічного інформаційного висвітлення будь-яких явищ і подій (у тому числі екологічних, економічних та соціальних).

Методи дослідження. В ході дослідження використано методи логічного мислення (аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, моделювання) та описові методи.

Короткий огляд джерел інформації. Автори дослідження при побудові та доведенні власної гіпотези опираються на тренди та технології корпоративного звітування визначенні в публікаціях *Lamboglia, Mancini and Paolone (2017)*, *Lodhia and Stone (2017)*, *Murdayanti and AliKhan, (2021)*, *Robertson (2021)*, *Жука (2019)*, *Павлюковця (2014)*, *Шевчук (2022)*.

В цих роботах виявлено, що інтегровану звітність необхідно розглядати в контексті чотирьох технологічних тенденцій, які охоплюють сучасний бізнес: великі дані (Big Data), аналітика (Analytics), хмарні обчислення (Cloud Technology) та соціальні медіа (Social Media). Без належної адаптації та системного використання онлайн-технологій для корпоративного розкриття звітної інформації, цілі інтегрованого мислення не будуть досягнуті.

Передумови виникнення ідеї інтегрованої онлайн-звітності

Перехід суспільства до інформаційної епохи, постійні трансформаційні процеси, зумовлені пошуком оптимальних шляхів генерування та опрацювання значних масивів різнопрофільних даних, спричиняють потребу в зміні підходів до формування та представлення бухгалтерської звітності. Як показує практика, в сучасних динамічних умовах господарювання інформація балансу (Звіту про фінансовий стан) про майновий стан агрофірми є лише констатацією наслідків здійснених нею у минулому операцій, оскільки відповідно до статті 14 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16.07.1999 р. №996-XIV (*Закон України № 996-XIV*) підприємства зобов'язані подавати фінансову звітність виключно за підсумками відповідного кварталу та року.

Враховуючи норми пункту 5 Порядку подання фінансової звітності, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 28.02.2000 р. № 419 (*Порядок подання фінансової звітності №419*), квартальна фінансова звітність подається до 25 числа місяця, що настає за звітним кварталом, тоді як річна – не пізніше 28 лютого року, наступного за звітним. Це суттєво ускладнює можливість за даними фінансової звітності достовірно оцінити реальний майновий і фінансовий стан підприємства на дату, відмінну від дати формування такої звітності.

Аналогічної позиції дотримується професор П.Я. Хомин, стверджуючи, що «... усі платіжні баланси, скрупульозно підраховані фінансистами, подібно до предмета гордості кожного бухгалтера, тобто Балансу (Звіту про фінансовий стан підприємства) ф. №1, з якого почерпнуті точні, але застарілі показники, до того ще й раз на квартал,

перетворюються в таку саму макулатуру, тоді як фінансове планування повинно бути здійснено в режимі online» (Холми, 2015). Якщо директор агрофірми ще має можливість бачити щоденний баланс свого підприємства, то, наприклад, власник, потенційний інвестор, інформаційний аналітик такої можливості позбавлені і їм доводиться оперувати даними, які з кожним днем все більше втрачають свою актуальність.

Недостатню інформативність й оперативність бухгалтерської звітності в сільському господарстві України професор В.М. Жук пояснює так: «При імплементації з 2000 року МСФЗ відбулося значне скорочення форм бухгалтерської звітності. Від інформаційного «вакууму» врятувало те, що Держстат погодився на розроблену НААН України форму 50 с.-г. «Основні економічні показники діяльності сільськогосподарських підприємств». Це лише частково вирішувало проблему інформаційного забезпечення управління, аграрної політики та наукових досліджень. Проте управління втратило основні елементи розширеної (інтегрованої) звітності» (Жук, 2019). Таким чином, проблемність отримання користувачами бухгалтерської інформації прозорих, доступних та оперативних зведених даних є очевидною і потребує вирішення.

Найбільш раціональним та доцільним шляхом розв'язання означеного питання (прозорості, доступності та оперативності представлення звітної інформації про діяльність сільськогосподарського підприємства) є не стільки подання проміжних звітів за тиждень, декаду чи місяць до відповідних органів, скільки їх оприлюднення. Ще у 2001 році американською Радою зі стандартів фінансового обліку було проведено дослідження «Підвищення якості звітності: добровільно розкрита інформація» (*Business Reporting Research Project, 2001*), результати якого показали, що корпорації з метою задоволення потреб інвесторів погоджуються на добровільне розкриття інформації про свою діяльність. Проте, виявлене бажання бізнесу продемонструвати загалу власні досягнення не могло і не може бути задоволене існуючими засобами – звітними формами, які формуються на періодичній, а не на постійній основі. Єдиним засобом, спроможним реалізувати ідею доступності звітності в режимі реального часу, слід вважати глобальну мережу інтернет.

Скептично налаштовані вчені та практики можуть заперечити висунуту ідею, апелюючи до твердження про відсутність у сільськогосподарських підприємств доступу до інтернету, як це відбувалося при запровадженні порядку подання фінансової і податкової звітності в електронному вигляді великими і середніми підприємствами, та обґрунтовуючи свої позиції складністю, трудомісткістю й високою вартістю такого процесу оприлюднення звітної інформації. Проте, як свідчить захищене у 2014 році дисертаційне дослідження М.П. Павлюковця, присвячене клауд-комп'ютерним технологіям в обліку, комп'ютеризація бухгалтерського обліку в агрофірмах є майже стовідсотковою. При цьому інтернет в обліковому процесі використовують 100% опитаних респондентів, зокрема 55% – у банківських операцій 60% – при поданні фінансової звітності і 100% – під час формування та відправлення податкових декларацій (Павлюковець, 2014). Наведені анкетні дані підтверджують наявність необхідних технічних передумов для втілення на практиці запропонованого варіанту онлайн-звітності.

Таким чином, потенційним шляхом розвитку звітного сегменту облікової системи України, здатним забезпечити підвищення інформаційної прозорості, доступності та

оперативності звітності сільськогосподарських підприємств, є запровадження інтегрованої онлайн-звітності. Разом з тим, слід уточнити, що динамічне звітування не передбачає нагромадження величезних масивів розрізаних відомостей про діяльність господарюючого суб'єкта. Навпаки звітна інформація має бути ретельно відібрана – у звітності мають міститися значущі і суттєві відомості, а не дані, які підприємство надало виключно для того, щоб збільшити кількість формально розкритих показників і отримати більш високий рівень відкритості власного бізнесу.

При цьому слід наголосити, що інтегрована онлайн-звітність не є обов'язковою для всіх суб'єктів господарювання, а формується лише за бажанням відповідного сільськогосподарського підприємства. Тобто потенційним укладачем такої звітності є господарюючий суб'єкт аграрної сфери, який зацікавлений у розширенні кола власних контрагентів і готовий до прозорого ведення своєї діяльності.

Технології представлення інтегрованої онлайн-звітності

Важливою умовою запровадження ефективного механізму динамічного звітування є визначення правильного місця представлення онлайн-звітності. Беручи до уваги необхідність оптимізації процесу подання та представлення фінансової та нефінансової звітності, а також спрощення доступу до неї, доцільно реалізувати єдину інтернет-платформу, яка б дозволила не тільки отримувати звіти за минулий період (квартал, півріччя, рік), але і відслідковувати наслідки здійснених господарських операцій в режимі онлайн (реального часу). Ця платформа має являти собою розроблений і контрольований державою веб-портал, здатний забезпечити простий у використанні інструментарій пошуку та точку доступу до звітної інформації будь-якому кінцевому споживачу фінансових даних. Прикладом реалізації подібної концепції є запровадження офіційного державного інформаційного порталу в мережі інтернет – Є-Data (Єдиний веб-портал використання публічних коштів), який успішно функціонує з вересня 2015 року.

Даний інформаційний ресурс призначений для втілення ідеї прозорості використання бюджетних коштів через оприлюднення інформації про їх рух. Створення цього веб-порталу забезпечує вільний і безоплатний доступ до інформації про використання публічних коштів. Оприлюднення даних на Є-Data також безоплатне.

Зважаючи на те, що державні кошти і ресурси є обмеженими, при запровадженні єдиної інтернет-платформи для оприлюднення звітності доцільно використати практику краудсорсингу [1]. За рахунок розподілу складових завдання, яке потрібно виконати (реалізувати на практиці), серед численної групи зацікавлених осіб можна забезпечити суттєву мінімізацію часових і грошових витрат.

Пропонована єдина інтернет-платформа розміщення інтегрованої звітності на відміну від Є-Data має дозволяти авторизованим сільськогосподарським підприємствам безперешкодно розміщувати звітні дані у будь-який час і за будь-який проміжок часу (щодня, щотижня чи раз у кілька днів тощо) та впливати на встановлення механізму авторизації, визначення прав доступу і обсягу доступної інформації. Крім того, функціонування такого інтернет-ресурсу дозволить запропонувати стандартизовану форму представлення онлайн-звітності з можливістю її доповнення додатковими

показниками чи звітами. В той же час кінцевий користувач такої онлайн-звітності зможе отримувати не тільки повний пакет представленої звітуючим агропідприємством фінансової та нефінансової звітності, але й формувати вибірки (запити) у довільному розрізі (самостійно визначаючи перелік показників, які бажає отримати й аналізувати).

Оскільки технічні можливості комп'ютерних програм, які сьогодні використовуються для ведення бухгалтерського обліку на сільськогосподарських підприємствах, дозволяють звести час відображення в звітності впливу господарської операції до натиснення однієї клавіші, процес розміщення звітів на веб-ресурсі також не буде довготривалим. Стандартизована форма розміщення звітів зведе витрати робочого часу до мінімуму за рахунок вивантаження опрацьованих даних з бухгалтерської програми.

Проте на початковому етапі запровадження динамічної звітності і, відповідно, відсутності єдиної платформи, призначеної для її концентрованого розміщення, суб'єкти господарювання можуть користуватися також іншими ресурсами. Одним з них може бути, зокрема, власний офіційний веб-сайт сільськогосподарського підприємства. Адже уже сьогодні під впливом глобальної інформатизації суспільства в інтернеті з'явилася величезна кількість онлайн-бізнесу, який частково розкриває перед користувачами відомості про себе (асортимент продукції, її якісні характеристики, умови вирощування, способи реалізації тощо). Крім того, досвід всесвітньо відомих компаній, зокрема General Motors (www.gm.com), Microsoft (www.microsoft.com), Reuters (www.reuters.com), свідчить про добровільне оприлюднення на власних офіційних веб-сайтах окремих консолідованих звітів про прибутки.

Модель інтегрованої динамічної звітності передбачає розширене відображення фінансових і нефінансових показників діяльності підприємства, таким способом, щоб могли задовольняти потреби управлінців, аналітиків та інвесторів у відповідній інформації про драйвери вартості, нематеріальні активи й прогнозовані майбутні грошові потоки. Як зазначає Н.С. Шевчук, аграрні підприємства України вже розпочали роботу в цьому напрямку, формуючи свою власну систему показників з подальшим їх оприлюдненням на веб-сайтах компанії (*Шевчук, 2022*).

Корпоративний сайт сільськогосподарського підприємства, яке планує оприлюднювати власну інтегровану звітність, має бути напіввідкритим. Тобто загальна інформація (нефінансові звіти) на стандартних сторінках сайту є загальнодоступною, а сторінка з фінансовою інформацією вимагатиме реєстрації користувачів. Це дасть можливість менеджменту підприємства контролювати легальність використання наданих для ознайомлення громадськості даних. Також доцільно інтегрувати сайт з внутрішньою інформаційною системою, яка використовується для ведення бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності агрофірми.

Ще одним імовірним ресурсом, який здатний забезпечити оприлюднення і поширення інформації про діяльність сільськогосподарського підприємства та її результати, є соціальні мережі. Як приклад можна назвати, зокрема, соціальну мережу LinkedIn, яка призначена для пошуку та налагодження ділових стосунків.

На 2021 рік LinkedIn нараховувала 774 млн. користувачів, які представляють 150 галузей бізнесу із 200 країн світу. Вона перекладена і адаптована до 24 мов. У соціальній

мережі 3 млн. бізнес-сторінок. Загальна кількість продуктів і послуг, представлених на LinkedIn різними компаніями, дорівнює 1,2 млн. 22% генеральних директорів 50 кращих компаній списку Fortune-2016 використовують вищезазвану соціальну мережу (*SeoSolution, 2016*). Наведені цифри ілюструють аудиторію потенційних користувачів облікової інформації, узагальненої у відповідних звітах, тим самим спрощуючи їхній пошук.

Рівень залучення зацікавлених сторін і розвитку ділових відносин можна підняти на раніше недосяжний рівень завдяки інтерактивним функціям веб-інструментів і соціальних медіа в аспекті оприлюднення і поширення інтегрованих звітів (*Lodbia and Stone, 2017*).

Порівняння особливостей ймовірних місць представлення онлайн-звітності подано на рис. 1 (*Аодаток*).

Реалізація даних пропозицій розширить коло користувачів зведених облікових даних, істотно спростить оперативне управління як на самому сільськогосподарському підприємстві, так і за його межами, тим самим заощадивши часові та фінансові ресурси користувачам такої інформації.

Інформаційне наповнення інтегрованої онлайн-звітності

Разом з тим, сільськогосподарські підприємства для поширення інформації про свою діяльність у вільному доступі можуть використовувати не лише стандартизовані обов'язкові форми фінансової звітності, а й розробляти власні, більш деталізовані. Наприклад, відомості про корпоративну соціальну відповідальність та екологічне, соціальне і корпоративне управління (CSR і ESG відповідно) підприємств з 2013 року включені найбільшими світовими агентствами фінансової інформації Bloomberg, Thomson Reuters до своїх терміналів (баз даних). Отже, враховуючи тенденції до зростання ринків соціально відповідального інвестування та концентрації уваги інвесторів і кредитних інституцій на економічному, соціальному та екологічному впливі підприємства, доцільним є розкриття інформації про такий вплив.

Інтегрована онлайн-звітність має представити значно більше інформації про екологічні і соціальні аспекти діяльності сільськогосподарського підприємства, в тому числі істотні ризики в цих сферах. При цьому розкриттю підлягає не тільки дані про успішну діяльність, але й про невдачі і упущення, що забезпечує прозорість корпоративної звітності та об'єктивність її оцінки. Це важливо, оскільки учасники фінансових ринків почали помічати відмінність між короткостроковими прибутками та сталістю обраної бізнес-моделі ведення підприємницької діяльності. Згідно даних дослідження «Цінність розкриття позафінансової інформації. Що говорять інвестори та аналітики», проведеного на замовлення Global Reporting Initiative (GRI) та The Prince's Accounting for Sustainability Project (A4S), більше 80% опитаних респондентів вважають, що інформація про нефінансові аспекти діяльності компанії істотно впливає на їхні рішення щодо аналітичних висновків та інвестування (*Global Reporting Initiative, The Prince's Accounting for Sustainability Project and Radley Yeldar, 2012*). При цьому опитані інвестори й аналітики використовують безліч джерел для збору потрібної інформації, але надають перевагу джерелам, які прямо пов'язані з підприємствами, наприклад, звіти про сталий розвиток, річні звіти, інтегровані звіти. Описане свідчить про існування інформаційної

потреби у більш детальній і доступній (відкритій) звітності, сформованій на основі фактів і цифр.

Як підтвердження вищенаведеному, слід розглядати дослідження, аналітичні звіти, інформаційні бюлетні тощо, які готуються консалтинговими (аудиторськими) компаніями з Великої четвірки. Зокрема, у травні 2016 року компанія Ernst & Young Global Limited оприлюднила звіт за результатами щорічного дослідження «Майбутнє корпоративної звітності: чи готові ви до ідеального шторму?» (*Phisel, 2016*). Відповідно до нього фінансові директори все більше піддають сумнівам доцільність та ефективність фінансової звітності, вважаючи її перевантаженою і зарегульованою. У травні 2017 року вищеназвана компанія опублікувала черговий інформаційний бюлетень, присвячений питанням нефінансової звітності в розрізі окремих країн США як однієї з найактуальніших тем сталого розвитку бізнесу.

У жовтні цього ж року фірма KPMG представила на розгляд громадськості власне щорічне глобальне дослідження корпоративної звітності, згідно з яким кількість компаній, котрі використовують Міжнародний стандарт інтегрованої звітності, постійно збільшується. При цьому, найбільш інтенсивне зростання показали компанії Японії, Бразилії та Мексики (*Blasco and King, 2017*).

Зміщення акцентів засвідчує необхідність розкриття в інтегрованій звітності тих даних, які несуть потрібне зацікавленим користувачам навантаження. Тому для сільськогосподарських підприємств України, крім традиційно представленої у фінансовій звітності інформації, важливо розкривати відомості, які викликають особливий інтерес. А саме інформацію щодо:

- земельного фонду: обсягу використовуваних земельних ресурсів (кількість орендованих паїв), їхньої якості, структури та розміщення, періоду оренди (кількісний розподіл договорів за терміном їхньої дії), інтенсивності використання під тими чи іншими культурами, дотримання обґрунтованих сівозмін і проведення протиерозійних, меліоративних заходів тощо;
- біологічних активів: використовувані сівозміни, органічність, специфічність вирощуваних активів (рибні ферми, тепличне господарство, розведення хутряних звірів тощо), власні ексклюзивні сорти та породи;
- ринки збуту: логістика, складська інфраструктура, постійні покупці;
- соціально-екологічні аспекти господарювання: кількісний і якісний склад персоналу, його розвиток, трудові відносини, плинність кадрів, рівень травматизму; забруднення атмосфери, ґрунтів, вод, споживання (власне виробництво) електроенергії, інвестицій у розвиток громад на територіях присутності підприємства та ін.

Такі дані мають нефінансових характер, проте вони містяться в обліковій системі і можуть бути представлені у звітній формі. Трудомісткість формування такої інформації усувається розробкою відповідного алгоритму, який би забезпечував вивантаження необхідних даних безпосередньо з програми, яка використовується на сільськогосподарському підприємстві для ведення бухгалтерського обліку («1С: Підприємство», «Акцент-бухгалтерія», «Парус-Підприємство», «Бест Звіт Плюс» та ін.), на відповідну сторінку в інтернет-мережі у наперед визначені терміни.

Ще одним важливим аспектом представлення онлайн-звітності є логічність викладення даних. Звітні показники мають у логічній послідовності розкривати бізнес-модель підприємства, показуючи взаємозв'язки і залежності між компонентами, які створюють та/або суттєво впливають на продукування доданої вартості сільськогосподарським підприємством в довгостроковій проекції.

Інтерактивний характер онлайн-звітування

Динамічна звітність, реалізуючи прагнення звітуючих суб'єктів аграрного сектора економіки до максимальної відкритості та прозорості для всіх зацікавлених сторін, є інтерактивною формою. Це дозволяє вести «діалог» між користувачем та підприємством, звітність якого піддається аналізу. Тобто зацікавлена сторона «діалогу» (користувач) має можливість самостійно визначити перелік показників, які бажає отримати для оцінки діяльності відповідного господарюючого суб'єкта (повний пакет звітних онлайн-форм чи окрему вибірку за заданими параметрами).

Визначаючи зміст онлайн-звітності та її укладача, слід також конкретизувати користувача такої звітності. Ним є будь-який зацікавлений суб'єкт (фізична чи юридична особа, представник держави, міжнародна організація тощо), який пройшов офіційну реєстрацію/підписку (від власника до потенційного інвестора) у місці представлення онлайн-звітності.

При цьому можливим є запровадження типізації користувачів за рахунок встановлення різних прав на доступ до звітної інформації. Це дозволить укладачам звітності по-різному контактувати з кожним окремим типом користувачів (встановлювати обмеження на отримання певних даних, лімітувати можливості з їхньою обробкою тощо). Тобто кожен тип матиме власні права – статус, який визначає наявність (відсутність) тих чи інших привілеїв. Такий вибірковий підхід дозволить мінімізувати небажане розповсюдження особливо цінної для звітуючого суб'єкта аграрної сфери інформації.

Пропозиції по запровадженню онлайн-звітування головним чином направлені на реалізацію державою. Проте вони можуть бути втілені також на галузевому або регіональному рівнях, галузевими асоціаціями і громадськими об'єднаннями (галузевими об'єднаннями), місцевими територіальними громадами. Така практика обмежить коло потенційних укладачів (галузевою чи територіальною приналежністю), проте дозволить залучити зацікавлених користувачів до відкритого діалогу з бізнес-структурами та підвищити якість управління відповідного рівня.

Отже, під інтегрованою онлайн-звітністю запропоновано розуміти впорядкований набір показників облікової системи фінансового і нефінансового характеру, сформовані в режимі реального часу за допомогою комп'ютерних та інтернет-технологій. На рис. 2. представлено авторське бачення концептуальних основ онлайн-напрямку розвитку звітного сегменту облікової системи України (*Додаток*).

Оприлюднення, яке реалізується через використання інтегрованої онлайн-звітності, забезпечує прозорість і публічність дій компанії, а отже, свідчить про її відкритість для зацікавлених осіб: існуючих інвесторів підприємства, сторонніх користувачів інформації з прямими і непрямими фінансовими інтересами, держави та різноманітних соціальних

груп. Так, наприклад, засновники (учасники), інвестори таких агрофірм зможуть в онлайн-режимі відслідковувати, чим займається менеджмент господарюючого суб'єкта, на що спрямовуються вкладені фінансові ресурси, і відповідним чином корегувати свої інвестиційні рішення.

За рахунок розвитку такої динамічної звітності зникне необхідність очного звітування бухгалтера сільськогосподарського підприємства перед власниками, директором чи іншими органами управління. Зведені облікові дані можуть бути отримані ними миттєво з будь-якої точки планети. Це ж рішення слугуватиме інформаційною основою для залучення грошових коштів у розвиток фермерських господарств, які таким чином зможуть завоювати довіру потенційних інвесторів, орендодавців земельних ділянок, кредиторів чи інших суб'єктів з прямими фінансовими інтересами.

Висновок

Однією з суттєвих причин, які негативно впливають на залучення інвестиційних ресурсів у галузь, є недостатня оперативність формування інтегрованої звітності сільськогосподарських підприємств та неефективність чинних способів її оприлюднення. Крім того, мова, якою говорить вітчизняний аграрний бізнес, та її представлення (звітність) характеризуються незадовільним рівнем відкритості і зрозумілості для потенційних інвесторів, в тому числі іноземних.

Щоб стати реальним фактором ділового обороту, інформація, яка міститься в звітах, повинна нести необхідне зацікавлення користувачам навантаження і володіти такими характеристиками, як прозорість, доступність та оперативність. Найбільш раціональним і доцільним шляхом розвитку звітного сегменту облікової системи України, здатним забезпечити підвищення інформаційної прозорості, доступності та оперативності інтегрованої звітності підприємств аграрного сектору економіки, є запровадження онлайн-напрямку звітування.

Належне використання інтегрованої онлайн-звітності великими агрофірмами здатне показати наявність належної компетенції на рівні з найкращими світовими компаніями світу, що слугуватиме легітимізації вітчизняного бізнесу на міжнародних ринках. Реалізація динамічного звітування також у майбутньому потенційно спроможна дати поштовх для розвитку в Україні ринку цінних паперів, оскільки така звітність забезпечить для всіх учасників такого ринку інформаційну прозорість та засвідчуватиме надійність партнерів з точки зору виконання узгоджених взаємних зобов'язань. Отже, вищеописана звітна ініціатива може стати рушієм кардинальних перетворень в економічних відносинах України.

Список джерел інформації:

- Жук, В.М. (2019). Інтегрована звітність: ретроспектива і перспектива в Україні. *Облік і фінанси*, 1(83), 20-27.
- Павлюковець, М.П. (2014). *Розвиток бухгалтерського обліку сільськогосподарських підприємств в умовах інтернет-технологій*. Дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.09. Київ, ННЦ «Інститут аграрної економіки».

- Порядок подання фінансової звітності: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 28.02.2000 р. № 419. Отримано 16 березня 2022 року за <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/419-2000-п>
- Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999 р. № 996-XIV. Отримано 20 березня 2022 року за <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-14>
- Хомиц, П. (2015). Бухгалтерський облік: сакральні ритуали, чи інформація а'жур? *Бухгалтерський облік і аудит*, 4, 2-9. (195)
- Шевчук, Н.С. (2022). Інтегрована звітність в управлінні природним капіталом. *Облік і фінанси*, 1(95), 32-41.
- Blasco, J.L., & King, A. (2017). The road ahead. The KPMG Survey of Corporate Responsibility Reporting 2017. Retrieved March 10, 2022 from <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/xx/pdf/2017/10/kpmg-survey-of-corporate-responsibility-reporting-2017.pdf>
- Business Reporting Research Project (2001). Improving Business Reporting: Insights into Enhancing Voluntary Disclosures (Steering Committee Report) / Financial Accounting Standards Board. Retrieved March 15, 2022 from <http://www.fasb.org/cs/BlobServer?blobkey=id&blobwhere=1175819611134&blobheader=application%2Fpdf&blobcol=urldata&blobtable=MungoBlobs>
- Global Reporting Initiative, The Prince's Accounting for Sustainability Project & Radley Yeldar (2012). The Value of Extra-Financial Disclosure. What Investors and Analysts Said. Retrieved March 12, 2022 from <https://www.globalreporting.org/resourcelibrary/The-value-of-extra-financialdisclosure.pdf>
- Lamboglia, R., Mancini, D., & Paolone, F. (2017). The Relationship between Information Technology and Integrated Reporting. A Theoretical Framework. *Proceedings of the 11th European Conference on Information Systems Management (ECISM 2017)*, 148-156. Genoa: Univ Genoa.
- Lodhia, S., & Stone, G. (2017). Integrated Reporting in an Internet and Social Media Communication Environment: Conceptual Insights. *Australian Accounting Review*, 27(1), 17-33.
- Murdayanti, Y., & AliKhan, M.N.A. (2021). The development of internet financial reporting publications: A concise of bibliometric analysis. *Journal Heliyon*, 7(12), e08551.
- Phisel, C. (2016). Are you prepared for corporate reporting's perfect storm? Why trusted relationships, innovative technology and world-class talent matter / Ernst & Young Global Limited. Retrieved March 13, 2022 from <http://www.ey.com/gl/en/services/assurance/ey-are-you-prepared-for-corporate-reportings-perfect-storm>
- Robertson, F. (2021). Social network influences on integrated reporting adoption and implementation – a UK perspective. *Journal of Global Responsibility*, 12(3), 317-346.
- SeoSolution (2016). LinkedIn: да и нет для бизнеса [инфографика]. Retrieved March 10, 2022 from <https://seosolution.ua/blog/infographics/linkedin-for-business-infographics.html>

Примітка

- [1] Краудсорсинг (англ. crowdsourcing, crowd – «натовп» і sourcing – «використання ресурсів») – це мобілізація ресурсів людей за допомогою інформаційних технологій з метою вирішення завдань, що стоять перед бізнесом, державою і суспільством в цілому. Як правило, учасники краудсорсингу готові виконувати певні завдання безкоштовно (або за мінімальну винагороду), оскільки головним для себе визначають не заробіток, а втілення в життя близьких до власних ідей (чи в просуванні певної компанії).

Додаток

Рисунок 1. Особливості ймовірних місць представлення онлайн-звітності (Розроблено авторами)

Рисунок 2. Концептуальні основи онлайн-напряму розвитку звітного сегменту облікової системи України (Розроблено авторами)

Yuliia Horiashchenko, Doctor of Economical Sciences, Associate Professor, Department of Entrepreneurship and Economy of Enterprise, University of Customs and Finance, Dnipro, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-7020-1412. Scopus ID: 56328653900.

New challenges for the high-tech sector of the economy in Ukraine

Abstract: In difficult conditions, when at the same time, some industries are collapsing and the digital sector is developing rapidly, the issues of supporting the high-tech sector of the national economy are becoming crucial. The article evaluates the modernization potential of entrepreneurship based on value added indicators of high-tech products. In particular, the dynamics of value added by the costs of production of economic entities by type of economic activity: information and communication technologies, production using high technologies, production using medium, medium, low and low technologies, information sector, services using high technologies, services related to the use of computer equipment and intelligent market services. It is proved that enterprises with high economic status (potential) should influence the growth of value added of goods and services, increasing the innovation component, thereby opening new markets for sales and trade policy. The influence of disincentives in the growth of value added is substantiated, among which – the lack of business scalability, weak legal framework, low level of technological production, depreciation of production assets.

Keywords: entrepreneurship, economy, added value, high-tech sector, innovative development, evaluation, innovation.

Introduction

As a significant part of value added in business shifts from the production stage to the development stage, the role of science, education and technology increases. In Ukraine, the share of value added in production costs of enterprises belonging to the medium-high-tech sector of the processing industry is 3.8%. There is a clear tendency to reduce the cost of research and development in GDP, reducing the share of engineering, social sectors due to higher rates of decline in real production due to insufficient demand for these products and lack of conditions to increase their competitiveness.

The current structure of GDP with underestimated share of services (especially knowledge-intensive diagnostic and experimental, services of commercialization of innovations, consulting) and slightly inflated share of agriculture in the economy of relatively developed countries, does not meet the principles of post-industrial economy. Therefore, an important problem of economic development, which entails negative social consequences, is the weakness of the consumer and the selectivity of the fund-generating segments of the economy, as well as weak support for modernization in high-tech industries.

The main task of this study is to assess the modernization potential of Ukrainian entrepreneurship on the basis of value, added indicators of high-tech products. Unfortunately, the theoretical and normative-legal «gaps» hinder the practical research of the outlined problem. Even more, to date, the Strategy for the Development of High-Tech Industries until 2025 has not been adopted. Moreover, the Law of Ukraine «On Support and Development of Innovation Activity» remains in the draft, which defines the legal, economic and organizational principles

of state regulation of innovation activity, establishes forms of state stimulation and support of innovation activity.

However, in the presence of a significant amount of theoretical, methodological, and applied research on this issue in Ukraine and abroad, there is a controversial some theoretical and practical provision.

Results and discussion

Modernization (from the French *moderne*, English *modern* – «latest, new, neoteric, modern») is an update of the process, product, service, and therefore is the basis of innovation and the basis of most innovations. Widely used concepts are modernization of the economy and modernization of enterprises, while the category of «modernization of entrepreneurship» in scientific works is rare, while entrepreneurship is often seen as a factor in modernization.

The content analysis of a number of theoretical sources gives grounds to define innovative modernization of entrepreneurship as a continuous chain process of triage of the most valuable ideas, implementation of innovation results and obtaining the desired KPI, carried out under certain conditions. Such conditions include established processes of cooperation between entrepreneurs, government, universities, corporations; access to human and financial capital; access to customers and consumers (new digital scalable products and services); speed of change of competitors.

Thus, the modernization potential of entrepreneurship is a set of social, economic, financial, cultural resources that provide economic activity in accordance with modern conditions. The realities of today are the timeliness of innovative modernization potential of entrepreneurship.

Innovative modernization is a sustainable process of updating and improving technologies in all spheres of life. Thus, in the EU such a process is clearly regulated in many documents, in particular, the Green and White Papers. The former initiate public discussion, the latter – concrete proposals. The first ones concerning technology, information, verification and innovation are: “*The European Research Area: New Perspectives*”, “*European Space Policy*”, “*The Future of the European Migration Network*”, “*Public Access to Documents Held by Institutions of the European Community*”, “*Agricultural Product Quality: Product Standards, Farming Requirements and Quality Schemes*”, “*Copyright in the Knowledge Economy*”, “*TEN-T: a Policy Review: Towards a Better Integrated Trans-European Transport Network at the Service of the Common Transport Policy*”, “*The Community Patent and the Patent System in Europe*”, “*The online Distribution of Audiovisual Works in the European Union: Opportunities and Challenges towards a Digital Single Market*”, to others – “*Space: a New European Frontier for an Expanding Union: An Action Plan for Implementing the European Space Policy*”, “*Education and Training*” etc.

Innovative modernization is closely related to the digital transformation of business, which according to some scientists is a review of corporate, business, functional strategies and models of business organization (*Shapovalova et al., 2019*). It is based on robotics of production and business processes, artificial intelligence, multi-channel collection and analysis of big data, etc. That is why there is often a substitution of concepts: instead of innovation projects, companies are engaged in digital transformation.

To analyze the modernization potential of entrepreneurship based on dynamic indicators of value added of high-tech products, we should turn to the conceptual apparatus of value added.

Value added was commonly used in macroeconomics, while at the micro economic level efficiency and effectiveness were measured by profit (economic profit is the difference between income (sales revenue) and economic costs or the difference between accounting profit and internal resource costs; in turn, accounting profit is the difference between accounting profit income and accounting (external) costs).

Nowadays it is obvious for scientific and practical circles that the added value of the enterprise is a value assessment of its work and a source of economic growth.

We agree with the opinion of scientist M.V. Hridchyna, who considers value added “a more fundamental criterion of the company’s performance than profit, because it measures its activities as a whole” (*Hridchyna, 2013*).

The calculation of value added in Ukraine is performed according to the methods:

1. In the most general form: value added is equal to the difference between the value of output and the cost of means of production.
2. In accordance with Commission Regulation (EU) № 250/2009 from 11.03.2009:

The indicator «value added at production costs» is calculated by:

Turnover + capitalized production + other non-financial income (incl. subsidies for production) +/- change in inventories – total cost of purchased goods and services – other sales taxes related to turnover but not deductible – fees and taxes related to production.

3. Gross value added:

Production of goods and services (determined by their value and is the result of production activities of resident economic units in the reporting period) – intermediate consumption (material costs and payment for services) for each type of economic activity and sector (*Osoblyvosti formuvannia..., 2017*).

There are a number of approaches to determining value, added at the enterprise level. Scientists V.M. Kirnos and Ye.V. Protasova, considers value added as a factor that can be used to determine the operating value of the enterprise, which is created and distributed at the enterprise in the course of its activities. Value added, according to scientists, is «the result of joint efforts and is distributed among all participants in the process of production and sale in the form of wages, interest on borrowed capital, dividends and taxes, and its share may remain in the company for its development» (*Kirnos & Protasova, 2013*).

O.M. Svitovyi defines the gross value added of enterprises as the new value created in the process of production and sale of products at the enterprise for the reporting period, including the value of consumed fixed assets (*Svitovyi, 2013*). According to him, value added consists of income of owners of capital (interest on loan capital, rent / rent, profit), consumption of part of the owner’s fixed capital (depreciation deductions) and part of the product produced by the company, which the owner pays employees for participation in its production and sales (accrued wages). H.M. Babinina considers value added as part of the value that is created in the production process and is its real contribution to the value of a particular product (*Babinyna, 2014*). V.O. Ivanenko considers value added as the difference between the value of manufactured products (goods, works, services) and the transferred (materialized) value of

material resources and intangible services consumed in the process of production of such products (intermediate consumption) (*Ivanenko, 2012*). According to the author, the value, added indicator characterizes the amount of labor costs, the amount of profit and costs for its receipt, the structure of income received by the enterprise. Continuing the opinion of V.O. Ivanenko, scientists O.Yu. Ahafonenko and P.A. Bilousko emphasizes the importance of applying value added in economic analysis, as its assessment of the structure of income received by the company increases and deepens the analytical value of the analysis (*Ahafonenko & Bilousko, 2013*). A.G. Kovalenko, Yu.A. Malashenko, and O.O. Kniazieva is synonymous with value added, which includes wages and accruals, depreciation, interest on loans, profits, electricity costs, advertising, transport, etc. (*Kovalenko et al., 2010*)

The correct statement of the scientist V.A. Aleksandrova that “added value can be considered as a useful increase in the value of the product (service) at all stages of the end-to-end business process within one organization (enterprise) and increase the value of the product in the organization of end-to-end business processes for more complex structures (virtual organizations, holdings, etc.)” (*Aleksandrova, 2014:353*) According to the scientist, companies with different economic statuses should pursue “different cost policies in terms of value added of their products and services” (*Aleksandrova, 2014:354*). Enterprises with high economic status (potential) should influence the growth of value added of goods and services, increasing the innovation component, thereby opening new markets for sales and trade policy (*Osoblyvosti formuvannia..., 2017*). Value added in the simplest sense is the difference between revenue and purchased products and services (*Strassmann, 2007*).

Factors-disincentives in the growth of value added are lack of business scalability, weak legal framework, low level of technological production, depreciation of production assets (*Table 1*).

O.V. Chernykh believes that gross value added reflects the level of motivation of workers, the degree of equipment of production, providing it with the necessary equipment and advanced technologies (*Osoblyvosti formuvannia..., 2017*).

In today’s conditions, it is almost impossible for the majority of businesses to increase pre-crisis gross value added on their own without the participation of the state. A separate, large innovation-oriented business:

- Enterprises that produce and export high-tech products (defense-industrial complex, aircraft construction, space industry, high-tech engineering);
- Enterprises that previously specialized in the production of goods with a high share of value added, but due to lack of modernization became uncompetitive (shipbuilding, automotive and instrumentation enterprises);
- New types of high-tech industries (enterprises for the production of solar panels and other modern high-tech goods that are not manufactured in Ukraine) (*Derzhavna pidtrymka ukrainskoho eksportu*).

According to scientist N.V. Vasiuk, measures to support modernization in high-tech industries, such as engineering, should include long-term results – achieving high business efficiency and long-life cycle of enterprises, which guarantees their sustainable development. Product, technical and technological leadership in the industry creates a margin of competitiveness that other market participants often fail to overcome. Therefore, the principle

of priority presupposes the need to support the development of modernization potential not only of leading companies, but also of outsiders in the industry market (*Vasiuk, 2012:36*). Continuing her opinion, the scientist proposes to form a system of measures to support modernization in mechanical engineering to separate the objectives, levers of influence and responsibility by levels of government and the types of possible modernization strategies.

Based on the work of N.V. Vasiuk should consider «modernization from above» and «modernization from below». Thus, modernization from above allows the initiative of state, regional, state authorities, local governments in the implementation of industrial, innovation, scientific and technical policy and modernization policy. Mechanisms to support modernization in this case are implemented through the formation of state and regional development institutions, as well as engineering clusters. At the same time, bottom-up modernization provides “development of long-term priorities for the development of mechanical engineering with further creation of incentives to participate in the implementation of such projects on the basis of public-private partnership” (*Vasiuk, 2012*).

Nowadays, there is a rapid growth of value, added in the costs of production of economic entities by innovative economic activities.

Value-added indicators of the costs of production of high-tech goods and services, medium-high, medium-low and low-level technologies, information and communication technologies, intelligent market services, services related to the use of computer equipment have a pronounced and clear upward trend (*State Statistics Service of Ukraine, 2022*).

Innovation and prioritization of high value-added products is a major challenge for Ukrainian entrepreneurship. However, the share of technological, innovative, digital, creative products in GDP is quite low.

During the same period, there is a fuzzy trend towards an increase in the number of enterprises that manufacture the above products, except for a decrease in the number of enterprises that sell information and communication technologies in production and products using high technology. The number of employees in these enterprises has decreased, especially in enterprises that produce information and communication technologies in production, products using high, medium, high and medium technologies and in the information sector. Instead, the number of employees has increased significantly in enterprises that provide services related to the use of computer equipment (in 1.2 times). Nevertheless, these enterprises have the highest productivity, as there is a faster growth rate of sales of CRA services (growth rate is 3.7) (*Horiashchenko, 2021*).

Increasing the value added of products can be achieved by reducing the volume of intermediate consumption (cost), by improving integration processes, creating value chains, updating production assets, scalability of enterprises, increasing the level of technical and technological equipment.

Successful implementation of the overall and innovative strategy of the enterprise, the constant creation of added value of the business due to the increase in the value of the enterprise. In the flow of «transition from profit management to value management» in contrast to the usual absolute rate of return, the calculation of business value should be carried out for strategic cost estimation (which in innovation have their own specifics and differ significantly depending on the scope of activities, interest rates, and capital structure and investor

expectations) and economic value (Lavryk, 2005). The added value of the enterprise becomes a kind of tool for managing costs and capital of the enterprise, motivating managers to create the value of the enterprise.

Conclusion

The material presented in the article in the order of logical presentation and content reveals the author's approach to supporting modernization in high-tech industries. In particular, the ways and means of increasing the gross value added of products are considered. We need to realize that the post-war state will define completely new challenges for the high-tech sector of the Ukrainian economy.

References:

- Aleksandrova, V.A. (2014). Metodicheskyi podkhod k upravleniyu skvoznim i byznes-protsessamyi predpriyatiya na osnove yspolzovaniya metodov DATAMINING [A methodical approach to managing end-to-end and business processes of an enterprise based on the use of DATAMINING methods]. *Biznes Inform*, 12, 351-358. (in Russian)
- Ahafonenko, O.Iu., & Bilousko, P.A. (2013). Formuvannia valovoi dodanoi vartosti yak ekonomichnoi katehorii [Formation of gross value added as an economic category]. *Visnyk ONU imeni I.I. Mechnykova*, 18, 4/1, 7-9. (in Ukrainian)
- Babinyna, H.M. (2014). Dobavlennaia stoymost predpriyatiya – stoymostnaia otsenka eho raboti [Added value of the enterprise – valuation of its work]. *Marketynb MVA. Marketynbovoe upravlenye predpriyatiyem*, 2, 1-13. (in Russian)
- Derzhavna pidtrymka ukrainskoho eksportu [Sovereign support of Ukrainian export]. Retrieved April 14, 2022 from: <http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/nauka/>
- Hridchyna, M.V. (2013). Pro dodanu vartist yak pokaznyk rezultativ diialnosti suchasnykh korporatsii [On value added as an indicator of the performance of modern corporations]. *Naukovi pratsi MAUP*, 1(36), 126-129. (in Ukrainian)
- Horiashchenko, Y. (2021). Innovative ecosystem as a modern paradigm of innovative development of Ukraine. Concepts, strategies and mechanisms of economic systems management in the context of modern world challenges: scientific monograph / VUZF University of Finance, Business and Entrepreneurship. Bulgaria, Sofia, 104-113.
- Ivanenko, V.O. (2012). Dodana vartist yak ob'ekt analizu statystychnoi zvitnosti promyslovykh pidpriemstv z vyrobnytstva produktsii [Value added as an object of analysis of statistical reporting of industrial enterprises on production]. *Problemy teorii ta metodolohii bukhhalterskoho obliku, kontroliu i analizu*, 1(22), 122-130. (in Ukrainian).
- Kirnos, V.M., & Protasova, Ye.V. (2013). Otsinka ekspluatatsiinoi vartosti pidpriemstvata ta analiz protsesu yii formuvannia [Estimation of operational cost of the enterprise and analysis of the process of its formation]. *Yevropeiskyi vektor ekonomichnogo rozvytku*, 2(15), 124-133. (in Ukrainian)
- Kovalenko, A.H., Malashenko, Yu.A., & Kniazieva, O.O. (2010). PDV u systemi opodatkuvaniia: istorychnyi aspekt stanovlennia ta rozvytku [VAT in the taxation system:

- the historical aspect of formation and development]. *Naukovi pratsi Kirovohrads'koho natsionalnogo tekhnichnogo universytetu*, 1, 2, 111-116. (in Ukrainian)
- Lavryk, O.Ye. (2005). *Metodyka vyznachennia ekonomichnoi dodanoi vartosti* [Methodology for determining the economic income]. *Oblik i finansy APK: osvittii portal*. Retrieved April 14, 2022 from: <http://magazine.faaaf.org.ua/metodika-viznachennya-ekonomichnoi-dodanoi-vartosti.html> (in Ukrainian)
- Osoblyvosti formuvannia dodanoi vartosti produktsii na promyslovykh pidpriemstvakh: naukovo-dopovidna zapyska pid ker. Briukhovetskoï N.Yu. [Features of the formation of value, added products at industrial enterprises: a scientific memo under the direction of Briukhovetskaya, N.Yu.] (2017). NANU. Kyiv, Kramatorsk: Instytut ekonomiky promyslovosti. (in Ukrainian)
- Shapovalova, O.V., Shevchenko, L.S., & Strizhkova, A.V. (2019). *Pravove zabezpechennia virtualizatsii infrastruktury natsionalnoi ekonomiky Ukrainy* [Legal support of virtualization of the infrastructure of the national economy of Ukraine]. Kharkiv. (in Ukrainian)
- State Statistics Service of Ukraine (2022). Retrieved April 14, 2022 from: <http://ukrstat.gov.ua/> (in Ukrainian)
- Strassmann, Paul (2007). *The Economics of Corporate Information Systems: Measuring Information Payoffs*. 5th edition.
- Svitovyi, O.M. (2013). *Skladovi ta struktura dodanoi vartosti u zernoproduktovomu pidkompleksi APK* [Components and structure of value added in the grain subcomplex of agro-industrial complex]. *Visnyk KbHAU*, 4, 94-102. (in Ukrainian).
- Vasiuk, N.V. (2012). *Naroshchuvannia potentsialu modernizatsii pidpriemstv mashynobuduvannia* [Increasing the potential for modernization of machine-building enterprises]. *Ekonomika: realii chasu*, 2(3), 34-39. (in Ukrainian)

Appendix

Table 1. Link resale of goods in wholesale trade in 2020 author's development based on the State Statistics Service of Ukraine

Commodity groups	Wholesale turnover, thousand UAH	Link resale of goods
<i>Non-food products, including:</i>	2024981538,9	2,2 (the average value in this group)
- metal ores	8702939,5	1,0 (the minimum value in this group)
- granules and powders of pig iron and other specimens, or of ferrous metals	33960,5	26,1 (the maximum value in this group)
- steel	4158783,3	1,1
<i>Information and communication equipment</i>	34483678,9	5,4
<i>Basic pharmaceutical products and pharmaceutical preparations</i>	176402885,8	2,5

Volodymyr S. Zahorskyi, Doctor of Economics, Professor, Member-Correspondent of the National Academy of Sciences of Ukraine, Rector, National Forestry University of Ukraine. Lviv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-3260-3271.

Yevhen M. Borshchuk, Doctor of Economic Sciences, Professor, Department of Regional and Local Development, Educational and Scientific Institute of Public Administration, National University "Lviv Polytechnic", Lviv, Ukraine. ORCID: 0000-0001-8695-6588.

Education in the processes of transition of functioning social and economic systems on the principles of sustainable development

Abstract: The article is devoted to analysing the role of the education system in the development of socio-economic systems. There is a correlation between the level of education and the pace of socio-economic development of any country – leading modern scientists analyzed. The article scientifically substantiates the conclusion that in current conditions, education increases individual and social productivity by acquiring knowledge and acquiring more effective skills on this basis. The work aimed to determine the functioning peculiarities of the educational institute in the context of ensuring the goals of sustainable development. The authors prove that education for sustainable development should play an essential role in the development of modern civilization. Reasonable provisions and requirements of tasks for continuous development are an opportunity for each person to make individual and collective decisions of local and global character, which improve the life of the human community without threats to the future existence of the person. The result of educational motives should change each person's behavior. The development of humanity and the environment will be safe at both environmental and social levels.

Keywords: education, development, knowledge, sustainable development, system.

Володимир Степанович Загорський, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, ректор Національного лісотехнічного університету України. Львів, Україна. ORCID: 0000-0003-3260-3271.

Євген Михайлович Борщук, доктор економічних наук, професор, професор кафедри регіонального та місцевого розвитку Навчально-наукового інституту державного управління Національного університету «Львівська політехніка», Львів, Україна.
ORCID: 0000-0001-8695-6588.

Освіта в процесах переходу функціонування соціально-економічних систем на принципи сталого розвитку

Анотація: Стаття присвячена аналізу ролі системи освіти в процесах розвитку соціально-економічних систем. Виконано аналіз результатів сучасних провідних учених щодо дослідження взаємозв'язку рівня освіти з темпами і якістю соціально-економічного розвитку будь-якої країни. В статті науково обґрунтовано висновок, що в сучасних умовах освіта забезпечує збільшення індивідуальної і суцільної продуктивності праці шляхом опанування знанням та здобуття на цій основі більш ефективних вмій і навичок. Метою роботи було визначення особливостей функціонування інституту освіти в контексті забезпечення цілей сталого розвитку. Авторами доведено, що освіта для сталого розвитку повинна відігравати важливу роль в розвитку сучасної цивілізації. Обґрунтовано положення, що головними завданнями освіти для сталого розвитку є формування можливостей для кожної людини отримати приймати індивідуальні та колективні рішення локального і глобального характеру які поліпшують якість життя людської спільноти без

загрози для майбутнього існування людини. Результатом такої освіти повинна стати зміна мотивів поведінки кожної людини, при якій розвиток людства і навколишнього середовища буде безпечний як на екологічному, так і на соціальному рівнях.

Ключові слова: освіта, розвиток, знання, сталий розвиток, система.

Вступ

В процесах цивілізаційного розвитку важливе місце займає освіта, яка з позицій системного підходу трактується як складна система зв'язків і соціальних норм, що об'єднують суспільні цінності і процедури. Вона задовольняє потреби людини і соціуму в отриманні нових знань, як основи вирішення глобальних проблем на певному етапі соціально-економічного розвитку. На сьогоднішньому етапі цивілізаційного розвитку система освіти – це не просто передача знань і розвиток особи, але й інтелектуальний супровід розвитку соціуму. Проблеми дослідження взаємозв'язку рівня освіти з темпами і якістю соціально-економічного розвитку країни постійно знаходяться в полі зору провідних вітчизняних і закордонних учених. Вагомий внесок у дослідженнях впливу науки і освіти на суспільний розвиток зробили такі відомі учені, як Е. Тофлер (*Тоффлер, 2000*), Д. Белл (*Белл, 2009*), М. Портер (*Портер, 2019*), Н. Балабанова (*Балабанова, 2005*), В. Гесць (*Гесць, 2004*), М. Згуровський (*Згуровський, 2013*), С. Ніколаєнко (*Ніколаєнко, 2006*), В. Кремень (*Кремень, 2009*) та інші. В своїх працях вони проаналізували головні напрямки впливу освіти і науки на функціонування соціально-економічних систем, визначили передумови формування механізмів впливу науково-освітніх процесів на економічне зростання.

В сучасних умовах саме освіта забезпечує збільшення індивідуальної і суспільної продуктивності праці шляхом опанування знанням та здобуття на цій основі більш ефективних вмінь і навичок, що дозволяє досягати цілей сталого розвитку найбільш оптимальним шляхом. В цьому контексті, актуальними постають дослідження необхідних змін і вимог до реформування систем освіти: вимог до професійної освіти і зростання масштабів освіти, необхідності отримання освіти протягом всього життя.

Метою статті є узагальнення підходів до формування освіти для сталого розвитку соціально-економічних систем і на основі системного підходу запропонувати шляхи удосконалення механізмів освіти для досягнення цілей сталого розвитку.

Система освіти як визначальний інститут цивілізаційного розвитку

Досвід соціально-економічного розвитку розвинених країн переконливо доводить, що в сучасному світі тільки одні природні ресурси не є достатніми для досягнення високого рівня національного багатства. Ключовим економічним ресурсом на сьогоднішньому етапі розвитку суспільства є наука і знання – природний капітал сам по собі не може створювати блага, необхідні для нормального функціонування соціуму. На початку XXI ст. загально визнаним стало положення, що освіта є важливим фактором соціально – економічного розвитку для будь-якої країни. Саме освіта відіграла і відіграє ключову роль в процесах прогресу цивілізації в найближчому майбутньому, вона здійснює передачу знань наступному поколінню, чим забезпечується безперервний

прогресивний розвиток майбутніх поколінь. Це обумовлено наступним. *По-перше*, кваліфікаційний рівень, який базується на високому рівні освіченості, дає змогу досягти більш високої продуктивності праці. *По-друге*, високоосвічена людина володіє, за інших рівних обставин, більшою мобільністю і здатністю до перекваліфікації та трудової переорієнтації. *По-третє*, вона може легше вписатися в нові економічні відносини. *По-четверте*, наявна освічена робоча сила не потребує цілого історичного періоду на її підготовку до роботи у високотехнологічному виробництві (Коровський, 2004:4). В сучасних умовах лідером може стати тільки та держава, яка створить найефективнішу систему освіти, спроможну забезпечити безперервне зростання якості людського потенціалу, вираженого в знаннях, уміннях, навиках, моральності і духовності суспільства.

Освіта, як основа розвитку особистості, є визначальним чинником політичної, соціально-економічної, культурної та наукової життєдіяльності суспільства. Стратегічною метою освіти є створення умов для розвитку особистості та творчої самореалізації кожного громадянина, виховання покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися впродовж всього життя, оберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати і зміцнювати суверенну, незалежну, демократичну, соціальну та правову державу, як невід'ємну складову людської спільноти.

Аналіз процесів становлення сучасної цивілізації засвідчує, що значне збільшення людських можливостей, яке відбулось впродовж кількох століть цивілізаційного розвитку, значно випереджає покращення добробуту окремої людини. Якщо загальна вартість товарів та послуг, які вироблялись в 1500 році, оцінювалась у 250 мільярдів нинішніх доларів, то на початку XXI ст. цей показник становить 60 трильйонів доларів. У 1500 році людство споживало в загальному 13 трильйонів калорій енергії на день, то на початку XXI ст. – 1.5 тисячі трильйонів калорій. В загальному, протягом 1500-2000 років чисельність населення землі збільшилось у 14 разів, виробництво – в 240 разів, споживання енергії у 115 (Хабарі, 2019:309). Існують науково обґрунтовані висновки, що підвищення рівня освіти дозволить усунути цю прірву, що існує сьогодні в світі між загальною потужністю сучасної цивілізації і злиднями значної частини населення планети.

Сучасні прогресивні соціально-економічні процеси, в своїй більшості, обумовлені якісними змінами у функціонуванні інституту освіти в глобальному масштабі і використання результатів науково-технічного прогресу, які, в свою чергу, теж є результатом функціонування інституту освіти. Сучасна економічна наука тільки починає на фундаментальному рівні розглядати знання як економічну категорію, визнавати, що знання є важливим фактором економічного розвитку. Знання набувають все більшого значення в економічних процесах і, в певному сенсі, є альтернативою концепції ринку, оскільки поширювати звичайні ринкові закони на галузь знання досить проблематично (Балабанова, 2005).

В доповіді ЮНЕСКО, відомій як доповіді Ж. Делора «Освіта: прихований скарб», зазначається, що саме освіта є потужним інструментом розбудови і консолідації суспільства для вирішення існуючих проблем соціально-економічного розвитку. В межах згаданої доповіді ООН сформулювала ключові завдання освіти на XXI ст.: уміння вчитись, уміння діяти, уміння бути й уміння жити разом. Аналіз освітянських глобальних

процесів дозволив ЮНЕСКО зробити висновок, що сьогодні, поряд з такими позитивними явищами, як зменшення ймовірності глобальних воєнних конфліктів, завоювання політичної свободи народами різних країн, одночасно наростають процеси дезінтеграції, бідності та злиденності, відбувається деградація довкілля, відроджуються націоналізм, расизм, релігійний фанатизм та екстремізм. Це досить негативно впливає на систему освіти на національному і глобальному рівнях.

Загальна ситуація в галузі освіти в світовому масштабі на межі початку ХХІ ст. є кризовою. Крім фактору скорочення фінансування освіти, за оцінками експертів ЮНЕСКО велика кількість молодих людей у світі мають лише початкову освіту або ж не отримують її взагалі, майже 13 % дітей не залучені в систему освіти. У подоланні цих негативних факторів розвитку важлива роль належить інтелектуальній і моральній солідарності соціуму через освіту, виховання толерантності й взаєморозуміння (Лещенко, 2014). Як зазначає Н. Балабанова: «Освіта як соціальний інститут утримує суспільну цілісність, навчаючи і закріплюючи норми, правила поведінки, повсякденні та наукові знання. Навіть більше. Інститут освіти створює освітній капітал – знання та вміння населення, що відповідають потребам ринку, праці, громадському життю громадянськості. Освіта формує людину, здатну генерувати, створювати і впроваджувати нові ідеї в суспільне життя, піклуватися про добробут суспільства, робити персональний внесок у розбудову передової модерної нації» (Балабанова, 2005:42).

На сьогоднішньому етапі цивілізаційного розвитку система освіти – це не просто передача знань і розвиток особи, але й інтелектуальний супровід розвитку соціуму. При цьому, функції освіти відіграють ключову роль в якості та швидкості прогресу цивілізації в найближчому майбутньому. В цьому контексті розвитку важливим чинником ролі освіти є те, що знання володіють здатністю збільшуватись і поглиблюватись – в результаті цього освіта здійснює передачу знань наступному поколінню, чим забезпечується прогресивний розвиток майбутніх поколінь. На думку провідних учених, саме освіта лежить в основі переходу цивілізації до постіндустріального розвитку. До основних ознак постіндустріального суспільства і розвиненої економіки, що відіграють важливу роль в створенні національного багатства і пов'язані з освітою, вони відносять наступні (Кисельов та Канак, 2000; Чалий, 2000). По-перше, знання формують більшу частину вартості в товарах і послугах за рахунок «інтелектуалізації» технологій, зростання наукоємної продукції, формування ринку інтелектуальних товарів і послуг і збільшення їх ціни. Відомо, що близько 70 % вартості сучасного легкового автомобіля утворюють дизайн, електроніка, ноу-хау і інші інтелектуальні компоненти. Стосовно таких товарів, як програмне забезпечення, рівень «участі» знань у формуванні вартості продукту ще вищий. По-друге, більшого значення набуває діяльність пов'язана з виробництвом, зберіганням, передачею і використанням знань. В зв'язку з цим в розвинених країнах особлива роль належить системі освіти, яка займає пріоритетні позиції в структурі витрат держави. Інвестиції в освіту розглядаються як інвестиції в людський капітал, у структурі населення збільшується частка працівників, зайнятих виробництвом, зберіганням, передачею і споживанням знань.

В індивідуальному плані освіта виступає, як правило, джерелом збільшення прибутків шляхом:

- підвищення кваліфікації працівників шляхом підвищення рівня освіти. професійного навчання
- накопичення капіталу: працівники можуть виробляти більше, користуючись більш досконалими знаряддями праці;
- технологічного прогресу: вдосконалення технологічної основи використанні нових знань, що дозволяє краще використовувати наявні ресурси на товари і послуги;
- наукової системи організації виробництва: ефективна організація економіки спрямовує на виробництво товарів потрібних людям і не сприяє марнотратникам.

Особливістю сучасних процесів розвитку є суттєве зростання ролі освіти в усіх сферах суспільного життя, в тому числі й в національних соціально-економічних системах. Освіта завжди відіграла і в подальшому буде відігравати найважливішу роль у розвитку суспільних продуктивних сил і саме на її основі формується сучасне інформаційне суспільство, цілісна система ресурсозабезпечення суспільного виробництва. Розвиток світової економіки на сучасному етапі в умовах глобалізації характеризується активізацією процесу інтелектуалізації та формуванням на цій основі суспільства, що базується на знаннях і високих технологіях, відрізняється високим інноваційним та інтелектуальним рівнем. На думку провідних дослідників сьогодні стартує «ера Інтелекту» – відбувається постінформаційна (інтелектуальна) технічна революція (*Гесць, 2004:6; Ніколаєнко, 2006а; Ніколаєнко, 2006б; Павліха та Тоцька, 2019*).

На початку ХХІ ст. стає аксіомою твердження, що лідером цивілізаційного розвитку може стати тільки та країна, яка створить найефективнішу систему освіти, здатну забезпечити безперервне зростання якості людського потенціалу, вираженого в знаннях, вміннях, навиках, моральності і духовності. Освіта і наука впродовж всього розвитку людської цивілізації суттєво змінювали якість людського життя й саму людину на шляху досягнення гармонії природної, суспільної і духовної людської сутності. В даний час в світі близько 70% приросту валового внутрішнього продукту припадає на використанні нових знань, що втілюються в інноваційних технологіях виробництва і управління.

Загальновизнано, що значення інституту освіти як важливого чинника соціально-економічного розвитку країни в сучасних умовах постійно зростає. Визнання ж економічної ролі освіти, розробка оцінок її ефективності і спрямування росту – проблема, від вирішення якої залежить, чи буде скасована вражаюча невідповідність продуктивності освіти й очікувань економіки у відношенні її значущості (*Камарова, 2015*).

До найважливіших підсумків розвитку системи освіти в ХХ ст. належить те, що:

- набуття освіти стало обов'язковою вимогою суспільства до кожного громадянина;
- уперше на шляху багатовікового розвитку людство наблизилося до можливості забезпечити початковою освітою кожну людину;
- освіта набула статусу важливого чинника у боротьбі з бідністю й забезпеченні соціальної рівності;
- освіта впродовж усього життя стала суспільною нормою, своєрідною вимогою до членів суспільства;
- рівень освіченості громадян став важливою складовою національної безпеки держави;

- економічний розвиток суспільства великою мірою визначається рівнем розвитку освіти, науки і технологій;
- глобалізація посилила чинники комунікації, взаємозв'язків та визначила нову роль освіти як інтегратора світової спільноти (*Павліха та Тоцька, 2019; Чалій, 2000*).

Освіта є пріоритетним напрямом для урядів усіх країн-членів ЄС, Європейська Комісія постійно розробляє і впроваджує нові та вдосконалює існуючі освітні програми, які дають змогу формувати високоякісний потенціал соціально-економічного розвитку. Питання освіти завжди знаходиться в центрі уваги країн ЄС (*Валес та Валес, 2004; Красівська, 2011; Хоружий, 2016*). Питання освіти завжди знаходиться в центрі уваги країн ЄС. Урсула фон дер Ляєн, Президентка Європейської Комісії, зазначає, що освіта – це базова ланка розвитку людини. Читання, письмо, математика, логіка, цифрові навички, розуміння нашого життя. Неважливо, на якому континенті ви живете. Освіта має бути по-справжньому всезагальним правом. Саме тому Європейський Союз інвестує в міжнародну співпрацю заради освіти більше, ніж решта світу разом. І ми посилюємо зусилля в ці надзвичайні часи.

Таким чином, можна зробити висновок, що високий рівень освіти забезпечує можливість участі кожної людини у вирішенні соціальних, економічних, екологічних проблем, належить до основних завдань, що стоять перед цивілізацією на сучасному етапі її розвитку.

Освіта в системі інструментів забезпечення сталого розвитку

На Міжнародній Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) було сформульовано основні положення концепції сталого розвитку. Як зазначається в програмному документі конференції, освіта є визначальним чинником підвищення інформованості населення і професійної підготовки в контексті досягнення цілей сталого розвитку, відіграє вирішальне значення для розширення можливостей людей у вирішенні питань довкілля і розвитку (*Програма дій "Порядок денний на XXI століття", 2000*). Перехід до сталого розвитку передбачає фундаментальні зміни в світогляді, пріоритетах, цінностях, етичних нормах, якими керуються як окрема людина, так і цивілізація загалом. Саме на вирішення такого роду проблем повинна бути спрямована освіта в умовах переходу соціально-економічних систем на принципи сталого розвитку і головним завданням освіти повинна стати підготовка людей, здатних забезпечити перехід цивілізації до принципів сталого розвитку. Освіта для сталого розвитку (ОСР) повинна відігравати важливу роль в розвитку сучасної цивілізації, допомогти окремій особі отримати такі знання і уміння, сформувати таку систему цінностей, які дозволять їй приймати індивідуальні та колективні рішення локального і глобального характеру для поліпшення якості життя людської спільноти без загрози для майбутнього планети. Результатом такої освіти повинна стати зміна мотивів поведінки кожної людини, при якій розвиток людства і навколишнього середовища буде безпечний як на екологічному, так і на соціальному рівнях. Важливо спиратися не на знання, а на розуміння того, що відбувається навколо, на конкретні дії, які служитимуть на благо людині (і суспільству в цілому) та природі (*Кисельов та Канак, 2000*).

В основі європейської стратегії освіти для сталого розвитку лежать такі основні засади:

- освіту слід розглядати як процес, що триває все життя (безперервна освіта);
- при цьому необхідно враховувати змінний характер економічного розвитку;
- екологічна освіта, як і інші галузі освіти, слід переорієнтувати на цілі сталого розвитку;
- освіта на користь сталого розвитку є міждисциплінарною проблемою;
- вона має враховувати існуючі місцеві, національні та регіональні умови;
- поважати права людини та культурну різноманітність з урахуванням морального аспекту;
- стимулювати критичний спосіб мислення.

Європейська економічна комісія ООН в своїй стратегії освіти в інтересах сталого розвитку вважає, що освіта, крім того, що вона є одним із прав людини, виступає однією з передумов для досягнення сталого розвитку та найважливішим інструментом ефективного управління, обґрунтованого прийняття рішень та розвитку демократії. Вона формує та зміцнює потенціал окремих осіб, груп, спільнот, організацій та країн, що дозволяє мати власні міркування та робити вибір на користь сталого розвитку, сприяє зміні поглядів людей, даючи їм можливість робити наш світ безпечнішим, здоровішим, забезпечуючи високий рівень якості життя. ОСР може забезпечити критичне мислення та сприяти підвищенню поінформованості, а також розширення можливостей, що дозволить розробляти нові підходи та концепції та розвивати нові методи та засоби їх здійснення.

Важливим документом ЮНЕСКО в галузі ОСР є Програма дій ЮНЕСКО щодо сталого розвитку на період до 2030 р., в якій виокремлюється особлива роль освіти для дорослих, як визначальною для досягнення цілей сталого розвитку. ЮНЕСКО пропонує рекомендації щодо поліпшення стану освіти і навчання дорослих, зокрема:

- освіта та навчання впродовж всього життя є передумовою для гідного життя громадян відповідно до демократичних цінностей, що забезпечує реалізацію Цілей сталого розвитку;
- вплив освіти дорослих повинен посилюватися й забезпечуватися підтримкою держави та повністю визнаватися, що сприятиме викоріненню бідності, подоланню нерівності в різних формах, забезпеченню сталого розвитку мирного, міжкультурного та демократичного суспільства в усіх його аспектах;
- якість і доступність освіти дорослих мають залишатись ключовими принципами: попри диверсифікацію джерел фінансування і створення фінансових партнерств, необхідно уникати масової приватизації, комерціалізації, що може негативно вплинути на забезпечення права на освіту та навчання для багатьох дорослих;
- громадянське суспільство має бути ключовим партнером держави у формуванні політики й стратегії розвитку освіти дорослих, а також у плануванні, моніторингу та оцінці реалізації стратегії.

П'ята конференція міністрів «Довкілля для Європи» (Київ, 2003 р.) стала поштовхом до активного розвитку ОСР у світі. На Конференції міністри охорони навколишнього

середовища країн-членів ЄЕК ООН ухвалили «Заяву про освіту для сталого розвитку». Зокрема, було визнано, що освіта є одним із головних інструментів, які забезпечують охорону навколишнього середовища та сталий розвиток. Міністри запропонували всім країнам включити концепцію сталого розвитку в свої системи освіти всіх рівнів – від дошкільної до вищої, від неформальної освіти до освіти поза навчальними закладами, щоб сприяти освіті як ключовому чиннику перетворень.

Особливості переходу функціонування соціально-економічних систем на принципи сталого розвитку обумовлюють певні вимоги до функціонування інститутів освіти на різних рівнях. В самому загальному випадку ОСР повинна сприяти засвоєнню знань та умінь та переконань, які дають змогу ухвалювати та впроваджувати рішення на місцевому та глобальному рівнях, спрямовані на підвищення рівня життя і не загрожують можливостям наступних поколінь задовольняти свої потреби. Важливим аспектом ОСР є набуття громадянами всіх вікових категорій навичками ідентифікації об'єктивно існуючих екологічних обмежень економічного розвитку та адаптації до них соціуму.

Аналіз сучасних глобальних аспектів цивілізаційних процесів засвідчує про наявність серйозних викликів і ризиків (бідність, нерівномірний економічний і соціальний розвиток регіонів світу, демографічні проблеми, міжнародний тероризм і загроза великих військових конфліктів), вирішення яких тісно пов'язано з проблемою збереження людської цивілізації, виживання біологічного виду *Homo sapiens*. Однією з головних проблем, виживання *Homo sapiens*, сьогодні постає екологічна проблема. Модератором процесів, пов'язаних з вирішенням екологічної проблеми в глобальному масштабі виступає ООН. Ще на Першій конференції ООН з довкілля (Стокгольм, 1972 р.) було звернуто увагу на неможливість подальшого економічного зростання без урахування екологічних та соціально-економічних наслідків. В подальшому, Міжнародною комісією з навколишнього середовища та розвитку у доповіді «Наше спільне майбутнє» (1987 р.), як стратегічне вирішення цієї проблеми, було запропоновано концепцію сталого розвитку, в основі якої – забезпечення балансу природних можливостей біосфери та соціально-економічного розвитку для задоволення потреб нинішніх поколінь людей не на шкоду умовам життя для майбутніх поколінь жителів Землі.

Аналіз тенденцій соціально-економічного розвитку впродовж ХХ ст. і початку ХХІ ст. підтверджує висновок, що в сучасному світі відбувається інтенсивне формування нових інформаційних і комунікаційних технологій, тісно пов'язаних з розповсюдженням і освоєнням нових знань. Головним наслідком таких процесів стає формування економіки знань і становлення освітнього суспільства. Знання стають найважливішим ресурсом сталого розвитку, фундаментом, без якого унеможливається вирішення будь-яких проблем розвитку кожної країни. Можна стверджувати, що процеси формування нового інформаційного суспільства, в основі яких лежать ноосферні механізми функціонування глобальної еколого-економічної системи, спроможні забезпечити уникнення планетарної кризи (Borschuk, 2007; Загорський, 2018).

Загально визнано, що фундаментальною основою концепції сталого розвитку є теорія ноосфери, одним з фундаторів якої є засновник Національної академії наук України В.І. Вернадський. В.І. Вернадський, створюючи теорію ноосфери, вважав, що наука і наукове мислення є найважливішою фундаментальною умовою процесу

формування цієї сфери. Він стверджував, що людство, разом узятє, являє собою незначну масу речовини планети, його потужність пов'язана не з матерією, а з його мозком, його розумом і працею, що спрямовується цим розумом. Колективне людське мислення фактично стає наймогутнішою геологічною силою сучасного світу, з якою необхідно рахуватися (*Vernadsky, 2004*).

Досить часто ОСР ототожнюють з екологічною освітою. Необхідно визнати, що між ОСР і екологічною освітою спільним є те, що вони спрямовані на вирішення екологічних проблем як сучасності, так і майбутнього. Але знака рівності між ними не можна ставити, оскільки освіта для сталого розвитку охоплює значно більше проблем розвитку людської цивілізації. Метою ОСР є допомогти особі отримати такі знання і уміння, сформувані таку систему цінностей, які дозволять їй приймати індивідуальні та колективні рішення локального і глобального характеру для поліпшення якості життя людської спільноти без загрози для майбутнього планети.

У широкому значенні основна мета ОСР полягає у сприянні становленню всебічно освіченої соціально активної особи, що розуміє нові явища і процеси суспільного життя, що володіє системою ідейно-етичних, культурних поглядів і етичних принципів, норм поведінки, що забезпечують готовність до соціальної відповідальної діяльності і безперервної освіти впродовж життя.

У більш специфічному аспекті мета ОСР – сприяння надбанню знань, навиків, досвіду, розвитку творчих здібностей, самореалізації, становленню особи, спроможної до комплексного вирішення соціальних, економічних, екологічних проблем задля підвищення якості життя нинішніх і майбутніх поколінь на основі принципів стійкого розвитку.

Згідно з документами конференції “Ріо-92” ідея сталого розвитку містить такі складові, які повинні бути враховані в концепції ОСР:

- ознаки того, що в центрі уваги перебувають люди, які повинні мати право на здорове і плідне життя в гармонії з природою;
- охорона навколишнього середовища повинна стати невід’ємною компонентою процесу розвитку і не може розглядатися у відриві від нього;
- право на розвиток повинно реалізовуватися так, щоб однаковою мірою забезпечити потреби в розвитку і збереженні навколишнього середовища як для нинішнього, так і для майбутнього покоління;
- зменшення розриву в рівні життя народів світу, викорінювання бідності і убогості з урахуванням тієї обставини, що сьогодні на частку 3/4 населення Землі припадає 1/7 частина світового доходу (*Програма дій “Порядок денний на XXI століття”, 2000*).

Необхідно зазначити, що більшість цілей сталого розвитку до 2030 року в тій чи іншій мірі пов'язані з проблемами освіти. Серед них Авшенок Н. виділяє наступні (*Авшенок, 2018*): збереження здоров'я, гендерна рівність, ринок праці, сталий розвиток міст. якісна освіта для всіх тощо. Більшість цілей сталого розвитку безпосередньо пов'язані з освітою, а саме: забезпечення доступу до професійно-технічної і вищої освіти; збільшення кількості людей, що мають конкурентні професійні навички, які користуються попитом на ринку праці; ліквідація гендерної нерівності в галузі освіти;

забезпечення функціональної грамотності для всіх молодих та дорослих осіб; розвиток освіти для сталого розвитку, освіти про права людини, гендерну рівність, мирне співіснування, глобальну громадянськість.

Таким чином, ґрунтуючись на особливостях цілей сталого розвитку, можна стверджувати, що одним із визначальних чинників досягнення цілей сталого розвитку є освіта. При формуванні системи ОСР необхідно брати до уваги системність цілей сталого розвитку і їх взаємозалежність.

Дискусія

Не дивлячись на досить значну увагу до дослідження проблем ролі освіти в соціально-економічному розвитку і її значення в процесах переходу до сталого розвитку, актуальною залишається необхідність розроблення теоретичних і практичних аспектів діяльності освітньої сфери з дотриманням наукових принципів і засад відповідно до особливостей ринкової економіки в умовах переходу до сталого розвитку. Важливим аспектом подальших досліджень є визначення освіти для сталого розвитку як генератора нового соціально-економічного бугтя, яке ґрунтується на соціальних, екологічних та економічних трансформаціях, спрямованих досягнення цілей сталого розвитку.

Висновки

Таким чином, для забезпечення переходу функціонування соціально-економічних систем на принципи сталого розвитку необхідно суттєво підвищити ефективність функціонування освітньо-наукової сфери на основі інноваційного розвитку. Виконаний в роботі аналіз ролі освіти в процесах цивілізаційного розвитку дозволяє стверджувати, що освіта є важливим інструментом досягнення цілей сталого розвитку, формування суспільства, яке ґрунтується на знаннях, високих технологіях і має високий інноваційний та інтелектуальний рівень. В сучасних умовах освіта повинна мати інноваційний характер з урахуванням особливостей, культурних і наукових традицій конкретної країни.

На відміну від традиційної освіти, орієнтованої на засвоєння знань, освіта для сталого розвитку повинна бути спрямована на набуття, окрім знань, умінь, навиків і досвіду практичної діяльності, спрямованої на досягнення цілей сталого розвитку. виділено три аспекти екоосвіти. *По-перше*, це відповідальність за збереження природного оточення, яке визначає умови життя людини. *По-друге*, відповідальність за власне здоров'я та здоров'я інших людей. *По-третє*, використання фундаментальних наукових досліджень біосферних процесів з метою запобігання негативним наслідкам антропогенного впливу на довкілля.

Список джерел інформації:

- Авпенюк, Н.М. (2018). Стратегічна роль ЮНЕСКО у розвитку освіти дорослих на початку XXI століття. *Концептуальні засади розвитку освіти дорослих: світовий досвід, українські реалії і перспективи: збірник наукових статей*, 35-40. Київ: Знання України.
- Балабанова, Н.В. (2005). *Суспільство знань та інновацій: шлях до майбутнього України*. Київ: Арістей.

- Белл, Д. (2009). Настання постіндустріального суспільства. В: *Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб.* (с. 419-431). Київ: Знання.
- Борщук, Є.М. (2007). *Основи стійкого розвитку еколого-економічних систем.* Львів: Растр-7.
- Вернадський, В. (2004). Декілька слів про ноосферу. *Хроніка.2000*, 57-58, 485-495. Київ.
- Волес, В. та Волес, Г. (2004). *Творення політики в Європейському Союзі.* Київ: Основи.
- Геєць, В. (2004). Характер перехідних процесів до економіки знань. *Економіка України*, 4, 4-14.
- Загорський, В.С. (2018). *Концептуальні основи формування системи управління сталим розвитком еколого-економічних систем.* Львів: ЛРІДУ.
- Згуровський, М. (2013). Вища освіта на зламів суспільного розвитку. *Українознавство*, 1, 160-163.
- Кисельов, М.М. та Канак, Ф.М. (2000). *Національне буття серед екологічних реалій.* Київ: Тандем.
- Комарова, О.А. (2015). Пріоритетні напрями державної освітньої політики. *Проблеми економіки*, 1, 107-113.
- Коровський, А.В. (2004). *Еволюція людського фактора економіки та проблеми його формування.* Київ: КНЕУ.
- Кравецька, О. (2011). Освітня політика європейського союзу: становлення та механізми реалізації. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*, 28, 53-65.
- Кремень, В.Г. (2009). *Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору.* Київ: Педагогічна думка.
- Лещенко, О. (2014). Політика ЮНЕСКО в освітній сфері. *Україна–Європа–Світ*, 14, 344-349.
- Николаєнко, С.М. (2006а). *Стратегія розвитку освіти України: початок ХХІ століття.* Київ: Знання.
- Николаєнко, С.М. (2006б). *Освіта в інноваційному поступі суспільства.* Київ: Знання, 2006.
- Павліха, Н. та Тоцька, О. (2019). Стратегічні напрями модернізації системи управління вищою освітою в Україні. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*, 4, 33-41.
- Портер, М. (2019). *Конкурентна перевага. Як досягти стабільно високих результатів.* Київ: Наш формат.
- Програма дій “Порядок денний на ХХІ століття” (2000). Київ: Інтелсфера.
- Тоффлер, Е. (2000). *Третя Хвиля.* Київ: Вид. дім «Всесвіт».
- Хабарі, Ювал Ной. (2019). *Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього.* Харків: Клуб сімейного дозвілля.
- Хоружий, Г.Ф. (2016). *Європейська політика вищої освіти.* Полтава: Дивосвіт.
- Чалий, О.В. (2000). *Синергетичні принципи освіти і науки.* Київ: АПНУ.

References:

- Avsheniuk, N.M. (2018). UNESCO's strategic role in the development of adult education at the beginning of the 21st century. *Conceptual Principles of Adult Education Development: World Experience, Ukrainian Realities, and Prospects: Collection of Scientific Articles*, 35-40. Kyiv: Knowledge of Ukraine. (in Ukrainian)

- Balabanova, N.V. (2005). *Knowledge and Innovation Society: the way to the future of Ukraine*. Kyiv: Aristei. (in Ukrainian)
- Bell, D. (2009). The onset of post-industrial society. In: *Philosophy: a textbook (from its origins to the present): textbook. Manual*. (pp. 419-431). Kyiv: Knowledge. (in Ukrainian)
- Borschuk, E.M. (2007). *Fundamentals of sustainable development of ecological and economic systems*. Lviv: Raster-7. (in Ukrainian)
- Vernadsky, V. (2004). A few words about the noosphere. *Chronicle.2000*, 57-58, 485-495. Kyiv. (in Ukrainian)
- Voles, W., & Voles, G. (2004). *Polymaking in the European Union*. Kyiv: Basics. (in Ukrainian)
- Geets, V. (2004). The nature of the transition to the knowledge economy. *The Economy of Ukraine*, 4, 4-14. (in Ukrainian)
- Zagorsky, V.S. (2018). *Conceptual bases of the management system of ecological and economic systems sustainable development*. Lviv: LRIDU.
- Zgurovsky, M. (2013). Higher education at the turn of social development. *Ukrainoznavstvo*, 1, 160-163. (in Ukrainian)
- Kiselyov, M.M., & Kanak, F.M. (2000). *National existence among ecological realities*. Kyiv: Tandem. (in Ukrainian)
- Komarova, O.A. (2015). Priority areas of state educational policy. *Problems of Economics*, 1, 107-113. (in Ukrainian)
- Korovsky, A.V. (2004). *The evolution of the human factor of the economy and the problems of its formation*. Kyiv: KNEU. (in Ukrainian)
- Kraevska, O. (2011). Educational policy of the European Union: formation and implementation mechanisms. *Bulletin of Lviv University. International Relations Series*, 28, 53-65. (in Ukrainian)
- Flint, V.G. (2009). *Philosophy of anthropocentrism in the strategies of educational space*. Kyiv: Pedagogical thought. (in Ukrainian)
- Leshchenko, O. (2014). UNESCO policy in the field of education. *Ukraine – Europe – World*, 14, 344-349. (in Ukrainian)
- Nikolaenko, S.M. (2006a). *The development strategy of Ukraine's education: the beginning of the 21st century*. Kyiv: Knowledge. (in Ukrainian)
- Nikolaenko, S.M. (2006b). *Education in the innovative progress of society*. Kyiv: Knowledge. (in Ukrainian)
- Pavlikha, N., & Totska, O. (2019). Strategic directions of modernization of the higher education management system in Ukraine. *Economic Journal of the Eastern European National University Named after Lesia Ukrainka*, 4, 33-41. (in Ukrainian)
- Porter, M. (2019). *Competitive advantage. How to achieve consistently high results*. Kyiv: Our format. (in Ukrainian)
- Action Program “Agenda for the 21st Century”. (2000). Kyiv: Intelsphere. (in Ukrainian)
- Toffler, E. *The Third Wave*. (2000). Kyiv: Universe. (in Ukrainian)
- Bribes, Yuval Noah. (2019). *The man is wise. The history of humankind from the past to the future*. Kharkiv: Family Leisure Club. (in Ukrainian)
- Khoruzhiy, G.F. (2016). *European higher education policy*. Poltava: Miracle World. (in Ukrainian)
- Chaly, O.V. (2000). *Synergetic principles of education and science*. Kyiv: APNU. (in Ukrainian)

Lesia Barabash, Candidate of Science in Economics (PhD), Associate Professor, Department of Finance, Banking, and Insurance, Uman National University of Horticulture, Uman, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-4836-8950.

Improvement of tax policy within the harmonization of the tax system of Ukraine

Abstract: The article considers the essence and modern conditions of tax policy functioning in Ukraine and the directions of its optimization in the context of harmonization of the tax system are offered. The formation of the author's vision of the economic essence of tax policy was carried out on the basis of analysis of scientific opinion of scientists from different countries, as well as the official interpretation using the dialectical method. With the help of a group of analytical methods, the conditions for the functioning of Ukraine's tax policy in pre-war and wartime were assessed. The use of abstract-logical method contributed to the generalization of key objectives of tax policy in the future and outline areas for its optimization. Based on the results obtained, in connection with the changing economic environment of the country, the need to develop a new model of tax policy, taking into account the demands of tax participants and budget needs, which would be an effective complement to the tax system.

Keywords: tax, tax policy, tax system, goals of tax policy, state, tax burden, tax benefits.

Introduction

Harmonization of the tax system is impossible without finding a compromise between economic efficiency and social justice of taxation. And in the modern financial and economic dimension, the answer to the question of how to achieve this goal can only be provided by tax policy. Therefore, the establishment of a harmonized tax system with adapted to the capabilities and potential of territories and society, the composition, aims to work closely with regulatory, incentive and restrictive instruments of tax policy, able to provide the expected economic effect.

The relevance of the study's topic. The modern financial environment of Ukraine is impossible without taxes, which are one of the main sources of budget revenues at various levels. At the same time, the monopoly right of the state to establish and determine the conditions of operation does not guarantee the effectiveness of this powerful financial instrument. It is necessary not only to provide the right direction of cash flows, but also to ensure national interests and take into account the peculiarities of economic development. Therefore, creating an efficient and fair tax system is a difficult task, especially for developing countries seeking to integrate into the international economy.

Such countries need a harmonized tax system that can increase financial revenues without excessive government spending and promote the realization of national interests while integrating into the tax systems of partner countries. To implement this task, a comprehensive program is needed, through which taxes will be able to fulfill their purpose – to fill the budget with funds and stimulate economic development of industries, spheres of activity and territories. And such a program is called tax policy.

The purpose of the study. The purpose of this study is to assess the current results of the tax policy of Ukraine and search for current areas of its optimization in terms of harmonization of the tax system.

The tasks of the study. Among the basic tasks of the study is the establishment of the economic essence of tax policy in the context of the harmonization of the tax system, the assessment of the current conditions for tax policy functioning and the identification of relevant areas for its optimization.

Research methods. The dialectical method was used to form the research problems. Abstract-logical made it possible to theoretically substantiate the results and generalize the conclusions. Assessment of the conditions of tax policy was carried out using of analytical and statistical methods, as well as methods of horizontal and vertical analysis.

Results of the research

Defining the economic essence of tax policy

The essence of tax policy in economic systems that had different prerequisites for development is interpreted differently. In particular, scholars of Western economic systems focus on its fiscal content within the ongoing measures in the field of taxation (*Rudenko, 2017:95*). However, taxes have not only fiscal content, but also regulatory, social, distributive, so fiscal policy is a narrower and rather erroneous concept, as tax policy is characterized by a much wider range of action and influence.

The Tax Code of Ukraine defines tax policy as "... activities of the state in the field of establishment, legal regulation and organization of collection of taxes and tax payments to the centralized funds of monetary resources of the state" (*On Amendments to the Tax Code of Ukraine...*, 2022; *Rudenko, 2017*). However, these characteristics are more typical for the field of tax law in the context of action in the field of tax mechanism.

Ukrainian scholars express different, sometimes diametrically opposed, views on the economic essence of tax policy. Thus, L. Kasianenko and V. Chaika believe that this is the basic direction of economic policy of the state, which is aimed at formation centralized public funds for further financing of state and local budgets and create a favorable socio-economic climate in the state (*Kasianenko & Chaika, 2017:272; Chaika, 2017:86*). Ya. Lytvynenko is of the opinion that the tax policy of the state is "an integral part of financial policy, which is not independent, because taxes, as a tool to influence the economy, are used in combination with other methods of regulation" (*Lytvynenko, 2003:4*). O. Zeldina considers it as "one of the main directions of state economic policy, aimed at providing economic justification of the tax burden on business entities, stimulating socially necessary economic activities of entities, as well as compliance with the principle of social justice and constitutional guarantees of citizens' rights. in the taxation of their income" (*Zeldina, 2017:103*). V. Udiak explains tax policy as a legal category related not to the rights of individual citizens, but to the general public welfare (*Udiak, 2013:117*). He is supported by Yu. Rudenko, who claims that tax policy has a strong social function, is a system of legal, economic and organizational and control measures of public authorities to establish and collect taxes and tax payments in order to form the financial base of the state for further implementation. tasks and functions, stimulating socio-economic development, ensuring

national security, providing, based on the interaction of state power and civil society institutions, public services to the population (*Rudenko, 2017:98*).

Thus, in the interpretation of the economic essence of tax policy can be divided into three areas: restrictive, which focuses its impact exclusively on taxes; functional, in which tax policy is a means of implementing the functions of taxes in all their multiplicity; strategic, which identifies targets within the strategy of state development.

Considering the wide range of opinions, it can be stated that tax policy is a strategic plan to use a set of functional instruments of economic influence, implemented in the field of taxation based on certain rules of tax law in the field of tax mechanism to ensure effective implementation of the tax system.

Conditions for the functioning of tax policy in Ukraine in the prewar period

In the pre-war period, against the background of the COVID-19 pandemic, Ukraine's tax policy showed a tendency towards globalization. However, according to the Ministry of Economy of Ukraine, the economic basis was on dangerous ground: the growth of gross domestic product (GDP) of Ukraine in 2019 slowed from 3.4% in 2018 to 3.3%. At the same time, in the ranking of economic freedoms in 2020, compiled by the Heritage Foundation, Ukraine rose by 7 positions and took 127th place between Djibouti and Mauritania. The overall indicator of business freedom and monetary policy was 56.2 points out of a possible 100, which is 1.3 points higher than in 2019 (*Ukraine has risen 7 places in the ranking of economic freedom, 2021*). At the same time, its unsatisfactory importance was provoked by an increase in the tax burden and a decrease in the level of investment freedom and financial independence (*2021 Index of Economic Freedom, 2022*).

The high level of tax burden – a consequence of irrational tax policy – has led to an increase in the growth rate of the number of business entities by the end of 2020 by 1.8% compared to 2017, which was mainly due to a reduction in the number of enterprises – by 7.6%.

During the reported period, in particular in 2019, there was a significant decrease in the growth rate of the tax burden – by 3.7%, a slightly smaller decline in 2018 – -0.4%, but in 2020 there was an increase of 1.5%. The opposite is the dynamics of growth rates of financial results of enterprises before taxation: in periods of decline in the growth rate of the tax burden there is an increase, and in periods of growth (2020) – a decline of 119.2%. If we compare the growth rate of the tax burden and the number of enterprises and individual entrepreneurs, we follow a similar trend as was described before: the number of businesses increased during periods of declining tax burden and decreased during its increase.

During 2016-2020 fluctuations in the structure of budget revenues occurred in similar trends: an increase in the share of indirect taxes increased the tax burden, and an increase in the share of direct taxes – led to its reduction. At the same time, the total deviation at the end of the study period, compared to its beginning, was: for direct taxes +3.0%, and, accordingly, -3.0% for indirect taxes and -0.2% for changes in the tax burden.

In general, the share of indirect taxes in GDP averaged 13.8% in 2016-2020, and direct taxes – 30.9%, mainly due to personal income tax and corporate income tax. Level of tax burden in 2016 was 27.3%, and in 2020 – 27.1%.

The effective indicators of the functioning of the tax system in 2016-2020 showed the following trends:

- the coefficient of implementation of planned revenues in 2020 exceeded the same indicator in 2016 by 0.31 percentage points, which indicates a positive trend in the functioning of the tax planning mechanism;
- the elasticity of the tax system, ie its ability to respond quickly to changes, is low, which is evidence of the low ability of taxes to respond to economic fluctuations due to the ineffectiveness of the instruments used in tax policy;
- the level of redistribution of GDP through tax revenues is quite low, with a downward trend, which confirms the above hypothesis;
- to continue the previous statement, we have the fact that the tax revenues of the Consolidated Budget of Ukraine showed in 2020, compared to 2016, a decrease of 0.2 percentage points;
- the coefficient of coverage of budget expenditures by taxes is fixed at over 70%, but tends to decrease, which is one of the reasons for the growth of the budget deficit;
- significantly decreased – from 84.5 to 68, during the study period, the payback ratio of taxes, although its value under favorable economic conditions and sound tax policy should increase;
- the coefficient of concentration of tax revenues in the Consolidated Budget of Ukraine in 2020 remained at the level of 2016 – 0.83, which is evidence of inefficient tax policy and disharmonized tax system of the state.

Another proof of the need to optimize the tax policy of Ukraine is the study of the Center for Analysis of Public Finance and Public Administration, according to which only in 2019 the state budget did not receive the equivalent of \$ 1.3 billion. (3.4% of income) due to unjustified and ineffective benefits. For 5 years (2015-2019) the total losses of the state budget from benefits amounted to 6.4 billion dollars.

For most of the period of independent Ukraine's existence, tax breaks were considered one of the integral parts of state financial support for business. For example, according to the State Tax Service of Ukraine, in 2010 the state budget lost a total of UAH 37 billion or 15.4% of all revenues due to benefits, in 2011 – UAH 59.2 billion or 18.8% of revenues. In total, in 2010-2013, the state budget lost UAH 180.5 billion in revenues (*Marchak & Markuts, 2020*).

That is, by supporting certain businesses, the government is actually losing funds commensurate with loans from international organizations, because under the last two agreements with the IMF, Ukraine in 2018-2020 received from the Fund 3.48 billion dollars. including 2.1 billion received in June 2020.

At the same time, if in 2015-2017 the amount of tax benefits, and hence budget losses from them, decreased, then in 2018 it began to grow.

To determine the effectiveness of tax policy in world practice, the diagnostic test of W. Tanzi is used. To characterize the level of efficiency of Ukraine's tax policy in the pre-war period, we use three indicators from it: the erosion index, the concentration index and the variance index.

The concentration index answers the question of whether a significant part of total income comes from a relatively small number of taxes and tax rates. It is calculated as the ratio of the amount of tax revenues to the amount of revenues of the Consolidated Budget, as a percentage. The higher this indicator, the more effective the task of tax policy to ensure the revenue side of the country's budget. In Ukraine in 2016-2020, the level of this indicator is close to 83.1-82.6.

The variance index can be used to determine whether there is a small group of taxes with low revenues that only create inconveniences in conducting fiscal policy in the field of income, or no such taxes at all. It is calculated as the ratio of the amount of tax revenues to the amount of expenditures of the Consolidated Budget. This indicator, according to calculations, also shows declining trends and an overall decline at the end of 2020 at 6.7%.

The erosion index clarifies whether the maximum coincidence of actual tax bases with potential bases. It is calculated as the ratio of the amount of actual tax revenues to the amount planned. Therefore, based on the calculated data, we see that the situation at the end of 2020, compared to 2016, has improved slightly and increased from 100.6 points to 101.9.

It should be noted that during 2018-2020, such factors as: unfavorable price conditions in world commodity markets had a negative impact on the development of the domestic economy and filling the budget; escalation of the military conflict in eastern Ukraine; low solvency of the population, existing structural imbalances in the economy. These factors negatively affect the performance of businesses and their profits and salaries, and thus the taxes paid in general.

Changes in Ukraine's tax policy during the war

The military actions on the territory of Ukraine had an expected destabilizing effect on the economy of the state in general and on the operation of the business environment in particular.

Powerful migration, destruction of large industrial enterprises, complication or closure of more than 40% of economic entities, disruption of logistics chains, reduction of exports – just some of the negative consequences.

In order to mitigate the negative consequences and stimulate business activity, on March 15 the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law of Ukraine “On Amendments to the Tax Code of Ukraine and Other Legislative Acts of Ukraine on Martial Law”, which defines the categories of payers, taxes and certain objects of taxation that are undergoing changes in connection with military aggression on the territory of Ukraine.

As a result, the benefits of personal income tax in terms of receiving charitable assistance have been expanded. There is a targeted easing of tax pressures for businesses and charities that financially support military formations and victims of military aggression. Signs of a significant reduction in the tax burden and lower prices are the transformation in the field of indirect taxation: temporarily, until the cessation or abolition of martial law in Ukraine, set 0 rate of excise tax and a rate of 7% value added tax on gasoline, heavy distillates, liquefied gas and other petroleum products. The transfer of fuel through forced alienation or seizure of property for the needs of the state, transfer to the Armed Forces of Ukraine, as well as the provision of fuel as humanitarian aid are separately exempt from taxation (*Kyrylychuk, 2002*).

Significant incentives are offered to businesses: small businesses concentrated in groups 1 and 2 of the single tax can pay a single tax and a single social contribution for the payer on a voluntary basis; at the same time the submission of reports for the period when the tax was not

paid is cancelled. Medium-sized businesses, with a turnover of up to UAH 10 billion, were able to switch to a single tax of Group 3 with a temporary reduction in the tax rate to 2% (*On Amendments to the Tax Code of Ukraine...*, 2022).

Significant reductions in resource and environmental taxation are provided for taxpayers whose lands are located in areas where hostilities are taking place.

Also at the first hearing, the bill № 7232 “On Amendments to the Tax Code of Ukraine on Taxation of Business Entities Related to Economic Relations with the Aggressor State” was adopted, which provides for the application of increased taxation to such companies in terms of income tax enterprises, environmental tax, rent and property tax.

In general, the changes that Ukraine’s tax policy underwent during the war can be described as regulatory with a prolonged incentive effect, based on the policy of deregulation of business and regulation of pricing.

Directions for optimizing the tax policy of Ukraine

Due to the fact that the influence area of tax policy covers all levels of the economy, its optimization within the harmonization of the tax system should be aimed at considering and balancing the interests of individuals and households with the expectations of businesses, communities, regions and the state.

Therefore, the basis should be the needs of the first level – individuals and households, in the interests of which organize their functioning territorial communities and regions. The inquiries of economic entities and their effective development must ensure the actions of both territorial communities and regions, as well as the state. At the same time, the latter expect the business to have the opposite effect – filling budgets with revenues in the form of taxes paid. And the activities of territorial communities and regions depend on the level of rights and tax freedoms granted to them by the state.

Thus, the tax policy on the range of influence in the field of taxation is manifested at different levels of the economic system, and its action is aimed at achieving the implementation of tax payments of their functional purpose in order to achieve the goals and objectives of the state.

Considering that tax policy pursues fiscal, economic, social, environmental and international goals, the arsenal of instruments used by it should be quite wide. And among the current steps of optimization should be noted the following:

- stimulating economic development, business and investment development: reclassification of the single income tax base and establishment of a progressive income tax rate for investment-attractive industries, granting permission to territorial communities to form a system of local taxation depending on the capabilities and needs of territories and determining the priority areas of the regions and providing them with the necessary tax preferences;
- environmental direction: raising rates and expanding the tax base of environmental tax and strengthening penalties for violations of tax legislation in the field of ecology;
- social component: establishment of economically justified and current non-taxable minimum, as well as restoration of the progressive personal income tax rate;

- fiscal component: control of the system of cash settlements and mandatory introduction of registrars of settlement operations, introduction of capital and luxury tax, increase of excise tax rates on alcoholic beverages and tobacco products, as well as the introduction of a system of product certification and deprivation of tax benefits for unscrupulous producers, use of the electronic system of administration of taxes and fees and development of portals for coverage of information on the accumulation and expenditure of paid taxes and fees.

Conclusions

In modern Ukraine, in order to optimize the financial and economic situation, it would be useful, first of all, to create a predictable, transparent and balanced tax policy aimed at implementing the priorities of economic development and harmonization of the tax system.

Putting this into practice is possible by carrying out clear tax reforms, as well as informing citizens and businesses about the actions of the government. Accordingly, these steps will include improving the quality of public services, strengthening control over budget expenditures, full implementation of the principle of transparency and openness of the budget process, ensuring effective public debt management and reducing fiscal risks and more.

A separate and priority step is to determine the key goals of the state, among which the basic ones should be the stimulation of investment and entrepreneurial activity; assistance in raising the level of environmental safety; preservation of the health of the nation; strengthening the fairness of taxation and the growth of the welfare of the population; regulation of regional development; transparency, accessibility and understandability of the tax system and tax policy tools.

References:

- 2021 Index of Economic Freedom (2022). Heritage.org. Retrieved March 9, 2022 from <https://www.heritage.org/index/country/ukraine>
- Chaika, V.V. (2017). *Tax policy of Ukraine: theoretical and legal aspect: monograph*. Irpen: University of the SFS of Ukraine, 2017.
- Kasianenko, L.M., & Chaika, V.V. (2017). Theoretical and legal principles of defining the concept of “tax policy”. *Fiscal Policy: Theoretical and Practical Aspects of Legal Science: A Collection of Abstracts International Scientific and Practical Conference*, 271-273. (Irpin, November 24, 2017). Vinnytsia: Nilan-LTD.
- Kyrylchuk, M. (2002). Tax breaks during martial law: as provided by the adopted Law. Current materials from experts LEAGUE: LAW. Retrieved March 5, 2022 from https://buh.ligazakon.net/news/209993_podatkov-poslablennya-na-chas-vonnogo-stanu-shcho-peredbacha-priynyatyiy-zakon
- Lytvynenko, Ya.V. (2003). *Tax policy: Textbook*. Kyiv: MAUP, 2003.
- Marchak, D., & Markuts, Y. (2020). Invisible subsidies. Who loses and how much, and who gets in Ukraine from tax benefits? Vox Ukraine 07/08/2020. Retrieved March 3, 2022 from <https://voxukraine.org/nevidimi-subsidiyi-hto-i-skilki-vtrachaye-a-hto-otrimuye-v-ukrayini-vid-podatkovih-pilg/>

- On Amendments to the Tax Code of Ukraine and Other Legislative Acts of Ukraine Concerning the Effect of Norms for the Period of Martial Law (2022). Law of Ukraine. № 2120 of March 15, 2022 Retrieved March 5, 2022 from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text>
- On the Strategy of Sustainable Development “Ukraine – 2020”. Decree of the President of Ukraine of 12.01.2015 № 5/2015. Retrieved March 8, 2022 from <http://zakon.rada.gov.ua/go/5/2015>
- Rudenko, Yu.M. (2017). The essence of the tax policy of the state and the influence of civil society on its development and implementation. *Series: Public Administration*, 3(59), 94-99.
- Tax policy. Ministry of Finance of Ukraine. Retrieved November 28, 2022 from <https://mof.gov.ua/en/tax-policy>
- Udiak, V.I. (2013). The essence of tax policy as a legal category. *Scientific Bulletin of the National University of the State Tax Service of Ukraine (economics, law)*, 2(61), 114-119.
- Ukraine has risen 7 places in the ranking of economic freedoms (2021). Economic truth. 03/04/2021. Retrieved March 9, 2022 from <https://www.althoughda.com.ua/news/2021/03/4/671637/>
- Zeldina, O. (2017). Directions of modernization of tax policy of Ukraine. *Legal Ukraine: finances, taxes, budget*, 2(34), 103-110.

Tetiana Oryshchyn, PhD. in Finance, Department of Finance, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, Ivano-Frankivsk, Ukraine.

Transformation of the financial mechanism in the conditions of decarbonization of the national economy

Abstract: The global nature of climate change necessitates the introduction of effective mechanisms that can significantly reduce the risks and negative consequences of climate change at the international and national levels. The opposition to climate change is possible under the condition of complete decarbonization of national energy systems and zero net greenhouse gas emissions in the long term. Decarbonization is a tool for mitigating the effects of climate change, represented by a system of measures to reduce greenhouse gas emissions to curb the growth of global average temperature, institutionalized in several international documents. The article considers the essence of decarbonization, the EU's top steps to achieve climate neutrality. The impact of Russia's large-scale aggression against Ukraine and the conditions for fulfilling its commitments to reduce carbon emissions and achieve a renewed nationally determined contribution of Ukraine to the Paris Agreement. The number of objective factors that complicate the goals. The necessity of formation of effective mechanisms of counteraction to climate change that should be based on decarbonization trends and their influence on reforming of components of the financial mechanism is substantiated.

Keywords: decarbonization, climate change, transformation, world economy, factors, financial policy, trends, financial mechanism.

Тетяна Оришчин, кандидат економічних наук, доцент, Кафедра фінансів, Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, Івано-Франківськ, Україна.

Трансформація фінансового механізму в умовах декарбонізації національної економіки

Анотація: Глобальний характер зміни клімату зумовлює необхідність впровадження ефективних механізмів, здатних суттєво зменшити ризики та негативні наслідки зміни клімату на міжнародному та національному рівнях. Протистояння кліматичним змінам можливе за умови повної декарбонізації національних енергетичних систем і нульових чистих викидів парникових газів у довгостроковій перспективі. Декарбонізація є інструментом пом'якшення наслідків зміни клімату, представленим системою заходів щодо скорочення викидів парникових газів для стримування зростання глобальної середньої температури, інституційно оформленим у кількох міжнародних документах. У статті розглянуто сутність декарбонізації, першочергові кроки ЄС для досягнення кліматичної нейтральності, вплив масштабної агресії Росії проти України на умови виконання зобов'язань щодо скорочення вуглецевих викидів і досягнення оновленого національно-визначеного внеску України в Паризьку угоду, низку об'єктивно діючих чинників, які ускладнюють поставлені цілі. Обґрунтовано необхідність формування ефективних механізмів протидії кліматичним змінам, які мають базуватись на трендах декарбонізації та їх впливі на реформування складових фінансового механізму.

Ключові слова: декарбонізація, зміни клімату, трансформація, світова економіка, чинники, фінансова політика, тренди, фінансовий механізм.

Вступ

Глобальний характер зміни клімату зумовлює необхідність впровадження ефективних механізмів, здатних суттєво зменшити ризики та негативні наслідки зміни клімату на міжнародному та національному рівнях. Протистояння кліматичним змінам можливе за умови повної декарбонізації національних енергетичних систем і нульових чистих викидів парникових газів у довгостроковій перспективі. Декарбонізація є інструментом пом'якшення наслідків зміни клімату, представленим системою заходів щодо скорочення викидів парникових газів для стримування зростання глобальної середньої температури, інституційно оформленим у кількох міжнародних документах (Рамкова конвенція ООН про зміну клімату, Кіотський протокол, Паризька угода).

Паризька угода була підписана у 2015 році для протидії кліматичним загрозам на глобальному рівні, до якої на травень 2021 року приєдналися 189 країн. Зобов'язання держав-учасниць Нової глобальної угоди про обмеження підвищення середньої температури атмосфери Землі на 1.5°C вище індустріального рівня відповідно до ст. 2 Паризької угоди (*Паризька угода...*, 2015) визначають трансформацію світової економіки до кліматичної нейтральності на основі так званого переходу до зеленої енергії. Сутність такого переходу в заміні енергетичних систем на викопному паливі на відновлювальну електроенергію та відновлювальні гази (водень, біометан, синтетичний метан); підвищення енергоефективності національних економік. Значна кількість країн-учасниць вже почала торгувати викидами вуглецю чи застосовувати інші варіанти формування ціни на вуглець та його викиди, інші планують це на найближчу перспективу. Багато з них вводять заборону на використання двигунів внутрішнього згорання, вводять цільові частки відновлювальних джерел енергії в національному енергобалансі чи встановлюють частку низьковуглецевих видів палива. Таким чином, на державному рівні поступово формуються жорсткі стимули для декарбонізації.

Відповідно до вимог Паризької угоди країни-учасниці кожні п'ять років представляють заплановані національно-визначені внески (НДЦ), які формуються за принципом зростання сукупних та індивідуальних зобов'язань з часом, тобто кожні наступні внески прогресивніші від попередніх. Україна подала свій оновлений внесок 31 липня 2021 року, значно посиливши свої цілі до 2030 року, але не досягнувши рівня внесків, сумісного з обмеженням підвищення середньої температури на 1.5°C (*CAT Climate Target Update Tracker. Україна, 2021*). Для України реалізація цілей Паризької угоди є водночас і напрямком виконання зобов'язань у контексті євроінтеграційних прагнень.

Стратегія декарбонізації як основа трансформації світової економіки

Боротьба зі зміною клімату є глобальним викликом, який вимагає узгодженої міжнародної співпраці, консенсус щодо якої знайшов відображення у низці послідовно укладених міжнародних угод, які згадувались вище. Україна є активним учасником міжнародної боротьби зі зміною клімату та послідовно ратифікувала усі зазначені вище угоди.

Проблематика декарбонізації світової економіки широко представлена не тільки у наукових публікаціях відомих вчених, але й у вигляді опублікованих результатів досліджень, проведених різноманітними глобальними фондами, науково-дослідними

центрами та наданих фахових оцінках представниками міжнародних та національних інституцій чи органів влади. Серед зарубіжних наукових джерел необхідно виокремити наукові дослідження М. Бяласа, Е. Гамруда, Дона Л. Вударда, С. Дж. Девіса, П. Карейва, С. Спілліаса, Дж.Т. Рандерсона, Г. Цахманна, К. Швірські, Р. Штуббе. Вітчизняні фахові джерела представлені науковими працями та дослідженнями М. Білявського, К. Гури, Г. Денисенка, Л. Жарової, Н. Єремєєвої, С. Кудрі, О. Макаренко, І. Шовкуна. Поглиблення теоретичних напрацювань стосується формування ефективних механізмів протидії кліматичним змінам на основі трансформації фінансового механізму у сфері фінансово-правового регулювання в умовах декарбонізації економіки.

За останнє десятиріччя суттєво зросла кількість країн, які на рівні національного законодавства закріпили ініціативи з протидії змінам клімату. На сьогодні більше 90 держав, які емітують 65% парникових газів, активно впроваджують заходи декарбонізації. Серед них високу активність дій показують Великобританія, країни ЄС, Швейцарія, Литва, Індія. Значно нижчий рівень протидії змінам клімату притаманний таким державам, як США, Канада, Австралія (*Білявський, 2021*).

Стратегія екологічного зростання Європейського Союзу отримала практичну реалізацію оголошенням у грудні 2019 року комплексної стратегії розвитку сталої економіки «Європейська зелена угода» (*Європейська зелена угода, 2019*) для досягнення кліматичної нейтральності до 2050 року (6). Йдеться про концепцію перетворення Європи на перший кліматично-нейтральний континент планети, що торкнеться всіх пострадянських країн. Також поставлена амбітна проміжна мета – скорочення викидів парникових газів на 55% до 2030 року в порівнянні з 1990 року, що передбачає частку відновлювальних джерел енергії 38-40% в енергобалансі та їх частці у 65% у виробництві електроенергії. Зараз ЄС послідовно створює комплексне регулювання, яке змушуватиме учасників ринку та національні уряди до виконання поставлених цілей. Зокрема, у 2021 році Єврокомісія оприлюднила плани, згідно з якими імпортери та виробники мають сплачувати вуглецевий податок за викиди вуглецю, пов'язані з виробництвом товарів, які вони експортують до ЄС. Податок запроцює у 2026 році спочатку на сталь, цемент, алюміній, хімікати та електроенергію. Виробники цих ресурсів повинні будуть заплатити близько 75 євро за метричну тону викидів вуглецю, що збільшить вартість цих ресурсів і зробить їх виробників вуглецево неефективними. До 2030 року вуглецевий податок наблизиться до 100 євро за метричну тону і торкнеться більшого переліку товарів.

Декарбонізація ЄС невідворотно призведе до скорочення доходів усіх експортерів вичопного палива. Чого лише варта ставка на «зелений водень» замість нафти, природного газу та вугілля для виробництва тепла, як пального для автомобільного та залізничного транспорту і в якості сировини для промисловості. Інша важлива деталь економічної трансформації ЄС – курс на імпортозаміщення та реалізацію локалізаційної стратегії, що дозволить скоротити викиди вуглецю при транспортуванні продукції, створити нові робочі місця та додану вартість всередині ЄС, і є фактором економічної безпеки та стійкості ланцюжків постачання до таких викликів як пандемії. При цьому розширюється горизонт застосування інструментів протекціонізму у міжнародній торгівлі, зокрема обсяги державних субсидій та інших дискримінаційних заходів зросли в рази.

Декарбонізація національної економіки в сучасних умовах

Проте найбільш серйозними ризиками зазначались процеси глобального потепління, нездатність чи небажання деяких урядів та міжнародних організацій долати кліматичні проблеми та проблеми охорони довкілля від руйнівних дій людини, зважаючи і на нещодавню пандемію COVID-19. Натомість ризики застосування зброї масового ураження, які традиційно займають значне місце в переліку потенційних загроз людству, вважались незначними щодо реалістичності застосування.

Масштабна агресія Росії проти України змінила, вочевидь, розстановку акцентів. Війна подарувала нагоду світовій спільноті жорстко впоратись із кліматичними викликами, зруйнувавши вуглецеву експансію. Розрахунки кремлівських військових злочинців на відсутність єдності США та країн-членів ЄС у підтримці народу України у його екзистенційній боротьбі за своє існування виявились хибними. Відчайдушний супротив Збройних Сил України, загроза повномасштабної третьої світової війни за межами України, неймовірна підтримка громадянами різних країн сміливості і рішучості українців у їх боротьбі об'єднали провідні країни світу. Військово-технічна, фінансова та гуманітарна допомога Україні є такими ж важливими, як і економічні санкції, які почали нищівно і невідворотно руйнувати економіку агресора.

Економічне послаблення та в перспективі повне знищення економічної могутності РФ неможливі без запровадження тотального ембарго на російські нафту та природний газ. Найскладніше таке рішення дається деяким країнам ЄС, зокрема Німеччині. Однак під тиском громадянського суспільства та партнерів по антипутінській коаліції узгоджено поетапну відмову від російських вуглеводнів. Зменшення залежності від імпорту російського газу дозволить переорієнтувати інвестиції на внутрішній європейський ринок і закріпити тренд затверджених стратегій на декарбонізацію.

Військова агресія РФ, з одного боку, до певної міри є відповіддю кремлівської влади на анонсовану світовим співтовариством стратегію переходу до безвуглецевої економіки, яка назавжди виключить вуглеводневий шантаж з переліку інструментів міжнародної політики. З іншого боку, вона дасть можливість надзвичайно пришвидшити та радикалізувати заходи «зеленої» та локалізаційної стратегій щодо запровадження санкційних ембарго на енергетичні ресурси та промислові товари з Росії.

Умови виконання зобов'язань України щодо значного скорочення вуглецевих викидів ускладнені довгостроковими негативними тенденціями в економіці: фізично та морально застарілі основні фонди та технологічне обладнання, низький рівень технічної, технологічної та енергоефективності, гострий дефіцит капітальних інвестицій. Здійснення масштабних структурних змін вимагає значних витрат енергії. Проте функціонування енергетики країни ще донедавна обумовлювалось тільки використанням викопного палива – вугілля, природного газу, мазуту. Збільшення частки відновлюваних джерел енергії було обмежене існуючим станом енергосистеми, яка потребувала якісної трансформації, а отже, і додаткових капітальних витрат (*Zharova & Ereemeeva, 2021*). Російсько-українська війна і супротив українського народу агресору поставили на поряток денний світовій спільноті заходи з ліквідації енергозалежності національної економіки від електроенергії з Білорусії та РФ. Результатом цього стало підключення української енергосистеми до єдиної енергосистеми ЄС. Для майбутнього

України це є непересічною подією і як акт безпрецедентної підтримки з боку цивілізованого світу та європейської спільноти, зокрема, і як інструмент досягнення енергетичної незалежності та забезпечення прогресивного соціально-економічного росту.

У швидкому часі національна економіка, ставши частиною європейської родини, використовуватиме переваги економічної інтеграції як для власного, так і спільного загальноєвропейського розвитку. На даному етапі Україна, обороняючись, несе величезні економічні, фінансові, матеріально-технічні та людські втрати. Економіка працює лише на тих територіях, які є відносно безпечними. Це суттєво скоротило обсяги електричної енергії на потреби промисловості та комунальні потреби. Але українські атомні електростанції працюють, виробляючи кіловати електроенергії, і їх надлишки ми можемо і будемо продавати до Європи, даючи можливість нашим партнерам зменшити обсяги природного газу, який вони використовують для виробництва електричної енергії. Зрозуміло, що українська економіка у повоєнній відбудові потребуватиме значних інвестицій, частину з яких необхідно буде спрямувати на модернізацію промисловості, її трансформацію в контексті повної відмови від викопного палива в енергетиці, металургії, комунальному господарстві та в побуті. Тоді економічне зростання, збільшення виробництва товарної продукції (електроенергії, металу тощо) не призведе до збільшення вуглецевих викидів та не поставить під сумнів виконання міжнародних зобов'язань.

Досягнення оновленого національно-визначеного внеску України в Паризьку угоду (*Перший НДЦ України (оновлений) подання 31.07.2021*) ускладнюється низкою об'єктивних діючих чинників.

Геополітичний чинник. Зобов'язання НДЦ визначаються, виходячи з наявності транзиту природного газу територією України в обсязі 40-55 млрд. м³ на рік. Завершення проекту «Північний потік-2», яке збільшувало ймовірність постачання російського газу в європейські країни в обхід газотранспортної системи України, та постачання газу в Угорщину та Хорватію через «Турецький потік» зводили реалістичність транзиту до нуля. Широкомасштабна агресія Росії проти України та запроваджені проти агресора санкції практично «поховали» газопровід «Північний потік-2» та сподівання німецького бізнесу на одержання необхідних обсягів російського природного газу за достатньо прийнятною ціною. Більше того, поглиблення санкцій в часовому вимірі призведе до повної відмови країн ЄС від торгівлі з країною-терористом. При цьому Україна втратить можливості імпорту газу реверсом для власних потреб та здійснення транзиту газу через газотранспортну систему України.

Енергетичний чинник. Неготовність економіки України відмовитися від викопного палива в короткостроковій перспективі. Крім того, поступове зменшення частки вугільної генерації в енергетиці вимагає пропорційної трансформації енергосистеми, пошуку оптимального співвідношення між обсягами відновлюваних джерел енергії та маневровою генерацією з урахуванням загроз національній енергетичній безпеці та енергетичній незалежності країни.

Фінансово-економічні чинники. Відсутність внутрішніх інвестиційних ресурсів. Характеризуючи національні умови скорочення викидів парникових газів у контексті Паризької угоди (*Перший НДЦ України (оновлений) подання 31.07.2021*), зазначимо, що

значна зношеність основних фондів великих підприємств ускладнює модернізацію економіки та забезпечення сталого економічного розвитку, які неможливо реалізувати без прямих закордонних інвестицій як з приватних джерел, так і з міжнародних фінансових установ. За оцінками, сума капітальних вкладень до 2030 року, необхідних для реалізації НДЦ, становить 102 млрд. євро. Таким чином, виконання зобов'язань за НДЦ відбувається на тлі тривалої тенденції «звуження первинного джерела нагромадження основного капіталу» та дефіциту інвестиційних ресурсів в економіці (Шовкун, 2016) і відсутність стійкої довгострокової тенденції зростання доходів домогосподарств. На даний час ще не сформовані нові підходи до перерозподілу інвестицій: внутрішня схема торгівлі викидами знаходиться на стадії становлення, на етапі створення знаходяться основи моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів. Як окремий підвид цінних паперів та інструмент інвестування в екологічні проекти, у тому числі в низьковуглецевий видобуток, розглядаються зелені облігації, які були введені лише в липні 2021 р. Також не сформована система бюджетної підтримки проектів із захисту клімату. Тому для досягнення цілей Україна розраховує отримати додаткове кліматичне фінансування у вигляді грантів від розвинених країн та інших донорів; пільгові кредити та інші фінансові інструменти для створення окремого кліматичного фонду та збільшення фінансування для декарбонізації економіки через комерційні банки та приватний сектор. Зважаючи на величезні руйнування промислової, транспортної та цивільної інфраструктури, завдані агресором, Україні необхідна буде вагома міжнародна фінансова підтримка для її відновлення. Відсутність за таких обставин організаційних, інфраструктурних та фінансових можливостей для реалізації стратегії декарбонізації ставить під загрозу її мету – досягнення національно-визначеного внеску.

За сприятливих для розвитку національної економіки обставинах на її шляху до нейтральності щодо парникових викидів тектонічні зрушення будуть відбуватися або після повоєнної відбудови економіки або паралельно з цим процесом. Звичайно, що найприйнятнішим варіантом для нас є саме другий варіант, який дозволить перебудувати інфраструктуру з врахуванням потреб та вимог, які відповідатимуть поставленим цілям щодо декарбонізації економіки. Це розширить доступ українських товарів на європейські ринки, збільшить обсяг інвестицій та пришвидшить входження української економіки в економічний простір ЄС. Конфлікт інтересів повоєнної відбудови для відновлення економічного зростання та переходу на шлях низьковуглецевого розвитку потребує відповідних економічних та правових інструментів їх збалансування та відображення в законодавстві єдиною системою заходів щодо декарбонізації економіки.

Необхідність формування ефективних механізмів протидії кліматичним змінам

Основою ефективною реалізації зобов'язань за оновленим національним внеском України до Паризької угоди є визначення відповідних економіко-правових засобів декарбонізації економіки, формування практичних рекомендацій, спрямованих на забезпечення комплексного підходу регулювання суспільних відносин. Оцінка можливостей реалізації та потенційних наслідків подібного регулювання вимагає створення нових механізмів, які б поєднували в собі моделювання клімату, енергетики,

економіки та інвестицій у різні технології і напрямки досліджень для декарбонізації. Вони забезпечать кількісну оцінку попиту на енергію, емісію парникових газів, цін на енергоносії, добробуту суспільства, обсягів ВВП, необхідних інвестицій в інфраструктуру, державну підтримку, рівня впливу регуляторних заходів.

Інструментарій для таких розрахунків цікавитиме цілий ряд стейкхолдерів, кожен яких матиме свою мету. Серед них: органи виконавчої влади - для організації регуляторних заходів щодо досягнення поставлених цілей у сфері клімату та сталого розвитку, для обґрунтування переговорної позиції з ЄС в частині введення трансграничного вуглецевого податку; фінансовий сектор – для перерозподілу фінансових потоків в залежності від перспектив різних бізнесі (наприклад, великі інвестори вже починають відмовлятися від інвестицій у вугільну та нафтогазову галузь, серед них Суверенний фонд Норвегії та Світовий банк переорієнтовуються на зелену енергетику та інші активи, менш вразливі у сценаріях декарбонізації); бізнес-спільнота – для вибудовування своїх бізнес-стратегій в короткостроковому і довгостроковому періоді; домогосподарства – для одержання доступної інформації та сигналів про те, що роблять всі інші зацікавлені сторони і чим це буде корисно і важливо для соціуму, які блага він отримає, які матиме фінансові втрати, адже такі масштабні зміни обов'язково приведуть до додаткового податкового або іншого фінансового навантаження на домогосподарства; національні кліматичні організації та кліматичні активісти – для одержання прозорості і достовірної інформації про діяльність бізнесу і державних регуляторів для своєчасного акцентування уваги на тому, що ще ними не зроблено. При чому інформування стейкхолдерів відбувається або за сценарієм адаптації, як оцінка масштабів кліматичного впливу на людство і його можливостей до них пристосуватися, або за сценарієм декарбонізації, як оцінка можливостей людства протистояти змінам клімату.

Досягнення поставлених цілей декарбонізації вимагає відповідних заходів фінансової політики, необхідних для трансформації фінансового механізму, що дозволить створити нові підходи до формування фінансових можливостей в умовах переходу до безвуглецевої економіки. Важливою складовою фінансового механізму є нормативно-правове забезпечення, сучасний стан якого у сфері декарбонізації економіки характеризується: відсутністю законодавчо визначеної системи стратегічного планування в енергетиці, неузгодженістю енергетичної політики з економічною, екологічною, соціальною політиками держави і, як наслідок, безсистемний і сегментований підхід до законодавчого регулювання відповідних відносин.

Правове забезпечення декарбонізації економіки має здійснюватися відповідно до векторів, визначених Паризькою угодою: ефективна та прогресивна відповідь на невідкладну загрозу зміни клімату на основі визнання специфічних та конкретних потреб; забезпечення узгодженості фінансових потоків з напрямком низьковуглецевого та стійкого до зміни клімату розвитку; введення підходу «знизу-вгору», який заохочує та забезпечує участь у зменшенні викидів парникових газів не лише на національному, а й на регіональному чи місцевому рівнях. Для визначення основних напрямів правового забезпечення реалізації цих завдань в актах стратегічного планування необхідно встановити послідовність законодавчого забезпечення їх пріоритетів для досягнення

зв'язку положень оновленого законодавства за цілями та наслідками раніше прийнятих нормативно-правових актів.

Одним із пріоритетних напрямків трансформації фінансового механізму у сфер фінансово-правового регулювання в умовах декарбонізації економіки є гармонізація оновленого національного внеску України та Паризької угоди. Зокрема, формування комплексних економіко-правових механізмів скорочення викидів парникових газів, інноваційна та інвестиційна підтримка декарбонізації економіки, підвищення енергоефективності. Нормативно-правове забезпечення переходу України до «зеленої» енергетики найближчим часом має бути спрямоване на трансформацію енергетичних ринків у контексті пріоритетного розвитку відновлюваної енергетики, запровадження системи стимулювання попиту на використання «чистої енергії». При виробництві вугілля особливу увагу необхідно приділити модернізації вугільної промисловості в контексті декарбонізації та стимулювання альтернативних варіантів скорочення викидів парникових газів, у тому числі скорочення супутніх викидів (не від основної діяльності), обсяги яких значні. Враховуючи перспективи розвитку біоенергетики, актуальним завданням є переорієнтація правового, податкового та митного регулювання зі стимулювання кількісного зростання біоенергетичного потенціалу на забезпечення належного врахування взаємозв'язку з цілями сталого розвитку та прийнятою кліматичною стратегією.

Запроваджені Паризькою угодою підходи «знизу-вгору», «згори-вниз» для залучення місцевих громад до зменшення викидів парникових газів, наразі реалізуються в громадських ініціативах за підтримки міжнародних фінансових організацій і недостатньо представлені у чинному законодавстві. Крім того, необхідно зосередитися на інтеграції цілей декарбонізації в економічну політику на рівні галузевих програм та стратегій на місцевому та регіональному рівнях та формулюванні комплексного економіко-правового механізму скорочення викидів парникових газів з урахуванням особливостей розвитку територій (*Zharova & Ereemeeva, 2021*).

Тренди декарбонізації

Також необхідно зазначити, що формування нових механізмів протидії кліматичним змінам повинно ґрунтуватись на трендах декарбонізації та їх впливі на реформування складових фінансового механізму в контексті забезпечення їх відповідності вимогам досягнення поставлених цілей. Одним із перших назовемо ресурси, на основі яких розвиватиметься економіка в майбутньому. Це відновлювальні джерела енергії (ВДЕ), які вважаються драйвером декарбонізації; обмеження видобутку корисних копалин; відмова від вугільної генерації; вловлювання, використання та зберігання діоксиду вуглецю; розвиток водневої енергетики.

Основою для реалізації водневої стратегії є план інтеграції енергосистеми ЄС, частиною якої є українська енергетична система, який передбачає низку заходів: створення об'єднаної енергосистеми із замкнутим циклом; цифровізація галузі та підтримка інновацій; максимальна орієнтація споживачів на використання ВДЕ; гнучке податкове законодавство для ефективної декарбонізації; розширення можливостей альтернативної енергетики і низьковуглецевих видів.

Наступними у трендах декарбонізації є ринки та вуглецеве ціноутворення, яке є механізмом компенсації непрямих збитків (від стихійних лих, зменшення врожайності, додаткових витрат на медицину тощо) тими, хто їх опосередковано спричинив. У світовій практиці як форми вуглецевого ціноутворення застосовуються вуглецевий податок (екологічний, транскордонний), система торгівлі квотами на викиди парникових газів та комбінація цих підходів. Також із 2018 року ЄС запровадив законодавчу норму щодо обов'язку підприємств розкривати інформацію про заходи у частині зменшення емісії парникових газів та про власні ініціативи у сфері декарбонізації.

Не менш важливими трендами у досягненні кліматичної нейтральності є поведінка та відповідальність споживачів енергоресурсів, які виявляються у відмові від двигунів внутрішнього згорання, обмеженні викидів у секторі авіаційних та морських перевезень, енергетична ефективність будівництва і комунальної сфери, та інвестиції (Білявський, 2021). Власники капіталу поступово зменшують у структурі кредитних ліній частку проєктів у сфері видобутку, транспортування і переробки корисних копалин, скорочують обсяги інвестицій у видобуток вугілля та нафтогазову галузь, страхові компанії зменшують свою присутність у цих сферах. Одночасно з цим, провідні банківські установи застосовують «зелені» облігації, як інструмент для фінансування низьковуглецевих проєктів. Міжнародна коаліція екологічних організацій проводить ретельний моніторинг діяльності фінансових установ і склали відповідний рейтинг організацій, які підтримують проєкти з високою емісією парникових газів.

Враховуючи такі серйозні виклики, актуальним для України є імплементація оптимальної промислової, ресурсної, фінансової та екологічної політики через оновлене національне законодавство, адаптоване до необхідних змін для декарбонізації до законодавства ЄС, сформоване на основі впровадження у вітчизняну практику світового досвіду. Важливість реалізації такого завдання посилюється набуттям Україною в близькому майбутньому статусу кандидата у члени ЄС.

Висновки

Підсумовуючи, зазначимо, що трансформація фінансового механізму має базуватись на нових методичних підходах до формування належного правового та фінансово-економічного забезпечення декарбонізації економіки. При цьому необхідно враховувати переваги декарбонізації, а саме те, що заходи з переходу на ВДЕ та забезпечення енергоефективності підвищують енергетичну безпеку, знижують втрати та витрати на електроенергію, покращують якість повітря, знижують рівень енергетичної бідності, покращують економічний розвиток та сприяють створенню нових робочих місць, сприяють децентралізації та демонополізації за рахунок надання бізнес-можливостей маленьким компаніям, громадам і громадянам.

Отже, у сфері економіко-правового забезпечення пріоритетними є досягнення декарбонізації економіки України, зокрема в контексті виконання зобов'язань за оновленим національно-визначеним внеском України до Паризької угоди; забезпечення енергетичної стійкості на основі структурних змін в енергетичній галузі, в основі яких воднева енергетика, ядерний сектор, відновлювальні джерела енергії як базис для досягнення вуглецевої нейтральності. Також це забезпечення переходу України до

«зеленої» енергетики в контексті вимог Паризької угоди та Європейської зеленої угоди та участі місцевих громад у пом'якшенні наслідків викидів парникових газів на регіональному та місцевому рівні, користуючись особливостями підходу «знизу-вгору» – «зверху-вниз».

Необхідно окремо зазначити, що у сфері фінансового забезпечення декарбонізації економіки пріоритетами є підготовка до відкриття національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів, а також її інтеграції із платформою торгівлі квотами ЄС (EU ETS) (*International Carbon Markets, 2016*); запровадження інструментарію фінансування, зокрема збільшення частки «зелених» облігацій; надання суб'єктами господарської діяльності нефінансової (вуглецевої) звітності щодо проведених заходів із протидії змінам клімату. Також актуальними залишаються формування прийняттого рівня податків, тарифів, пільг, доступність кредитів, зниження інвестиційних ризиків, створення надійної системи гарантій захисту іноземних інвестицій від несприятливих для інвестора змін законодавства та адміністративного втручання, створення системи страхування іноземних інвестицій тощо.

Список джерел інформації:

- Білявський, М. (2021, 16 березня). «Україна і глобальна політика декарбонізації.» Центр Разумкова. Отримано 5 березня 2022 року за https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Ukraine%20and%20the%20Global%20Policy%20of%20Decarbonisation.pdf
- Європейська зелена угода (2019). COM/2019/640 final (Брюссель, 11.12.2019). Отримано 7 березня 2022 року за <https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52019DC0640>
- Паризька угода FCCC/CP/2015/10/Add.1 (2015). Отримано 8 березня 2022 року за <https://unfccc.int/process/conferences/pastconferences/paris-climate-changeconference-november-2015/paris-agreement>
- Перший НДЦ України (оновлений) подання 31.07.2021. Отримано 5 березня 2022 року за <https://www4.unfccc.int/sites/NDCStaging/pages/Party.aspx?party=UKR>
- Шовкун, І.А. (2016). Неіндустріалізація в Україні: чи є макроекономічні передумови та інвестиційний економічний потенціал? *Економіка і прогнозування*, 4, 48-69.
- SAT Climate Target Update Tracker. Україна (2021, 31 червня). Отримано 6 березня 2022 року за <https://climateactiontracker.org/climate-target-update-tracker/ukraine/>
- International Carbon Markets (2016). Отримано 8 березня 2022 року за https://ec.europa.eu/clima/policies/ets/markets_en
- Zharova, L., & Eremeeva, N. (2021). Decarbonization of Ukrainian Economy: Economic and Legal Issues. *International Scientific and Practical Conference "Sustainable Development in the Post-Pandemic Period". SHS Web of Conferences 126, 01003*. 24 November 2021. Отримано 5 березня 2022 року за <https://doi.org/10.1051/shsconf/202112601003>

Yuliia O. Ohrenych, Doctor of Economics, Associate Professor, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine. ORCID: 0000-0002-0294-1889.

Daria V. Khaprova, Master Student, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine.

The current state and prospects of using digital technologies in the activities of Ukrainian enterprises in terms of digitalization of the economy

Abstract: Digitalization has become an integral part of the Ukrainian economy in recent years. Digitalization is a process of transforming cultural, economic, political aspects of development through the use of modern information and communication technologies. Large enterprises faced certain difficulties in the introduction of digital technologies and should adapt to newly created market conditions. Large business focuses a significant share of resources that defines a wide bridgehead to development. For the future of Ukraine, he must become a major research base, a platform for innovations, a powerful export-oriented modern business. Digital technologies should facilitate the expansion of business functioning and become the basis for creating new business models. In the study of digital business transformation of Ukraine it is important to determine the features of the functioning of large enterprises, complexity and barriers to the formation of digital technologies in production and management networks and future achievements that will be provided.

Keywords: digitalization, digital economy, digital technology, large enterprises, Industry 4.0, Smart Factories, Information Systems.

Юлія Олександрівна Огренич, доктор економічних наук, доцент, Запорізький національний університет. ORCID: 0000-0002-0294-1889.

Дар'я Володимирівна Хапрова, студент магістратури, Запорізький національний університет.

Сучасний стан та перспективи використання цифрових технологій в діяльності підприємств України в умовах цифровізації економіки

Анотація: Цифровізація стала невід'ємною частиною розвитку підприємств та економіки України в цілому в останні роки. Програми цифровізації спрямовані на спонукання підприємств до впровадження цифрових технологій. Однак, цільові програми спрямовані на діджиталізацію малого й середнього бізнесу, в той час як великі корпорації мають в умовах змін прилаштовуватись до цифрової інфраструктури. При цьому багато великих підприємств навпаки стають основою цифровізації всієї галузі й суміжних з нею. Важливо визначити особливості функціонування великих підприємств, складності й перепони до становлення цифрових технологій у виробничі й управлінські мережі та майбутні здобутки, що будуть ними забезпечені.

Ключові слова: цифровізація, цифрова економіка, цифрові технології, великі підприємства, Індустрія 4.0, смарт-фабрики, інформаційні системи.

Вступ

Цифровізація стала невід'ємною складовою економіки України за останні роки. На фоні активного розвитку малого й середнього підприємництва, великі підприємства зіткнулись з певними складнощами запровадження цифрових технологій й мають

пристосовуватись до новостворених умов ринку. Тому важливим є дослідження особливостей провадження бізнесу в даних умовах, визначення складностей використання цифрових технологій та майбутніх перспектив розвитку.

Аналіз досліджень. Проблематика цифровізації досліджена у багатьох наукових працях, зокрема розглянуто особливості інфраструктури цифровізаційних перетворень у праці В.П. Вишневського, О.М. Гаркушенко, С.І. Князева (*Вишневський та ін., 2020*). Функціонування бізнесу у створених цифровізаційних умовах досліджували Н. Іванченко, Ж. Кудрицька, К. Рекачинська (*Іванченко та ін., 2020*), Н.М. Краус, О.П. Голобородько, К.М. Краус (*Краус та ін., 2018*), Г.І. Жекало (*Жекало, 2019*). Важливим є дослідження законодавчої бази, пов'язаної з цифровим розвитком України (*Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки..., 2018*) та концептуальних засад сучасного розвитку й перспектив цифровізації України (*Проект «Цифрова агенда України – 2020», 2016*).

Поряд з цим, не розкритим залишається питання щодо визначення особливостей розвитку підприємств в умовах цифровізації, використання та впровадження цифрових технологій.

Мета статті полягає у дослідженні стану підприємств України, використання цифрових технологій, визначенні шляхів цифровізації великого підприємництва, перспектив розвитку.

Основи цифровізації великих підприємств

Цифровізація є процесом перетворення культурних, економічних, політичних аспектів розвитку за допомогою використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. В умовах сьогодення процес цифрової трансформації є інструментом прискореного розвитку бізнесу, формування відкритого інформаційного суспільства для створення належних умов функціонування демократичної України та підвищення продуктивності, економічного зростання промислових потужностей.

Україна активно рухається на шляху цифровізаційних зрушень. Прийнята у 2018 році Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки визначає пріоритетні напрямки руху підприємств до розвитку цифрової економіки для всієї України (*Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки..., 2018*). Одним з напрямів цифрового розвитку проголошено створення цифрової інфраструктури – комплексу технологій, продуктів та процесів, що забезпечують обчислювальні, телекомунікаційні та мережеві можливості на цифровій основі (*Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки..., 2018*).

Велике підприємництво займає лише 0,02-0,03% із загального обсягу підприємств України, однак при цьому саме вони є значним наповнювачем державного бюджету та найбільшим роботодавцем країни (*Таблиця 1*). Загалом, за період 2018-2020 років кількість підприємств та обсяги виробництва й реалізації таких підприємств значно зменшились. Більшість державних програм підтримки та інфраструктурних перетворень спрямовані на розвиток малих та середніх підприємств, у той час як великі підприємства мають витратити значні ресурси на пристосування до створених умов та залишатись стабільними на ринку.

Отримані дані дозволяють відзначити значну тенденцію до зменшення фінансових результатів, чистого прибутку та рентабельності великих підприємств за останні роки. Згідно зі статистичними даними, багато великих підприємств України отримали значні збитки у 2020 році, що й нівелювало всі здобутки компаній. Звісно, великі втрати 2020 пов'язані з обмеженням діяльності багатьох підприємств. Однак з іншого боку, вбачаємо підвищення економічних показників з 2018-2019 року, що свідчить про ефективне управління великими підприємствами в Україні до часів пандемії.

Великий бізнес концентрує значну частку ресурсів, що визначає широкий плацдарм до розвитку. Для майбутнього України саме він має стати основною дослідницькою базою, платформою для нововведень, потужним експортно-орієнтованим сучасним бізнесом. Для стабільного й успішного функціонування економіки країни й постійного зростання важливо створити ідеальний баланс між малим, середнім й великим бізнесом.

Цифровізація у своїй основі передбачає введення сучасних технологій у створені й функціонуючі підприємства. Слід зауважити, що цифровізація не є цілком перетворень і незавершеним процесом, однак вона є подушкою до розвитку, вдосконалення та осучаснення виробництва, підведення його до європейських і світових стандартів. Цифрова трансформація великого бізнесу має також певні особливості, проблеми й перешкоди до впровадження, зокрема:

- цифровізація не є самоціллю. Важливе усвідомлення, що велике підприємництво являє собою налагоджену систему зі своєю стратегією, мережею управління, логістики, виробництва та реалізації, а технології мають стати лише допоміжним, проміжним заходом до вдосконалення;
- резервний або інвестиційний бюджет. Велике підприємство є структурованою стабільною системою, порушення якої може негативно вплинути на його функціонування. Кошти, які йдуть на фінансування цифровізації для великого підприємства також є середньо- й високоризикованими активами, адже будь-яка трансформація такого підприємства є ризиковою;
- вибірковий підхід. Цифрових технологій досить багато, кожна з них є корисною в окремих елементах підприємництва, однак потрібно використовувати лише ті, що реально є корисними для даного підприємства;
- окремий відділ або договір зі сторонньою організацією. Введення цифрової інфраструктури потребує постійного моніторингу, коригування й оновлення, які для малого підприємства можуть здійснюватися однією людиною, а для великих виробничих масштабів існує потреба в залученні значних людських й технічних ресурсів;
- довгостроковість. Складна, вже функціонуюча система роботи великого підприємства складно піддається змінам, при чому кожен невеликий крок може викликати певні складнощі. Тож, при прийнятті цифровізаційних технологій підприємство має планувати й окреслювати стратегічну спрямованість, покроковість дій та темпи перетворень, які будуть прийнятні для підприємства;
- ризиковість та аналітика. Цифрові технології забезпечують прискорення й зростання продуктивності праці, що, в свою чергу, може вплинути на зменшення потреби в

робочій силі в окремих підрозділах, збільшення потреби фінансових вкладень та викликати проблеми інформаційної нестачі. Для цього підприємство має переорієнтувати власні ресурси, спрямовуючи їх в інформаційне забезпечення і створити власну систему кадрового реформування;

- культура цифровізації. Уся структура управління має розуміти можливість, потребу та строки цифрової трансформації. Світ постійно оновлюється, розширюються можливості одних технологій, одночасно з появою нових. Тому інтегрування цифровізації має бути систематичним і прозорим, мати підтримку більшості в компанії, стати ідеологією компанії на постійній основі.

Однією з найкращих прикладів цифрової трансформації в Україні для великих підприємств стала компанія ДТЕК, з програмою MODUS (*Modus digital future, 2021*), яка поєднує всі ідеали компанії і враховує особливості, перешкоди й проблеми, створювані нею. Процес цифрової трансформації ДТЕК розділено на три хвилі та 13 модулів. Амбітна ціль програми – у 2025+ році трансформувати компанію в цифрове підприємство, де люди та цифрові технології доброзичливі один до одного та успішно співпрацюють (*Modus digital future, 2021*).

Цифровізаційна трансформація до «Індустрії 4.0»

Цифровізація впливає на велике підприємство як опосередковано через конкуренцію та державні програми, так і напряму потребуючи постійного оновлення виробничих потужностей та вдосконалення управлінської мережі. Вона змінює не лише процес виробництва, а й підходи споживачів до їх вибору та способу купівлі. Глибшим цифровим перетворенням бізнесу є цифрова трансформація бізнес-процесів, компетенцій, бізнес-моделей із метою повного використання можливостей цифрових технологій та їхнього впливу на діяльність підприємств, їхніх клієнтів і стан ризиків. Вона вносить кардинальні зміни в організацію функціонування бізнесу, його стратегію та впровадження цілої системи цифрових технологій, що змінюють підходи до введення бізнесу, основними з яких є гнучкість і клієнт-орієнтованість (*Вишневський та ін., 2020:40*).

Споживачі активно використовують мережу інтернет та все більш активно користуються його засобами для скорочення посередницьких зв'язків між продавцем й покупцем на ринку. В сучасних умовах переваги отримує те підприємство, яке перебуває в режимі online, тобто надає клієнту якісний продукт в найкоротші терміни (*Гудзь, 2018:6*).

Н. Краус та О. Голобородько зазначають, що цифрова епоха змінює підхід до ведення бізнесу, а також «вимоги до використовуваних інформаційних технологій: систем управління маркетингом, продажами і сервісом; телефонії і месенджером; системам документообігу й управління персоналом; облікових систем і безлічі інших корпоративних додатків» (*Краус та ін., 2018:4*).

Головним чинником зростання й ядром цифровізації економіки має стати саме цифровізація бізнесу й промисловості. Створення цифрової індустрії сприяє зростанню української промисловості, а в окремих секторах навіть стає основою створення стратегій розвитку. Держава має зробити цифрові технології доступними й прозорими, вигідними для впровадження, створювати умови, котрі заохочують до модернізації.

Проектом «Цифрової адженди», яка є основним проектом цифрової трансформації економіки України у 2018-2020 роках, пропонуються дві основні концепції розвитку великих підприємств, а саме «смарт-фабрики» та «Індустрія 4.0» (*Проект «Цифрова адженда України – 2020», 2016*).

«Смарт-фабрики» (від *англ.* smart factory, «розумне виробництво») – концепція «цифровізації» промислових виробництв з метою покращення їх операційної та бізнесефективності. «Смарт-фабрики» апелює до таких технологій, як «хмарні» обчислення, безпроводні комунікації, дистанційне управління та обслуговування, кібербезпека, інтеграція систем управління, інтеграція та краща співпраця в ланцюжку доданої вартості, 3D-друк та інші» (*Проект «Цифрова адженда України – 2020», 2016:39*).

«Індустрія 4.0» – оновлена концепція «смарт-фабрики», що ототожнюється з 4-ю промисловою революцією та появою кіберсистем. «Індустрія 4.0» говорить про наступну фазу цифровізації, де вперед виходять такі технології, як аналітика великих даних (Big Data), предиктивна аналітика, machine learning, m2m-комунікації, штучний інтелект, нове покоління роботів і т. ін.» (*Проект «Цифрова адженда України – 2020», 2016:39*).

Одна створена програма є продовженням іншої, її вдосконаленою версією. Дані програми об'єднують традиційне виробництво з ІТ підприємствами, з метою опрацювання спільних програм та ініціатив. Просування всесвітнього руху «Індустрія 4.0» дозволить підвищити продуктивність виробництва та ефективність управління компаніями. В основу переходу українського підприємництва на Індустрію 4.0 покладено основні 4 базисні постулати (*Рис. 1*).

Впровадження має починатись з потреб або можливостей для підприємства. Керівництво має визначити проблемні місця, які потребують вдосконалення і чітко розуміти призначення даної новації для координації подальших дій. Наступним етапом здійснюється таргетування певних цифрових технологій зі встановленням чіткої цілі. Серед усіх цифрових технологій обираються ті, що забезпечать досягнення поставленої цілі. Останнім етапом є дослідження перешкод й ризиків запровадження, що на нього впливають.

Проект «Індустрії 4.0» має поширитись на все підприємництво України, однак на першому етапі відбувається певний вибірковий розвиток. Цільовими індустріями в Україні для реалізації відповідних ініціатив та проектів Індустрії 4.0 є такі: машинобудування; металургія та добувна промисловість; галузі переробної та харчової промисловості; легка промисловість; енергетика – виробництво, транспорт, розподіл енергоресурсів; інфраструктурні об'єкти – мережі (як-от газ, нафта), морські та авіапорти, залізниця, автодороги тощо; міська інфраструктура – безпека, трафік, будівлі, комунальні та енергомережі тощо; агропереробна галузь; воєнно-промисловий комплекс; аерокосмічна галузь (*Україна 2030Е – країна з розвинутою цифровою економікою, 2019*).

Дані індустрії приносять значні податкові надходження в бюджет України. Вони становлять основний її економічний потенціал і є стратегічно важливими для України. Для реалізації кооперування ІТ-бізнесу та даних галузей держава має забезпечити сталу інфраструктуру, індустріальні парки, галузеві центри технологій. Також однією з особливостей цифровізації є стандартизація всіх процесів виробництва й управління для

різних галузей, що має забезпечити стабільний рівень конкуренції на ринку та сприяти залученню інвестиційного капіталу.

Згідно з дослідженнями українського інституту майбутнього та даними Асоціації «підприємств промислової автоматизації України» цифровізація та просування ідеології «Індустрії 4.0» по підприємствам України, більшість показників ефективності покажуть значний приріст, а саме: «зростання пропускної здатності виробництва на рівні 60%; зростання кількості замовлень, виконаних вчасно до 95%; скорочення виробничих запасів до 20%; зростання загальної ефективності встановленого обладнання до 15%; скорочення простоїв обладнання – до 22%; економія витрат на закупівлю – до 30%» (*Україна 2030Е – країна з розвинутою цифровою економікою, 2019*).

Загалом по Україні прогнозується приріст ефективності виробництва України на 7-10% до 2030 року, згідно з прогнозами українського інституту майбутнього (*Україна 2030Е – країна з розвинутою цифровою економікою, 2019*). Однак даний показник відображає довгострокову трансформацію, на початкових етапах цифровізації даний показник може бути значно більший. Підвищення потенціалу окремих великих підприємств дозволить підвищити привабливість й ефективність всієї економіки України.

Цифрові технології як інструментів цифрової трансформації

Слід також розглянути сучасний стан підприємств України щодо використання цифрових технологій та проаналізувати впровадження інформаційно-комунікаційних технологій.

Існує багато видів інформаційно-комунікаційних технологій, які доречно згрупувати за напрямками діяльності й суб`єктами взаємодії:

- *інтернет технології*. Саме розширення мережі Інтернет надало перший поштовх розвитку цифровізації в світі. Передусім це впровадження у виробництво й управління технологій, які надають доступ до мережі Інтернет. Також до даної категорії слід відносити веб-сайти, інтернет-довідники, інтернет-рекламу, користування соціальними мережами для висвітлення бізнесу й пошуку нових клієнтів;
- *виробничі новації*. Технологічне оновлення виробництва є однією з основних умов цифровізації України. При цьому важливим чинником є стандартизація всіх етапів виробничого циклу згідно до світових стандартів. Цікавим прикладом виробничих технологій є використання робототехніки для заощадження на робочій силі, прискорення виробничого циклу, зменшення кількості браку на виробництві. Використання 3D принтеру також поступово набуває популярності для підприємств, адже певні деталі й механізми друкуються простіше, ніж запуск окремої лінії виробництва. Все частіше підприємства повністю автоматизують виробництво, що й сприяє зростанню ефективності виробництва;
- *фінансові послуги – Fintech*. З початку свого поширення фін-тех компанії співпрацювали з банками, створюючи особливі програми для прямої взаємодії банків з клієнтами. Розширення діяльності даних типів IT-компаній дозволило їм не тільки створювати особливий фінансовий софт для банків і підприємств, а й стати повноцінним конкурентом на ринку надання банківських послуг. Прикладом цифрових новацій

даного типу для бізнесу є використання банківських додатків «Приват 24 для бізнесу», «Uksib business», «Пумб Digital business» та інших, або впровадження програмного забезпечення для ведення фінансової та бухгалтерської звітності як «Бухгалтерія онлайн від ПриватБанку», «Акцент», «BAS Бухгалтерія» й подібні;

- *юридичні послуги – Legaltech.* Великий бізнес в більшості має власний досить великий юридичний відділ, що постійно має досліджувати й аналізувати справи компанії для ефективного захисту прав компанії на ринку. Для спрощення процесу використовуються різні типи цифрового програмного забезпечення, наприклад «Conga Composer», «Google Drive і Dropbox», «Smokeball», «MyCase» та інші;
- *страхові послуги – Insurtech.* Підприємство взаємодіючи на ринку з великою кількістю різних суб'єктів зі значними обсягами різних ресурсів постійно використовують страхові послуги. На даний момент більшість страхових компаній пропонують свої послуги для підприємництва онлайн, що значно спрощує діяльність й прискорює процес укладання контрактів з посередниками;
- *державні послуги – Govtech.* Держава створює інфраструктуру цифровізації та «правила гри» на новому ринку. Найбільшою новацією за останні роки серед державних програм став проєкт Дія Бізнес, однак дана програма спрямована більше на малий та середній бізнес. Для великого підприємництва в нагоді стали «Електронна звітність» для платників податків, проєкт «Єдине вікно» державної митної служби, а також надання онлайн консультацій державними органами влади, що значно спрощують взаємодію з державою, як суб'єктом ринку;
- *торгівельні новації – Retailtech.* Як зазначалось, у процесі цифрової трансформації підприємства потребують розширення збутової мережі, пошук як оптових, так і роздрібних покупців. В нагоді тут стає масове поширення маркетплейсів, найбільш популярними в Україні є «Prom.ua», «Rozetka.ua», «Kasta», «ПриватМаркет», однак список постійно розширюється, а електронна комерція постійно розвивається. Іншою торговельною новацією є дослідження ринку й пошук клієнтів за допомогою аналітичних здібностей штучного інтелекту. Саме штучний інтелект по запитам користувача у мережі може відрекомендувати товар, що пропонує певна фірма, просувати таргетовану рекламу до клієнтів;
- *маркетингові інновації – Digital marketing.* Маркетинг зазнав значних змін вже з початкових етапів цифровізації. Цифровізація маркетингу передбачає не лише впровадження інтернет-маркетингу, а й новації для телевізійної, радіо- та зовнішньої реклами. В маркетинг впроваджуються креативні, автоматизовані, інтерактивні продукти. Серед найбільш популярних виокремлюють контекстну, медійну рекламу, просування продуктів у блогах та соціальних медіа, вірусну рекламу;
- *хмарні обчислення та Grid технології.* Дані технології дозволяють зберігати, аналізувати й об'єднувати інформацію в цілісну, постійно оновлювану систему. При чому доступ до даного схову інформації є постійним, безперервним, доступним для будь-якого рівня й звідусіль. Подібна дистанційність також впливає на оперативність прийняття рішень;

- *управління трудовими ресурсами – HR management.* Як і в інших сферах підприємства можуть налагодити систему рекрутування працівників за допомогою штучного інтелекту, технічних команд зв'язку. При пошуку робітників вручну даний сектор потребує багато часу, а штучний інтелект здатен за секунди обробити тисячі заяв. Подібних програмних забезпечень досить багато, наприклад «VambooHR», «Мегафон», «Лентері», «ADP».

Даний список не є вичерпним, постійно на ринку інновацій з'являються нові продукти, що дозволяють оптимізувати різні процеси операційної, фінансової, інвестиційної роботи підприємства. Окреме підприємство для своєї діяльності має обрати найбільш сприятливі технології, знаходити шляхи управління й корегування даних новацій для свого підприємства. При цьому великі підприємства, маючи в своєму розпорядженні значну кількість ресурсів, часто самостійно розробляють програмне забезпечення для власної діяльності під впливом загальної хвилі цифрової трансформації.

Основним фактором при запровадженні цифрових технологій постає готовність персоналу до трансформації. По-перше, має бути створена ідеологія та сприйняття, адже кожен робітник має розуміти навіщо запроваджується технологія, як вона працює та на що вплине в майбутньому. По-друге, навички роботи із сучасними технологіями також мають набуватись шляхом проходження курсів, навчань, практики. Вкупі це дає досить довгострокову підготовку кадрів до змін, що й впливає на час самої трансформації. Серед інших факторів слід зазначити тиск зовнішнього середовища, а саме конкурентні переваги. Для малого й середнього бізнесу шлях до трансформації значно менший, а отже підприємство має розуміти всі складнощі початкових етапів, можливі втрати або навіть збитки, які в подальшому призведуть до стрімкого розвитку.

Шляхи цифровізації великого бізнесу та перспективи

Враховуючи вищезазначене слід проаналізувати основні шляхи цифровізації великого підприємництва України:

1. Оновлення виробничих потужностей і технологій виробництва, що дозволить покращити якість виробництва і привести його до європейських та світових стандартів. В свою чергу, якісна продукція стане конкурентоспроможною на міжнародних ринках, що дозволить розширювати експортну мережу.
2. Переорієнтування системи управління на мережу «знизу догори». Основу цифровізаційних перетворень становлять потреби, що вбачає, що саме нижчі ланки управління мають визначати пріоритетні напрямки реформування.
3. Побудова клієнтоорієнтованої системи збуту, базованої за попитом, а не на виробництві. Цифрові технології дозволяють пришвидшувати зв'язок між клієнтом й виробником і дозволяють зосередитись на тому, що потребує ринок й не створювати простої й затримку у виробничому циклі.
4. Введення маркетингових новацій для розширення ринку й пошуку нових клієнтів. Серед таких новацій можна виокремити створення веб-сайту, сторінок у соціальних мережах й поширення рекламної інформації на популярних сайтах.

5. Створення нових програм, які забезпечать більш прозоре й швидке ведення бізнесу. Створення софту, яке забезпечить зв'язок на усіх рівнях й сприятиме швидкому прийняттю рішень.
6. Моніторинг й аналіз ринкової інформації за допомогою створення баз даних на основі big data та поглиблене їх вивчення традиційними способами або за допомогою систем штучного інтелекту оброблення даних.
7. Вдосконалення логістичних мереж постачання ресурсів й товарів для виробництва, пошук нових постачальників для диференціації ресурсної бази можливий за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

Великі підприємства є опорою держави у стабільному розвитку. Саме великий бізнес є запорукою міжнародного співробітництва та інноваційним центром для розвитку різних галузей. Співпраця великих підприємств та мережі ІТ-компаній має підтримуватись державою для організації програм та стартапів інноваційного розвитку, корисних для всієї економіки. Підприємства мають усвідомити цінності й переваги, врахувати всі проблеми, особливості та починати шлях до цифрової трансформації для, щоб ефективність, стабільність і розвиток підприємництва стали початком становлення цифрової економіки в Україні.

Висновок

Цифровізація вже стала основою життя України. Інформаційно-комунікаційні технології мають забезпечити підприємства й все суспільство доволі значними перевагами перед традиційними способами введення бізнесу. Великі підприємства України мають поступово змінювати власну схему управління, переходити до цифрових стандартів й високоточних технологій. Саме вони стануть ядром у створенні індустріальних парків та галузевих центрів, й сприятимуть поширенню цифрових цінностей на малий та середній бізнес.

Державні програми розвитку мають стати стимулом й напрямком дій для великого підприємництва. Саме державні органи влади мають створити сприятливу для змін інфраструктуру ринку й забезпечувати вільний розвиток підприємств. При цьому великий бізнес має самостійно обирати й управляти напрямком трансформаційних процесів.

Список джерел інформації:

- Асоціація «підприємств промислової автоматизації України». Отримано 12 березня 2022 року за <https://appau.org.ua/en/>
- Вишневецький, В.П., Гаркушенко, О.М., Князев, С.І., Липницький, Д.В. та Чекіна, В.Д. (2020). *Цифровізація економіки України: трансформаційний потенціал: монографія*. НАН України, Інститут економіки промисловості. Київ: Академперіодика.
- Гудзь, О.Є. (2018). Цифрова економіка: зміна цінностей та орієнтирів управління підприємствами. *Економіка. Менеджмент. Бізнес*, 2(24), 4-12.
- Державна служба статистики України. Економічна статистика. Діяльність підприємств. Отримано 15 березня 2022 року за <http://www.ukrstat.gov.ua>

- Жекало, Г.І. (2019). Цифрова економіка України: проблеми та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*, 26, 1, 56-60.
- Іванченко, Н.О., Кудрицька, Ж.В. та Рекачинська, К.В. (2020). Бізнес-моделі в умовах цифрових трансформацій. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Економіка і управління*, 31(70), 3, 185-190.
- Краус, Н.М., Голобородько, О.П. та Краус, К.М. (2018). Цифрова економіка: тренди та перспективи авангардного характеру розвитку. *Ефективна економіка*, 1. Отримано 10 березня 2022 року за <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6047>
- Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження КМУ від 17.01.2018 № 67-р. Отримано 8 березня 2022 року за <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#n13>
- Проект «Цифрова адженда України – 2020». «Цифровий порядок денний» – 2020. Концептуальні засади (версія 1.0). Першочергові сфери, ініціативи, проекти «цифровізації» України до 2020 року. (2016). Отримано 9 березня 2022 року за <https://uccr.org.ua/uploads/files/58e78ee3c3922.pdf>
- Україна 2030Е – країна з розвинутою цифровою економікою (2019, 19 серпня). Український інститут майбутнього. Український інститут майбутнього. Отримано 5 березня 2022 року за <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoyu.html#6-2-9>
- Modus digital future (2021, 25 січня). Компанія ДТЕК. Отримано 5 березня 2022 року за <https://dtek.com/modus/>

Додаток

Таблиця 1. Результати функціонування великих підприємств на ринку України у 2018-2020 роках (складено авторами на основі статистичних даних (*Державна служба статистики України. Економічна статистика. Діяльність підприємств*))

Показник	2018 рік	2019 рік	2020 рік
Кількість великих підприємств, од.	446	518	512
Частка великих підприємств у загальній кількості підприємств України, у %	0,02%	0,03%	0,03%
Обсяг виробленої продукції великими підприємствами України, млн грн	2354328,51	2503075,17	2457507,49
Частка обсягу виробленої продукції великими підприємствами у загальних обсягах реалізації підприємств України, у %	37,9	35,9	33,7
Обсяги реалізації продукції великими підприємствами України, млн грн	3515839,5	3631415,3	3626388,0
Частка обсягу реалізації великого бізнесу у загальних обсягах реалізації підприємств України, у %	38,19%	37,67%	36,08%

Фінансові результати до оподаткування великих підприємств, млн. грн	175176,16	232020,47	61955,41
Чистий прибуток (збиток) підприємств великих підприємств, млн. грн	136776,98	187379,50	27632,62
Рівень рентабельності операційної діяльності великих підприємств України	9,1	10,3	8,3
Рівень рентабельності всієї діяльності великих підприємств України	5,2	6,8	1,0

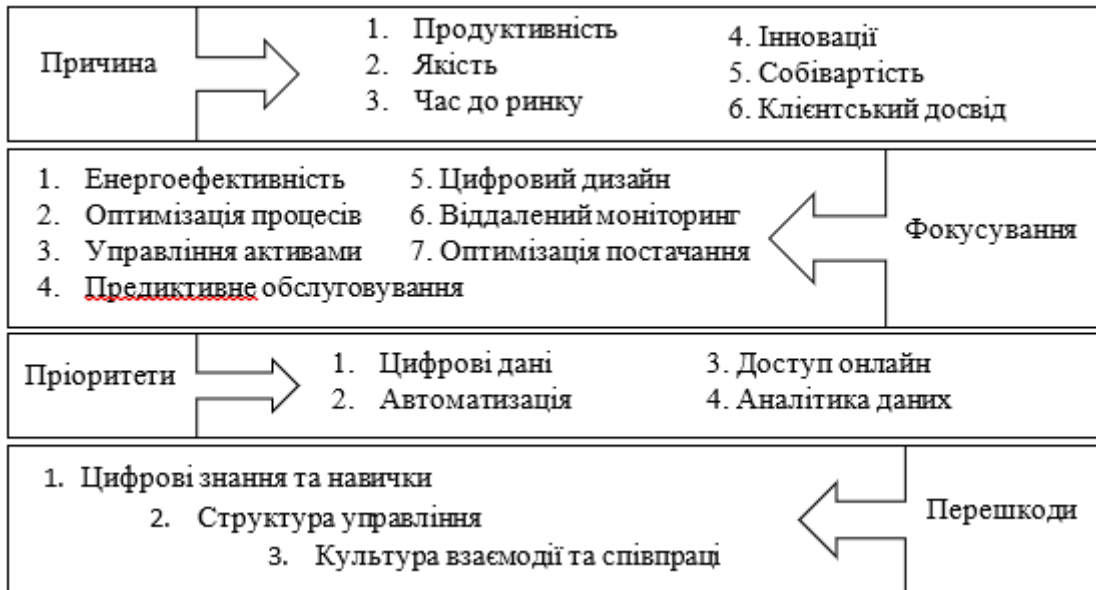

Рисунок 3. Принципи переходу підприємництва на «Індустрію 4.0» Примітка: складено авторами на основі (Асоціація «підприємств промислової автоматизації України»; Україна 2030Е – країна з розвинутою цифровою економікою)

Vitaly F. Molchanov, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, awarded with “Excellent in Education Of Ukraine”, “For Services to the City” of the 2nd and 3rd degrees, Member of the Association of Engineering Technologists of Ukraine, Department of Engineering Technology and Welding, Dniprovsk State Technical University, Kam’yansk, Ukraine. ORCID: 0000-0003-2807-5875.

Ensuring accuracy in conditions automated production

Abstract: Modern machine-building production provides for increased accuracy, reliability and durability in the production of machine-building products for the national economy. In this regard, it is necessary to significantly improve the accuracy and reliability of metal-cutting equipment. The article is devoted to the actual issue of ensuring the accuracy and reliability of metal cutting equipment in the conditions of automated production. The aim of the study is to increase the accuracy, reliability and durability of machine-building products. In the course of the studies the analysis of the main directions of ensuring accuracy in automated production has been conducted. The carried out theoretical studies on the influence of individual input variables of the technological system on the processes that take place during machining, allow to calculate the expected accuracy at the design stage of operations and to determine methods of its provision.

Keywords: automated production, precision machining, error, adaptive-program control, adjustment of technological system.

Віталій Федорович Молчанов, кандидат технічних наук, доцент нагороджений відзнаками «Відмінник освіти України», «За Заслуги перед містом» II та III ступеня, член Асоціації технологів машинобудівників України, Кафедра технології машинобудування та зварювання, Дніпровський державний технічний університет, Кам’янське, Україна.
ORCID: 0000-0003-2807-5875.

Забезпечення точності в умовах автоматизованого виробництва

Анотація: Сучасне машинобудівне виробництво передбачає підвищення точності, надійності і довговічності при випуску машинобудівної продукції для народного господарства. У зв’язку з цим, необхідно істотно підвищувати точність і надійність металорізального обладнання та устаткування. Стаття присвячена актуальному питанню забезпечення точності і надійності металорізального обладнання та устаткування в умовах автоматизованого виробництва. Мета дослідження – підвищення точності, надійності і довговічності продукції машинобудівного виробництва. В процесі досліджень проведено аналіз основних напрямів забезпечення точності в автоматизованому виробництві. Виконані теоретичні дослідження по вивченню впливу окремих вхідних перемінних параметрів технологічної системи на процеси, що протікають при механічній обробці, дозволяють на стадії проектування операцій розрахувати очікувану точність і визначити методи її забезпечення.

Ключові слова: автоматизоване виробництво, точність механічної обробки, похибка, адаптивно-програмне управління, налаштування технологічної системи.

Введення

Сучасне машинобудівне виробництво передбачає підвищення точності, надійності і довговічності при випуску машинобудівної продукції для народного господарства. У зв'язку з цим, необхідно істотно підвищувати точність і надійність металорізального обладнання та устаткування. Мета дослідження – підвищення точності, надійності і довговічності продукції машинобудівного виробництва. Питання підвищення точності і надійності металорізального обладнання та устаткування можна вирішувати автоматизацією виробничих процесів. Для цього широко впроваджуються програмно-керовані верстати, гнучкі виробничі системи, роторні лінії, автоматичні дільниці і заводи. В умовах автоматизованого виробництва задана точність має бути забезпечена самою технологічною системою. Проблема забезпечення точності - одна з найбільш складних. Для її вирішення необхідна розробка спеціальних апаратних засобів і систем управління технологічними операціями, створення нових підходів до аналізу процесів формоутворення поверхонь.

При виконанні аналізу основних напрямів забезпечення точності в автоматизованому виробництві, особлива увага приділена питанням забезпечення точності розмірів і відхилень форми поверхонь на фінішних операціях (Молчанов, 2021).

Аналіз основних напрямів забезпечення точності в автоматизованому виробництві

Вибір способів досягнення точності обробки і стабільне забезпечення параметрів якості деталей – складне і багатоваріантне завдання. Для його вирішення необхідно розглядати технологічний процес як систему, усередині якої існують складні причинно-наслідкові і тимчасові зв'язки (Леонів, 1983; Новоселов, 1979). Представлення технологічних процесів, як складних систем, обумовлює необхідність детального аналізу окремих операцій, вивчення їх логічної структури і взаємозв'язку, визначення законів перетворення параметрів і якості об'єкту виробництва в умовах трансформації перетворюючої системи зі зміною часу. Будь-який технологічний процес, як система, може бути представлений у виді «чорної скриньки», на вході якої матеріал, енергія і інформація, на виході – результат. Деталь, отримана на виході технології, відрізняється масою, енергією, змістом і кількістю розміщених в ній інформації. Відмінність інформації полягає у зміні форми заготовки (Смирнов, 1982). Інформація, що поступає на вхід системи (технології), задається у вигляді креслення і представлена в умовному (символьному) виді. На виході – в «натуральному», тобто у виді готової деталі, яка має певні геометричні розміри і форму окремих поверхонь. Точність обробки є поняттям комплексним і характеризується відхиленнями реально отриманих поверхонь відносно геометричного еталону (в даному випадку креслення). Таким чином, процес формування нової поверхні, як функції технології з інформаційних позицій, полягає в перенесенні геометричної інформації креслення з символічного виду в натуральний. Фізична суть процесу полягає в зміні геометричних розмірів і форми вихідної заготовки в результаті зрізання або нанесення матеріалу під дією підведених енергетичних потоків. У автоматизованих виробництвах передумовою процесу утворення нових поверхонь є

процес перетворення інформації, пов'язаний з її перенесенням на проміжні носії (кулачки, копії, управляючі програми і тому подібне).

У загальному виді основним функціям технології процесу відповідають два етапи:

1 – перетворення заданої геометричної інформації з символічної форми (креслення) в натуральну (деталь);

2 – перенесення отриманої інформації на заготовку (*Смирнов, 1982*).

Наприклад, на токарно-копіювальному верстаті креслення деталі (символьна інформація) перетворюється в копій, а перенесення інформації відтворюється в процесі точіння.

При обробці партії заготовок на задалегідь настроєному верстаті по величині заданого на кресленні розміру встановлюється положення інструменту відносно баз (перетворення інформації) і виконується механічна обробка (перенесення інформації). На кожному з етапів технології виникають похибки. При перенесенні інформації на проміжні носії виникає похибка, яка визначається точністю виготовлення еталону (наприклад, копію), якістю апроксимації при складанні управляючих програм, статичною похибкою настроювання устаткування і тому подібне. Перетворення геометричної інформації із символічного виду в натуральний проходить шляхом керованого використання еталонів геометричних елементів (прямі лінії, площини, кола, тіла обертання), які дозволяють відтворити можливості технологічного устаткування. Похибки, що виникають внаслідок перетворення геометричної інформації, називають кінематичними.

До них відносяться похибки, обумовлені приближенням схем обробки до реального геометричного еталону (наприклад, спіраль Архімеда при врізному шліфуванні). Істотне джерело похибок – енергетичні потоки, які виникають (або підводяться) при перенесенні інформації. Похибки, утворенні в результаті дії енергетичних потоків, можуть мати зворотний і незворотний характер. Зворотні – це похибки, які зникають після закінчення процесу обробки (до них відносять пружні деформації, вібрацію вузлів обладнання та ін.). До незворотних відносяться знос вузлів верстату та інструменту, зниження динамічних характеристик верстатів і тому подібне. Джерелом похибок можуть бути і контрольні операції. Точність їх виконання залежить від роздільної здатності вимірювальних приладів і похибок прийнятої схеми вимірів.

Результуючу похибку виготовлення деталі Δ_{Σ} для технологічного процесу з n операцій можна представити у вигляді суми векторів:

$$\Delta_{\Sigma} = \sum_{i=1}^n (\Delta_{pni} + \Delta_{npi} + \Delta_{ki} + \Delta_{eoi} + \Delta_{eoi} + \Delta_{koni}), \quad (1)$$

де:

Δ_{pni} – похибка, що вноситься проміжним носієм інформації;

Δ_{npi} – похибки, що виникають при перетворенні інформації з проміжного носія в натуральну форму;

Δ_{ki} – кінематичні похибки способу обробки;

$\Delta_{eoi} + \Delta_{eoi}$ – відповідно зворотні і незворотні похибки, що виникають від дії енергетичних потоків;

$\Delta_{\text{коні}}$ – похибки контролю.

З точки зору кібернетики, процеси утворення поверхонь умовно можна розділити на керовані (що виконуються за замкнутою схемою з можливістю внесення необхідних корекцій) і некеровані (що не дозволяють впливати на результат вже початого процесу).

У керованих технологіях точність виготовлення деталі може досягатися за рахунок створення систем із зворотними зв'язками (адаптивних), які базуються на інформацію про геометричні параметри виробу (датчики і прилади контролю розмірів), а також на основі інформації про енергетичні характеристики процесу (потужності, сили, пружні і температурні деформації). Проте відсоток устаткування, оснащеного системами адаптивного управління низький (*Альперович та Чубуков, 1988*). На практиці технологічні процеси бажано проводити на керованому устаткуванні за некерованою схемою, як найбільш простою і яка не вимагає додаткових капіталовкладень.

В даному випадку використовується екстенсивний підхід:

- виконують технологічні коригування інформації на проміжному носії (відпрацювання управляючих програм для компенсації складових похибок формули (*Альперович та Чубуков, 1988*));
- збільшують жорсткість і точність устаткування;
- знижують інтенсивність режимів обробки;
- вводять в технологічний процес додаткові операції обробки і проміжного контролю.

Тобто, управління виконується, але за рахунок збільшення часу циклу виготовлення і вартості продукції. В умовах багатоменклатурного виробництва, що вимагає малолюдних або безлюдних технологій, таке управління неприйнятне.

Перспективним направленням в умовах багатоменклатурного виробництва є спільне використання обох способів, тобто створення систем комбінованого адаптивно-програмного управління (*Альперович та Чубуков, 1988*).

Істотні резерви інтенсифікації технологічних процесів і управління точністю має устаткування, яке працює по «жорсткій програмі».

Суть такого управління полягає в тому, щоб використовувати одні джерела похибок («негативні ефекти») супутні будь-якому способу обробки, для усунення інших джерел похибок, тобто використовувати «протиріччя», наявні усередині окремої операції або в ході усього технологічного процесу. Величину похибок, виникаючих від дії енергетичних потоків (сил різання, вібрації, температури), можна зменшити або компенсувати не лише екстенсивним шляхом (збільшенням жорсткості верстата, віброізоляцією, створенням стабільних температурних умов в приміщенні). Так, зниження впливу пружних деформацій заготовок можна компенсувати штучним внесенням похибок певної величини на проміжний носій інформації. Вібрації, будучи загальноприйнятим в технології машинобудування «негативним чинником», за певних умов можна компенсувати іншими джерелами похибок.

Стратегія управління точністю технологічних процесів і окремих операцій зводиться до того, щоб результуюча похибка деталі (формула 1) знаходилась в межах допуску. Оскільки складові похибок – величини векторні, немає необхідності зменшувати кожен з них. Досить вибрати такі поєднання похибок, при яких їх сума була б мінімальною, або

знаходилась в межах допуску. Тобто, необхідно забезпечити такий закон зрізання (нанесення) матеріалу з оброблюваної заготовки, щоб утворилася поверхня, яка має мінімальне, або в допустимих межах відхилення від заданого еталону.

Таким чином, виконані теоретичні дослідження по вивченню впливу окремих вхідних змінних параметрів технологічної системи на процеси, що протікають при механічній обробці, дозволяють на стадії проектування операцій заздалегідь розрахувати очікувану точність і визначити методи її забезпечення (Молчанов, 2021).

Методи забезпечення точності

Для умов автоматизованого виробництва виникає два основних завдання:

- а – настроювання технологічної системи на забезпечення заданих розмірів;
- б – підстроювання системи з метою отримання заданих параметрів точності впродовж досить тривалого проміжку часу.

При рішенні першої задачі забезпечують точність взаємного розташування виконавчих механізмів верстата, заготовки, інструменту і пристосувань. На даний час застосовуються наступні методи настроювання верстатів: статичне настроювання, настроювання по пробних заготовках за допомогою робочого калібру і настроювання за допомогою універсального мірного інструменту по пробних заготовках (Маталін, 2010).

Статичні настроювання виконуються на нерухомому верстаті. Положення різальних інструментів відносно верстата вивіряють за допомогою калібрів, які розташовують на місці оброблюваної деталі. Для компенсації динамічних похибок настановні калібри виготовляють з поправкою. Розрахунковий розмір обчислюють по залежності:

$$L_{роз} = L_{дет} + \Delta_{нопр}, (2)$$

де:

$L_{дет}$ – розмір деталі, який має бути отриманий після обробки;

$\Delta_{нопр}$ – поправка, що враховує динамічні похибки, які виникають в процесі обробки.

При настроюванні технологічної системи за допомогою робочого калібру, робиться регулювання взаємного розташування виконавчих механізмів верстата і інструменту, обробка пробної деталі, перевірка точності за допомогою калібру, яким користуються надалі при обробці виробу. Розглянутий метод настроювання не можна вважати оптимальним, оскільки він не забезпечує необхідне розташування первинного настроєного розміру по відношенню до поля допуску обробленої поверхні.

При настроюванні системи за допомогою універсальних мірних інструментів спочатку виконується статичне настроювання верстата, потім проводиться пробна обробка однієї або декількох заготовок, вимірюється розмір обробленої поверхні, вводиться корекція у взаємне положення заготовки і інструменту. Настроювання системи за допомогою універсальних мірних інструментів забезпечує оптимальне розташування настроєного розміру відносно поля допуску на оброблену поверхню.

Під впливом різних процесів, що відбуваються в самій технологічній системі, таких як знос інструменту, нагрів елементів верстата, зміна сил різання, відбувається зміна розмірів оброблених поверхонь партії деталей. Поле розсіювання розмірів зміщується в поле допуску. Одночасно може змінюватися і середньоквадратичне відхилення розмірів.

Для забезпечення заданої точності в технологічній системі необхідне підстроювання, яке може здійснюватися після обробки партії заготовок, або після обробки кожної заготовки.

При другому методі забезпечується стабілізація розмірів виробів. Для його здійснення необхідна відповідна система числового програмного керування. При періодичному підстроюванні час між підстроюваннями $t_{ni\partial}$ може бути визначено залежністю:

$$t_{ni\partial} = \frac{(T_{дет} - 3\sigma_0 - \delta_n - 3\sigma_t - 2\delta_u) \cdot t_0}{\Delta L_{дет}}, \quad (3)$$

де:

$T_{дет}$ – допуск на розмір деталі;

σ_0 – середньоквадратичне відхилення розміру деталі після настроювання системи;

σ_t – середньоквадратичне відхилення розміру у момент підстроювання системи;

δ_n – похибка настроювання системи;

δ_u – похибка вимірів розміру;

t_0 – основний час обробки поверхні;

$\Delta L_{дет}$ – середньостатистична зміна розміру при обробці однієї деталі.

При підстроюванні системи після обробки кожної заготовки величина підстроювального імпульсу X_n обчислюється за формулою:

$$X_{n_i} = X_{роз_i} + \Delta l_{\phi_{i-1}}, \quad (4)$$

де:

$X_{роз_i}$ – розрахунковий підстроювальний імпульс, який визначається за прогнозом зміни розміру при обробці заготовки;

$\Delta l_{\phi_{i-1}}$ – поправка, яка знаходиться по фактичному відхиленню розміру обробленої поверхні $(i-1)$ -ої деталі.

Другий метод підстроювання може бути здійснений при обробці деталей на верстатах з ЧПК з системами управління, оснащених датчиками контролю розміру. При обробці на верстатах-автоматах, для реалізації методу окрім датчика контролю розміру в системі управління необхідно мати арифметико-логічне пристосування.

При обробці заготовок на верстатах з ЧПК вихідні параметри точності $Y(t)$ визначаються усією передісторією зміни дій $X(\tau)$, фізико-механічних властивостей заготовки $S(\tau)$, параметрів геометричної форми, розташування поверхонь і розмірів заготовки $G(\tau)$, а також режимів обробки $R(\tau)$, параметрів технологічної системи $Q(\tau)$ і інших неврахованих факторів $N(\tau)$ (Косилова та Мещеряков, 1986):

$$Y(t) = F_0[X(\tau); S(\tau); G(\tau); R(\tau); Q(\tau); N(\tau)]. \quad (5)$$

Завдання забезпечення точності обробки в цьому випадку вирішується як відомими методами так і за допомогою спеціальних контрольних і діагностичних систем. Для

забезпечення точності обробки здійснюють контроль параметрів заготовки, що поступає на обробку, параметрів технологічного процесу, стану різального інструменту, технічного стану вузлів верстата, виконання управляючої програми, стану завантажувальних пристроїв, положення різальних кромок в системі координат верстата, фактичного розміру обробленої поверхні (Валькова, 1986).

З метою прискорення процесу налаштування технологічної системи широко застосовують налаштування інструментів і інструментальних блоків поза верстатом з наступним внесенням корекцій положення інструменту з урахуванням динамічних похибок, що виникають при обробці.

Таким чином, для підвищення точності обробки на чистових і доводних операціях необхідно використовувати системи автоматичного керування точністю і системи активного контролю, а саме: стабілізації швидкості різання при торцевій обробці; стабілізації потужності різання; стабілізації температури різання; управління пружними деформаціями при різанні; оптимізації управління токарної, фрезерної, шліфувальної обробки (Панарев, 1984).

При створенні таких систем виконується ідентифікація технологічних операцій, формуються умови оптимального керування, розробляється апаратне оформлення системи.

Дискусія

Актуальність дослідження напрямів забезпечення точності обробки поверхонь деталей стосується не тільки автоматизованих виробництв а і підприємств загального машинобудування. Особливу увагу слід приділяти питанням забезпечення точності розмірів і відхилень форми поверхонь на фінішних операціях при випуску машинобудівної продукція для народного господарства (Молчанов, 2021).

Висновки

Таким чином, проведений аналіз основних напрямів забезпечення точності в автоматизованому виробництві та виконані теоретичні дослідження по вивченню впливу окремих входних перемінних параметрів технологічної системи на процес, що протікають при механічній обробці, дозволяють на стадії проектування операцій розрахувати очікувану точність і визначити методи її забезпечення. Застосування систем автоматичного управління дозволяє підвищити точність отримання розмірів в 1,3-1,6 рази, форми поверхонь в 1,5-2 рази; взаємного розташування поверхонь в 1,4-1,8 рази.

Список джерел інформації:

- Альперович, Т.А. та Чубуков, А.С. (1988). *Управление прецизионным технологическим оборудованием гибких производственных систем*. Москва: ВИНТИ. (російськ.)
- Валькова, В.М. (1986). *Контроль в ГАП*. Ленинград: Машиностроение. (російськ.)
- Косилова, А.Г. та Мещеряков, Р.К. (1986). *Справочник технолога-машиностроителя*. Москва: Машиностроение. (російськ.)

- Леонов, С.А. (1983). *Технологические предпосылки прогнозирования показателей круглого наружного врезного шлифования с разработкой имитационной модели процесса*. Автореф. дис. Одесса. (російськ.)
- Маталин, А.А. (2010). *Технология машиностроения*. Санкт-Петербург: Лань. (російськ.)
- Молчанов, В.Ф. (2021). *Методи підвищення точності при механічній обробці*. Т. 1. Чернігів: НУ «Чернігівська політехніка».
- Молчанов, В.Ф. (2021). *Методи забезпечення точності для умов автоматизованого виробництва*. Краматорськ: ДДМА.
- Новоселов, В.К. (1979). *Динамика формообразования поверхностей при абразивной обработке*. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та. (російськ.)
- Папарев, Н.К. (1984). *Автоматизация типовых технологических процессов металлообработки*. Киев-Одесса: Вища школа. (російськ.)
- Смирнов, А.И. (1982). *Анализ перспектив развития методов формообразования в машиностроении*. Москва: НИИМаш. (російськ.)

Oksana I. Plaksina, Candidate of Philosophical Sciences (PhD), Master's Degree in the Higher School Pedagogy, Associate Professor, Department of Philosophy, Prydniprovsk State Academy of Civil Engineering and Architecture, Dnipro, Ukraine. ORCID 0000-0003-2830-8229.

Modern higher school: types of education and a complex of approaches to didactic interaction in it

Abstract: Modern society is characterized by globalization, scientification and technicalisation of life, which also attracts in its orbit the sphere of higher education. At the same time, scientists note the urgent need for specialists with higher education who have a holistic training – taking into account the multidimensional space of all forms of social competences. Their preparation requires the improvement of didactic interaction and types of learning. Therefore, this study is actual, and the purpose of the article is to deep the knowledge about the optimization of higher education by introducing new approaches to didactic interaction and the corresponding types of learning. Methods of work are analysis, synthesis, observation, methods of typology, complementarity, logical, historical and comparative. The publication uses the works of didactics and specialists in higher school pedagogy: V.A. Kan-Kalik, T. Janek and L.V. Kondrashova, A.I. Kuzminsky, M.M. Fitsula and others, philosophers M. Buber, M.S. Kagan, O.N. Leontiev, S.L. Rubinstein and J. Huizinga. The new scientific results are received: the essence of didactic interaction and types of learning in higher education was determined; an array of five approaches to didactic interaction in the university is defined, which implements the subject-subject participation of teachers and students in the course of learning – personality-oriented, task, dialogic, simulation-game and competence-creative approaches; their content is revealed and it is established which demonstrations of learning is each of the approaches.

Keywords: higher school, didactic interaction, types of learning in higher school, approach to didactic interaction in higher school.

Oksana Ivanivna Plaksina, кандидат філософських наук, магістр за спеціальністю «педагогіка вищої школи», доцент кафедри, Кафедра філософії, ДВНЗ «Придніпровська державна академія будівництва і архітектури», Дніпро, Україна. ORCID 0000-0003-2830-8229.

Сучасний вищій навчальний заклад: типи навчання і комплекс підходів до дидактичної взаємодії в ньому

Анотація: Сучасному соціуму властиві глобалізація, сцієнтизація та технізація життя, що залучають до своєї орбіти і сферу вищої освіти. При цьому вчені відзначають назрілу потребу у фахівцях з вищою освітою, які мають цілісну підготовку – з урахуванням багатовимірного простору всіх форм соціальної компетентності. Підготовка їх потребує вдосконалення дидактичної взаємодії та типів навчання. Тому це дослідження є актуальним, і мета його – поглибити знання про оптимізацію навчання у вищій школі шляхом впровадження нових підходів до дидактичної взаємодії та відповідних їм типів навчання. Методами роботи є аналіз, синтез, спостереження, методи типологізації, компліментарності, логічний, історичний, компаративний. У публікації використані праці дидактів і спеціалістів з педагогіки вищої школи: В.А. Кан-Каліка, Т. Янека та Л.В. Кондрашової, А.І. Кузьмінського, М.М. Фіцули й ін., філософів М. Бубера, М.С. Кагана, О.М. Леонтєва, С.Л. Рубінштейна та Й. Хейзінга. Отримано нові наукові результати: визначено сутність дидактичної взаємодії та типів навчання у ВНЗ; виділено масив з п'яти підходів до дидактичної взаємодії у ВНЗ, що реалізує суб'єкт-суб'єкту співучасть викладача та студентів у ході навчання, – особистісно-орієнтований, задачний, діалогічний, імітаційно-ігровий та

компетентісно-креативний; розкрито їх зміст та встановлено, проявами яких типів навчання є кожен із підходів.

Ключові слова: вищій навчальний заклад, дидактична взаємодія, типи навчання у вищому навчальному закладі, підхід до дидактичної взаємодії у вищому навчальному закладі.

Вступ

Актуальність. Сучасний соціум відрізняється низкою характерних рис, таких як

- 1) прискорення ритму життя, динамізація соціальних процесів;
- 2) формування «Людини Транснаціональної» (Є. Суліма) – головного суб'єкта постіндустріального світу, що мислить універсальними планетарними категоріями і пов'язує свої інтереси не тільки з державою, а й зі світовою спільнотою загалом;
- 3) сцієнтизація та технізація життєдіяльності, її переповнення інформацією.

Ці процеси залучають до своєї орбіти багато сфер суспільства, зокрема і сферу освіти, а в її складі – вищій навчальний заклад (далі – ВНЗ). При цьому нині все більше вчених відзначають назрілу потребу у фахівцях, які ефективно впливають на суспільний розвиток і мають цілісну підготовку – «з урахуванням не лише спеціальної професійної освіти, а й багатовимірного простору всіх форм соціальної компетентності» (Шабанова, 2014:6). Підготовка як фахівців такого класу, так і їхніх викладачів потребує постійних багатосторонніх досліджень (Глаксіна, 2016) вищої та середньої шкіл й вдосконалення дидактичної взаємодії та типів навчання. Тому це дослідження є актуальним, і мета його – поглибити знання про оптимізацію навчання у вищій школі шляхом впровадження сучасних підходів до дидактичної взаємодії та відповідних їм типів навчання.

Досягнення мети вимагало вирішення наступних завдань:

- 1) уточнити сутність дидактичної взаємодії у вищому навчальному закладі;
- 2) окреслити типи навчання у вищій школі і виявити представленість дидактичної взаємодії в них;
- 3) виділити сучасні підходи до дидактичної взаємодії у ВНЗ, що повноцінно її реалізують, розкрити їх зміст та визначити зв'язок між даними підходами і типами навчання у вищій школі.

Основні методи роботи базуються на діалектичному і діяльнісному міждисциплінарних підходах і включають в себе аналіз і синтез, спостереження, методи типологізації, компліментарності, логічний, історичний, компаративний.

У публікації використовувалися твори класиків психології О.М. Леонтєва і С.Л. Рубінштейна, роботи дидактів та фахівців у галузі педагогіки вищої школи: О.І. Долгой, В.А. Кан-Каліка, Т. Янека, К. Шедової, З. Шаламунов та Л.В. Кондрашової, А.І. Кузьмінського, В.А. Ортинського, Р.С. Піонової, М.М. Фіцули, а також наукові праці філософів М.М. Бахтіна, М. Бубера, М.С. Кагана, Й. Хейзіні.

Сутність дидактичної взаємодії

Зазначені у вступі риси сучасності спричиняють кардинальні зрушення в освіті, зокрема – вищій. Наприклад, чеський професор Т. Янек міркує про нову культуру викладання та навчання, яка, на його думку, спирається на теоретичну базу ідей

педагогічного, психологічного та дидактичного конструктивізму. Цю культуру відрізняє конструктивне, активне, самостійне, мотивоване та цілісне навчання; навчання без тиску на досягнуті результати, при зростаючій мірі незалежності учнів від викладачів. У центрі уваги тут – когнітивна активізація учнів, індивідуалізація процесу навчання, застосування автентичних завдань навчання, генеративне вирішення проблем, вербалізація процесу вирішення завдань, підтримка метакогнітивних процесів (Janik, 2013). Дослідник О. Долгая зазначає той факт, що «...переорієнтація всього процесу навчання на розвиток критичного, творчого, аналітичного мислення у учнів визнається одним з головних завдань сучасної освіти вченими Чехії, Польщі, Словаччини, Хорватії та інших східноєвропейських країн» (Долгая, 2020:44) (тут і далі переклад цитованих першоджерел українською мовою мій. – О.П.). І, додамо, багато в чому забезпечується запровадженням нових підходів до дидактичної взаємодії та відповідних їм типів навчання, особливості яких ми уточнимо далі.

Взаємодія є, насамперед, філософської категорією, що відображає «процеси впливу різних об'єктів один на одного, їх взаємну обумовленість, зміну стану, взаємоперехід, а також породження одним об'єктом іншого». Це «вид безпосереднього або опосередкованого, зовнішнього або внутрішнього відношення ... Властивості об'єкта можуть проявитися і бути пізнані тільки у взаємодії з іншими об'єктами» (Аверинцев та ін., 1989:89). За О. Леонтьєвим, взаємодія притаманна неживій і живій природі, а «життя є процес особливої взаємодії особливим способом організованих тіл» (Леонтьєв, 1983:160). Чим складніше організація «тіл», тим складніше взаємодія. У всіх формах взаємодії вплив об'єктів одного на інший призводить до змін їх.

У живій природі, і особливо в соціальній формі руху матерії при взаємодії людей в наявності активність двох сторін, хоча ступінь прояву її різна. Розрізняють ініціативну активність і реактивну залежно від агента дії або її суб'єкта в процесі діяльності. Ініціативна активність може бути тою, що перетворює, створює або руйнує. Реактивній позиції того, на кого впливають, теж притаманна активність: прийняття або неприйняття впливу, організації відповідного впливу, протистояння небажаному впливу або участі у спільних діях. Реактивність означає відповідну, викликану активність, тобто стосовно самої дії активності її суб'єкт завжди активний. У той же час ініціативна сторона взаємодії завжди починає дію, ініціює її, інший агент взаємодії – відповідає на цю ініціативу своїми діями. Причому, обидва агенти активні в тих діях, діяльності, які здійснюються. Вони обидва є суб'єктами взаємодії (Кондрашова, 2011:91).

Дане ключове положення проявилось в трактуванні вузівського навчання низкою українських авторів. М. Фицула представляє навчання як сукупність двох взаємопов'язаних, але самостійних видів діяльності – викладача і студента (або навчальної діяльності): «у процесі навчання у вищій школі беруть участь два діючі суб'єкти – викладачі і студенти» (Фицула, 2010:116), Л. Кондрашова бачить дидактичну взаємодію саме як суб'єкт-суб'єктну (Кондрашова, 2011:93), а у Ю. Шабанової фігурує «розвиток студента і цілеспрямованого процесу розгортання суб'єкт-суб'єктної взаємодії полісуб'єктів» (Шабанова, 2014:100).

Звідси випливає те, що навчання у ВНЗ має забезпечувати умови, які дозволили б кожному, кого навчають проявляти властиву йому від природи активність, самостійність

у навчанні та спілкуванні. Не суб'єкт і об'єкт складають дидактичну взаємодію вищої школи, а саме суб'єкт-суб'єктна спів-участь викладача і студентів у навчальному процесі. Щодо вагомості дидактичної взаємодії в навчанні В. Кан-Калік вважав, що «справжній педагогічний процес виникає в той момент, коли створюється ситуація педагогічної взаємодії і ситуація педагогічного перетворення людини. Якщо реальної взаємодії і ситуації педагогічного перетворення немає, то немає і самого педагогічного процесу» (*Кан-Калік та Никандров, 1990:21*). Закономірність же, яка характерна за С. Рубінштейном, для шкільного навчання, проявляється і у практиці ВНЗ, а саме: «Для того, щоб учні по-справжньому включилися в роботу, потрібно, щоб завдання, які перед ними ставляться в ході навчальної діяльності, були не тільки прийнятні, тобто щоб вони набули значимість для учня і знайшли, таким чином, відгук і опорну точку в його переживаннях» (*Рубинштейн, 2002:66*).

Таким чином, суть дидактичної взаємодії полягає у співпаданні спрямувань дій викладача і студентів: в тому, що викладач не просто висуває деякі педагогічні цілі, але домагається того, щоб студенти поставлені цілі внутрішньо прийняли. Досить важливою в дидактичній взаємодії є позиція студента як активного суб'єкта власної діяльності і здатність його до самоврядування, саморозвитку, самоствердження (*Кондрашова, 2011:93*). Тож, не всякий дидактичний процес у ВНЗ є дидактичною взаємодією, є процеси з переважанням дидактичного впливу на студентів.

Типи навчання у ВНЗ

Враховуючи наведені вище положення, проаналізуємо виділені вченими типи навчання у ВНЗ крізь призму дидактичної взаємодії. Так, А. Кузьмінський визначає тип навчання як спосіб і особливості організації розумової діяльності людини в процесі пізнання. Виходячи з характеру діяльності педагога, особливостей заучування матеріалу студентами, їх репродуктивної діяльності та застосування знань на практиці, український вчений фіксує в історичному ракурсі чотири типи навчання: догматичне, пояснювально-ілюстративне, проблемне і модульне. В. Ортинський додає до них ще програмоване (*Кузьмінський, 2005; Ортинський, 2009:142-148*). За словами цих авторів, в ході першого типу навчання «студенти засвоюють знання без усвідомлення і розуміння і майже дослівно відтворюють завчене; від студентів не потребують застосування знань на практиці» і не створюється «умов для розвитку інтелектуального потенціалу особистості». Другий тип навчання мав свою специфіку, але в цілому «стояв на заваді залучення студентів в активну самостійну пізнавальну діяльність і розвитку інтелектуальних можливостей особистості, оволодінню методами самостійного пізнання» (*Ортинський, 2009:143*). Отже, спираючись на доводи самих авторів, які виділили дані типи навчання, зафіксуємо: в обох типах навчання, догматичному і пояснювально-ілюстративному, немає ключової характеристики дидактичної взаємодії – суб'єктності того, хто навчається, тому вони не є дидактичною взаємодією.

Р. Піонова класифікує сім типів сучасного навчання: традиційний, проблемний, програмований, алгоритмічний, диференційний, модульний і контекстний (*Піонова, 2002*). В них теж не у всіх домінує суб'єктність студентів. Як зазначає дослідниця, традиційне навчання націлене на те, «щоб озброїти студентів системою міцних наукових

знань, умінь і навичок, при цьому опора робилася на ... тверде заучування, запам'ятовування готових знань», що свідчить про переважання позиції об'єкта, яку займає студент, над позицією суб'єкта. Програмоване навчання реалізує навчальну програму, «в якій матеріал концентрується невеликими дозами або «кроками», прогнозується кінцевий результат, визначаються засоби для його досягнення», «воно більше сприяє формуванню умінь». Алгоритмічне навчання спирається на алгоритм, це «жорстка схема виконання практичних та пізнавальних завдань, які належать до одного й того ж класу. В алгоритмі містяться точні вказівки про послідовність дій або операцій, тобто ... модель ... вирішення завдань» (Піонова, 2002). У цих двох типах навчання студенти поєднують позиції об'єкта і суб'єкта, об'єктність того, хто навчається, проявляється, на нашу думку, у використанні зразків, шаблонів пізнавальних засобів і операцій. Тому традиційний, програмований і алгоритмічний типи навчання, описані Р. Піоною, не є повноцінною дидактичною взаємодією.

Таким чином, проведений нами аналіз свідчить, що із запропонованих педагогічними дослідниками типів навчання у вищій школі догматичний і пояснювально-ілюстративний не є дидактичною взаємодією, а традиційний, програмований і алгоритмічний типи навчання представляють цю взаємодію частково, не повністю. Відповідно, ті, що залишилися типи навчання – проблемний, модульний, диференційний і контекстний – тяжіють, належать до дидактичної взаємодії. В якій мірі – стане ясніше після розкриття змісту сучасних підходів до дидактичної взаємодії.

Сучасні підходи до дидактичної взаємодії у ВНЗ

У публікації (Глаксіна, 2019) ми прийшли до висновку, що серед ряду українських авторів лише система Л. Кондрашової пропонує підходи саме до дидактичної взаємодії у ВНЗ. Поняття «підхід» вона трактує як спрямованість на ті чи інші аспекти пізнання майбутнього фахівця, професійного становлення його особистості. Проаналізувавши запропоновані Л. Кондрашовою сім підходів до дидактичної взаємодії у ВНЗ (особистісно-орієнтований та особистісно-діяльнісний, змістовно-процесуальний, задачний, діалогічний, імітаційно-ігровий та компетентісно-креативний підходи) (Кондрашова, 2011:112-171), ми обґрунтували і довели той факт, що п'ять з них повноцінно реалізують дану взаємодію в навчальному процесі вищої школи:

- 1) особистісно-орієнтований,
- 2) задачний,
- 3) діалогічний,
- 4) імітаційно-ігровий,
- 5) компетентісно-креативний.

Надамо власне бачення наповненості і проявів кожного з них.

Особистісно-орієнтований підхід проявляється, наприклад, у поділі студентів за рівнем психологічної та практичної готовності до самостійної роботи та пропозиції їм завдань різного рівня складності. Студентам, які мають низький рівень пізнавальної самостійності, пропонуються посилені завдання:

- вивчити самостійно те чи інше питання, тему і відповісти, використовуючи конспект;
- виконати зазначені розрахунки за заданим алгоритмом;

- виконати зазначені завдання за даним зразком.
Студентам середнього рівня розвитку самостійності даються завдання іншого типу:
- підготувати реферати, доповіді, повідомлення, огляди бібліографічних джерел;
- опрацювати першоджерела.
Для студентів з розвиненими здібностями передбачаються:
- виконання завдань і задач підвищеного рівня складності;
- підготовка творчих робіт і проєктів, у тому числі мультимедійних презентацій, портфоліо та ін.

Пізнавальні інтереси завдання стимулює їх зв'язок з майбутньою професією. На нашу думку, даний підхід виступає проявом диференційного типу навчання (виділеного Р. Піоновою) згідно етимології його назви (від лат. *differentia* – «відмінність» – поділ, розведення процесів або явищ на складові частини); обидва вони оптимізують навчання у ВНЗ.

Задачний підхід до дидактичної взаємодії у вищій школі має прихильників більше (Кондрашова, 2011:12-171; Ортинський, 2009:144-146), ніж противників, які заперечують саме поняття «задача» в українській мові. Задачі мають тривале, розгалужене застосування в педагогіці і середньої, і вищої школи. Серед них виділяють ординарні = звичайні і проблемні = творчі. Саме на використанні других акцентовано сучасне навчання у ВНЗ, і безпосередньо наявна характеристика проблемності. Тобто, цим підходом представлений проблемний тип навчання.

Вчені єдині в тому, що навчити вирішенню конкретних творчих задач не можна, але, навчаючи, можна розвивати ті якості особистості, які сприяють вирішенню творчих задач. Можна розширити коло інтересів і освоєних діяльностей, навчити раціональним прийомам мислення, що сприяє усвідомленню сутності і особливостей розв'язуваної творчої задачі. Нарешті, можна навчати типовим процедурам виявлення тих чи інших особливостей і протиріч, типовим прийомам усунення певних протиріч. Свого часу (1959 р.) угорський вчений Д. Поїа роз'яснив ключові моменти навчання дітей і дорослих розв'язанню задач; Г.С. Альтшуллер розробляв алгоритм винаходу і наукової теорії рішення винахідницьких задач (Альтшуллер, 1986). Досвід же численних пікл винахідництва, керованих ним і його послідовниками, довів, що вчити винахідництву можна. Все це підтверджує внесок в оптимізацію навчання у ВНЗ, що робиться задачним підходом.

Великі можливості активізації мислення студентів містить *діалогічний підхід* до навчання у ВНЗ. Він протистоїть монологічному навчанню, переважання якого призводить до неготовності випускників вищої школи діяти в практичних ситуаціях. Діалогічний підхід до навчання був реалізований Сократом в питально-відповідному способі знаходження істини, бесідах і суперечках, які вели «спонукаючий» (вчитель) і «визначаючий» (учень). Істина і знання не передаються учневі в готовому однозначному вигляді, а «прояснюються» у свідомості учасників діалогу. Завдання вчителя Сократ бачив у «наведенні» співрозмовника (студента) на шлях розкриття змісту понять, усвідомлення проблеми та шляхів її вирішення. Відзначимо, що наявна в цьому підході характеристика проблемності репрезентує його як прояв проблемного типу навчання.

У літературі діалог розглядають багатогранно: як спосіб пізнання, пошуку істини (Сократ, Платон); спосіб самосвідомості і самопізнання людини (Ф. Шлейєрмахер), засіб духовного єднання і просвітлення людей (К. Ясперс, М. Бубер). М. Бубер виділяє три сфери, що реалізують генералізований діалогічний зв'язок між Я і Ти, всі вони скріплені єдиною основою – взаємністю і обоюсторонністю буття учасників (*Бубер, 1993:61*). На думку М. Кагана, «у діалозі кожне повідомлення (послання) розраховане на його інтерпретацію співрозмовником і повернення в такому переломленому, збагаченому, інтерпретованому вигляді для подальшої аналогічної обробки іншим партнером і т.д.» (*Каган, 1988:148*). Згідно М. Бахтіну, «Саме... емоційно-вольовий зв'язок (спрямованість) взаємного співбуття «Я» і «Іншого» відрізняє діалог від інших форм навчання. Тільки в діалозі особистість знаходить своє розуміння, яке переходить у взаєморозуміння» (*Бахтин, 1986:56*). Тим самим діалог дозволяє проникнути у внутрішній світ особистості, врахувати одиничне, неповторне в навчальному процесі, дати імпульс смислотворчості і авторству.

Основою діалогічного навчання є заняття-діалог. Дослідники виділяють такі його особливості: наявність гіпотез, питань, проблем, які характеризують позицію учня; образи-питання розхилюють стереотипні уявлення і створюють наочні образи-протиріччя, парадокс, – стимулюють нестандартне мислення студентів; образи-питання розвивають творчу уяву, вміння бачити в звичайному явищі незвичайне; дотримання рівності в думках, діях, рішеннях, висновках викладача і студентів; актуальність навчальної проблеми і для студента, і для викладача, що сприяє знаходженню студентами власного її вирішення (*Кондрашова, 2011:150*). В розробку цього підходу зробили внесок чеські вчені К. Шедова і З. Шаламунов, дослідивши діалогове навчання в літературній освіті як одну із форм реалізації продуктивної культури викладання і навчання, що ініціює та підтримує зміни (*Šedova ma Šalamounov, 2016*). Тож, діалогічний підхід до дидактичної взаємодії, як і попередні підходи, є корисним для ефективності й оптимізації навчання у ВНЗ.

Імітаційно-ігровий підхід до дидактичної взаємодії студентів і викладача базується на моделюванні імітаційно-ігрових ситуацій, які активізують не тільки інформаційну, а й процесуальну сторони навчання, об'єднують в собі безпосередню участь студентів у діяльності професійної спрямованості, та ігрові форми її реалізації.

Філософ Й. Хейзінга розкрив комплекс оригінальних ознак гри:

- «гра як вільна дія» (*Хейзінга, 1997:27*);
- «існування заодно суворой визначеності і справжньої свободи» (*Хейзінга, 1997:40*);
- «відсторонення повсякденного життя» грою (*Хейзінга, 1997:31*);
- гра ««розігрується»: в ній є рух вперед і назад...»; іще в грі важливе місце займає напруга – «свідчення невпевненості, але і наявність шансу» (*Хейзінга, 1997:29*);
- «радість, нерозривно пов'язана з грою, супроводжується не тільки напругою, але і підйомом» (*Хейзінга, 1997:39*);
- люди грають «заради задоволення і відпочинку» (*Хейзінга, 1997:37*);
- задовольняють в ході гри «потребу в разючому» (*Хейзінга, 1997:40*).

Гра «прикрашає життя, заповнює його і як така робиться необхідною», «вона необхідна суспільству в силу укладеного в ній сенсу, в силу свого значення, своєї виразної цінності, ... духовних і соціальних зв'язків, які вона породжує, – ... як культурна функція.

Вона задовольняє ідеалам індивідуального самовираження – і суспільного життя. Вона розташовується в сфері більш піднесеної, ніж строго біологічна» (Хейзінга, 1997:28).

Вищенаведені ознаки гри висвітлюють її важливу характеристику – контекстність – з наголосом на другому значенні терміну «контекст», який означає:

- 1) закінчену в смисловому відношенні частину тексту;
- 2) ситуацію, в якій відбувається конкретне спілкування.

Тож, в грі наявні самовираження, імпульси творчих ходів, виборів, переваг і тому вона є найважливішим засобом розвитку людини.

І той же Й. Хейзінга, докладно розглянувши ігрову форму навчальної справи, встановив: «Вся діяльність середньовічного університету одягалася в ігрові форми. ... диспути, цей неодмінний спосіб усного спілкування ученої братії, ... університетські церемонії, звичай групуватися в *patioles*, розкол за напрямками ... – всі ці явища так чи інакше виявляються в сфері змагання і дії ігрових правил» (Хейзінга, 1997:152). В силу викладеного вище, гра корисна також у розвитку і становленні студента як фахівця-професіонала, і зараз ділові ігри міцно увійшли в арсенал форм навчання вищої школи.

Отже, імітаційно-ігровий підхід до дидактичної взаємодії є проявом контекстного типу навчання. Він активізує взаємодію студентів (адже грати – значить контактувати з іншими) і їх самореалізацію, в якій відбуваються самонаснага, самоперевірка, самовизначення, самоствердження і самореабілітація. Гра в навчальному процесі надає студентам свободу дій, і в наслідувальні дії вона вносить щось своє, що робить ефективнішим і оптимальнішим навчання у вищій школі.

Компетентісно-креативний підхід ґрунтується на поняттях «компетенція», «компетентність» та структурі професійної компетентності майбутнього фахівця. Перший термін визначається як «добра обізнаність з чим-небудь» (Бусел, 2005:560). Другий термін у загальноєвропейському проекті «Tuning educational structures in Europe» включає в себе «знання і розуміння (теоретичні знання), знання як діяти (практичне і оперативне застосування знань до конкретної ситуації), знання як бути (цінності як невід’ємна частина способу сприйняття і життя з іншими в соціальному контексті)» («Competences ... are understood as including knowledge and understanding (theoretical knowledge), knowledge of how to act (practical and operational application of knowledge to a specific situation), knowledge of how to be (values as an integral part of the way of perception and living with others in a social context)») (Tuning educational structures in Europe. Final Report. Pilot Project – Phase 1, 2003:69). Структура ж професійної компетентності майбутнього фахівця згідно К. Лебедєвій охоплює чотири взаємопов’язаних компоненти: когнітивний, діяльнісно-операційний, дослідно-коригуючий і особистісно-творчий (Лебедєва, 2020:49). А. Пашков виділяє в професійній компетентності фахівця будь-якого профілю ряд компетенцій: практичну, психологічну, інформаційну, соціальну, комунікативну, екологічну, валеологічну. Причому, в соціальну включаються вміння брати на себе відповідальність за прийняті рішення (як особисті, так і колективні); конструктивно вирішувати конфлікти; продуктивно взаємодіяти з представниками інших культур тощо) (Белозерцев та ін., 2004:34-35).

Виходячи з викладеного вище, компетентісно-креативний підхід до дидактичної взаємодії у ВНЗ створює умови, в яких у студентів формується сплав знань, креативних

дій і способів їх застосування для вирішення професійних проблем у зв'язку з оволодінням новими технологіями, методиками і видами професійної діяльності. Цей підхід переставляє акценти з предметно-змістовного аспекту на компетенції і творчі здібності майбутнього фахівця, і ще змінює характер навчання на користь прояву інтуїції, імпровізації, прагнення і здатності до рефлексії, передбачення. Вважаємо, що тут представлені контекстний і проблемний типи навчання. В поєднанні з компетентнісно-креативним підходом вони теж оптимізують навчання у вищій школі.

Таким чином, виокремлено масив із п'яти підходів до дидактичної взаємодії у ВНЗ, що реалізує саме суб'єкт-суб'єкту спів-участь викладача і студентів в ході навчання, – особистісно-орієнтований, задачний, діалогічний, імітаційно-ігровий і компетентнісно-креативний. Викладено наше власне трактування їх змісту і показано, проявами яких типів навчання (як мінімум, одного) є кожен з них. Розглянуті підходи до дидактичної взаємодії у вищій школі взаємодоповнюють один одного, і віддача від них оптимальніше тоді, коли вони працюють не від випадку до випадку, а складають комплекс, є системою.

Дискусія

Зазначимо, що тема, винесена в заголовок даної публікації, актуальна не тільки для сьогодення. В центрі уваги дослідження, представленого цією статтею, знаходяться:

- 1) типи навчання у сучасному ВНЗ;
- 2) підходи до дидактичної взаємодії в ньому.

Обидва феномени входять до складу галузі педагогіки вищої школи і мають в ній особливий статус. Це базово-загальні, наріжні, «наскрізні» реалії і в педагогіці, і, зокрема, в дидактиці вищої школи, на зразок таких об'ємних, фундаментальних реалій з галузі філософії як світ, матерія і дух (ідеальне), рух, простір, час, розвиток. Тому й інтерес до них та вивчення їх мають тривалий характер, є постійними.

Досвід автора у розробці зазначеної проблеми дозволяє рекомендувати в якості перспективних напрямків теми наступні:

- розгорнуте дослідження модульного типу навчання як повноцінної дидактичної взаємодії;
- поєднання репрезентованих підходів до дидактичної взаємодії для викладання різних дисциплін у ВНЗ (наприклад, вища математика, філософія, іноземна мова та ін.);
- межі застосування й «питома вага» цих підходів для студентів різних освітніх рівнів навчання (бакалавр, магістр).

Висновок

Таким чином, мету даної роботи досягнуто, отримано нові знання про оптимізацію навчання у ВНЗ шляхом запровадження нових підходів до дидактичної взаємодії та відповідних їм типів навчання.

Обґрунтовано такі наукові результати. Встановлено, що не суб'єкт та об'єкт становлять дидактичну взаємодію у вищій школі; сутність останньої полягає саме в суб'єкт-суб'єктній спів-участі викладача та студентів у ході навчання. Тому не всякий дидактичний процес у ВНЗ є дидактичною взаємодією.

Проведений аналіз запропонованих типів навчання у ВНЗ свідчить про те, що

догматичний та пояснювально-ілюстративний типи не є дидактичною взаємодією, а традиційний, програмований та алгоритмічний типи її представляють частково. Проблемний, диференціальний й контекстний типи навчання виступають дидактичною взаємодією. Модульний підхід в якості останньої потребує окремого дослідження. Виділено масив із п'яти підходів до дидактичної взаємодії у ВНЗ, що реалізує якраз суб'єкт-суб'єкту спів-участь викладача та студентів у навчанні, – особистісно-орієнтований, задачний, діалогічний, імітаційно-ігровий та компетентнісно-креативний. Дано авторське трактування їх змісту та встановлено, проявами яких типів навчання є кожен із них. Застосування цих підходів, як було показано, включає різнобічну активність студентів – вони виявляють ініціативу, діють не за шаблоном, – виступають саме суб'єктами, що результується в оптимізації навчання у вищій школі та зростанні його ефективності.

Список джерел інформації:

- Аверинцев, С.С., Араб-Оглы, Э.А., Ильичев, Л.Ф. и др. (ред.) (1989). *Философский энциклопедический словарь*. 2-е изд. Москва: Советская энциклопедия. (російськ.)
- Альтшуллер, Г.С. (1986). *Найти идею: (Введение в ТРИЗ)*. Новосибирск. (російськ.)
- Бахтин, М.М. (1986). *Философия поступка. Философия и социологическая наука и техника. Ежегодник. 1984-1985*. Москва: Наука. (російськ.)
- Белозерцев, Е.П., Гонеев, А.Д., Пашков, А.Г. и др. (ред.) (2004). *Педагогика профессионального образования: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений* (2004). Москва: «Академия». (російськ.)
- Бубер, М. (1993). *Я и Ты*. Москва: Высшая школа. (російськ.)
- Бусел, В.Т. (ред.) (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ; Ірпінь: Перун.
- Долгая, О.И. (2020). Новая культура обучения в изменяющемся мире в Чехии и других странах Восточной Европы. *Проблемы современного образования*, 4, 43-50. (російськ.)
- Каган, М.С. (1988). *Мир общения: Проблема межсубъектных отношений*. Москва: Политиздат. (російськ.)
- Кан-Калик, В.А., Никандров, Н.Д. (1990). *Педагогическое творчество*. Москва: Педагогика. (російськ.)
- Кондрашова, Л.В. (2011). *Основы дидактики высшей школы: учебно-методическое пособие*. Херсон: ХНТУ. (російськ.)
- Кузьмінський, А.І. (2005). *Педагогіка вищої школи. Навчальний посібник*. Київ: Знання.
- Лебедева, К.О. (2020). *Формування професійної компетентності майбутніх інженерів радіотехнічних спеціальностей на засадах ресурсного підходу*. Дис. ... доктора філософії зі спец. 015 «Професійна освіта». Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди.
- Леонтьев, А.Н. (1983). *Избранные психологические произведения: в 2-х томах. Том 1*. Москва: Педагогика. (російськ.)
- Ортинський, В.Л. (2009). *Педагогіка вищої школи: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]*. Київ: Центр учбової літератури.

- Пионова, Р.С. (2002). *Педагогика высшей школы: Учеб. пособие*. Минск: Университетское. (російськ.)
- Плаксина, О.И. (2016). Интегративные функции феномена образования и их влияние на устойчивое развитие современного общества. *Научно-теоретический альманах «Грани»*, 138(10), 10-18. Днепр: Издательство «Грани». (російськ.)
- Плаксина, О.І. (2019). Сучасні підходи до дидактичної взаємодії у вищій школі. *Людина віртуальна: нові горизонти: збірник наукових праць / за заг. ред. д. філос. н. Журби М.А.*, 64-70. Монреаль: СРМ «ASF».
- Рубинштейн, С.Л. (2002). *Основы общей психологии*. Санкт-Петербург: Питер. (російськ.)
- Фіцула, М.М. (2010). *Педагогіка вищої школи: навч. посіб. 2-ге вид., доп.* Київ: Академвидав.
- Хейзинга, Й. (1997). *Ното Ludens; Статті по історії культури*. Москва: Прогресс – Традиция. (російськ.)
- Шабанова, Ю.О. (2014). *Системний підхід у вищій школі: підруч. для студ. магістратури*. Дніпропетровськ: НГУ.
- Janík, T. (2013). Od reformy kurikula k produktivni kulture vyučovani a uceni. *Pedagogická orientace*, 23, 5, 634-663. (чеськ.)
- Šedova, K., Šalamounov, Z. (2016) Dialogické vyučovani jako realizace produktivni kultury vyučovani a uceni v literarni vychove: jak iniciovat a udržet zmenu. *ORBIS SCHOLAE*, 2(10), 47-69. (чеськ.)
- Tuning educational structures in Europe. Final Report. Pilot Project – Phase 1 (2003). Edited by Julia Gonzales & Robert Wagenaar. University of Deusto, University of Groningen. Retrieved March 31, 2022 from http://tuningacademy.org/wp-content/uploads/2014/02/TuningEUI_Final-Report_EN.pdf (англійськ.)

Olena Khandii, Professor, Doctor of Economics, Leading Research Fellow, Institute of Industrial Economics, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. Scopus ID: 57200142321. ORCID: 0000-0002-7926-9007.

Nataliia Derzhak, Associate Professor, Candidate of Economic Sciences, Department of Public Administration, Management, and Marketing, East Ukrainian Volodymyr Dahl National University, Severodonetsk, Ukraine. ORCID: 0000-0003-0121-621X. ResearcherID: L-2885-2018.

Digitalization of higher education and features of interactive learning

Abstract: The digital space and its constant development is causing changes in society itself, transforming it into a digital society. The modern world requires from the individual not only theoretical knowledge, but, above all, flexible skills and the ability to use them throughout life in constantly changing and unusual or even problematic situations. Modern society is moving from a society of knowledge to a society of competent citizens. That is why the necessary condition for the effective and efficient use of digital technologies in all life processes is the possession of computer literacy by citizens, which is inextricably linked with one of the key competencies – digital. Non-availability or lack of digital skills in staff affects the increase in the cost of enterprises to attract consulting organizations that help make digital decisions and solve digital problems. New demands of employers to the workforce cause changes in educational processes and educational programs. The digitalization of higher education creates opportunities to improve the quality of education on the one hand, and on the other hand, has shortcomings and problems that need to be addressed or taken into account in the educational process. The article is devoted to the study of the advantages and problems of digitalization of the educational process and the study of the features of interactive learning.

Keywords: digitalization, educational space, higher education, digital technologies.

Олена Хандій, професор, доктор економічних наук, провідний науковий співробітник, Інститут економіки промисловості НАН України, Київ, Україна. Scopus ID: 57200142321. ORCID: 0000-0002-7926-9007.

Наталія Держак, доцент, кандидат економічних наук, Кафедра публічного управління, менеджменту та маркетингу, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Северодонецьк, Україна. ResearcherID: L-2885-2018. ORCID: 0000-0003-0121-621X.

Цифровізація вищої освіти та особливості інтерактивного навчання

Резюме: Цифровий простір та його постійний розвиток зумовлює зміни у самому суспільстві, трансформуючи його в цифрове суспільство. Сучасний світ вимагає від особистості не тільки теоретичних знань, а, насамперед, гнучких навичок та умінь їх використовувати впродовж усього життя у постійно змінюваних та нестандартних чи навіть проблемних ситуаціях. Сучасне суспільство переходить від суспільства знань до суспільства компетентних громадян. Саме тому необхідною умовою результативного та ефективного використання цифрових технологій у всіх процесах життєдіяльності є володіння громадянами комп'ютерною грамотністю, яка нерозривно пов'язана із однією з ключових компетентностей – цифровою. Відсутність чи нестача цифрових навичок у персоналу впливає на зростання витрат підприємств на залучення консалтингових організацій, які сприяють прийняттю цифрових рішень та вирішенню цифрових проблем. Нові вимоги роботодавців до робочої сили обумовлюють зміни в освітніх процесах та освітніх програмах. Цифровізація вищої освіти створює можливості підвищення якості навчання з одного боку, а з іншого, має недоліки і проблеми, які потребують усунення або урахування в навчальному

процесі. Стаття присвячена дослідженню переваг і проблем цифровізації освітнього процесу та вивченню особливостей інтерактивного навчання.

Ключові слова: цифровізація, освітній простір, вища освіта, цифрові технології.

Вступ

Постановка проблеми дослідження

В сучасному світі термін «цифровізація» в багатьох розуміннях розглядається як з позиції її виникнення, тобто технології, так і з позиції використання в тій чи іншій галузі людського життя. З позиції сучасної технології під цифровізацією розуміють процес перетворення інформації в цифрову форму, що сприяє зниженню витрат на її передачу та зберігання, створює нові можливості для прискорення комунікацій у бізнес-процесах. Велика кількість існуючих перетворень інформації в цифрову форму призводить до таких суттєвих позитивних наслідків, які зумовляють використання терміна «цифровізація» в більш широкому розумінні. В контексті даного дослідження під цифровізацією розуміється сучасний загальносвітовий тренд розвитку економіки та суспільства, який базується на використанні у всіх галузях людської діяльності інформаційних технологій.

В здійсненні освітнього процесу цифрові технології набули особливого значення в умовах карантинних обмежень, пов'язаних з пандемією Covid-19, в період проведення військових дій на територіях Луганської та Донецької областей, починаючи з 2014 року, та нападу Росії на Україну в лютому 2022 року. Саме завдяки достатньому рівню розвитку і доступності цифрових технологій, які ургентно прийшли на допомогу освітянам України, можна констатувати, що освітня система встояла. При цьому освітній простір постійно змінюється і перетворення продовжуватимуться, трансформуючи звичні моделі та методи організації освітнього процесу. Стрімке розширення освітнього простору відбувається шляхом залучення інтернет-технологій: від месенджерів, соціальних мереж, вебінарів та відео конференцій до LMS. У свою чергу LMS, вони ж Learning management systems, Системи управління навчанням, Системи дистанційного навчання, які використовуються у системі вищої освіти, є на сьогодні досить просуненими (Moodle, Blackboard тощо). В свою чергу, кожне нове соціально-економічне та інформаційно-технологічне явище потребує дослідження переваг та недоліків, і постійного моніторингу поточного стану для прийняття ефективних рішень щодо усунення виникаючих проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Тематика публікацій про цифровізацію вищої освіти стосується переважно семи тем: онлайн-навчання; інтернаціоналізація освіти; наукові дослідження та конференції; фінанси; стратегія, якість освіти та взаємодія з державою (*Міністерство освіти і науки України, 2021; Концепція цифрової трансформації освіти., 2022*). Різні аспекти впровадження цифровізації в освітній простір стали предметом теоретичних й емпіричних досліджень в напрямі розроблення дієвих заходів щодо підвищення якості вищої онлайн-освіти таких учених, як: А. Олешко (*Олешко та ін., 2021*), В. Бакіров, М. Огарков (*Бакіров та Огарков, 2021*), В. Биков (*Биков, 2019*) та інших. Різноманітні теоретичні аспекти дистанційного

навчання в закладах вищої освіти висвітлено в наукових працях Т. Кіщак (*Кіщак, 2021*), Д. Круглого (*Круглий, 2020*). Система освіти є вкрай важливою соціальною сферою, яка визначає можливості людського розвитку і відповідає за формування людського капіталу, що обумовлює постійну увагу до всіх змін та новацій в ній. Саме аналізу переваг та недоліків цифровізації освітнього процесу, вивченню особливостей інтерактивного навчання присвячена дана робота.

Метою статті є дослідження існуючих тенденцій розвитку цифровізації навчальних процесів у системі вищої освіти, висвітлення переваг та проблем надання освітніх послуг в сучасних умовах.

Переваги та проблеми цифровізації освітнього процесу

Центральним елементом цифровізації процесу освіти згідно з висновками зробленими В. Бакіровим та М. Огарковим (*Бакіров та Огарков, 2021*) є інформаційно-комунікаційний простір, що являє собою в більшій мірі технологічну систему. Такий підхід базується на широкому впровадженні в систему освіти методів і засобів цифрових технологій і створенні комп'ютерно-орієнтованого інформаційно-комунікаційного простору на його основі. Даний простір наповнюється електронними науковими, освітніми та управлінськими інформаційними ресурсами з наданням можливостей учасникам освітнього процесу здійснювати доступ до ресурсів цього простору, використовувати його засоби і сервіси при розв'язуванні різних завдань.

В останні роки в світовому освітянському співтоваристві широко обговорюються питання застосування практично всіх доступних цифрових технологій, в тому числі і соціальних мереж. Учені-дослідники розглядають такі типи систем як найбільш сучасні та максимально доступні. Саме в них проходить вільний та швидкий обмін інформацією з метою з'ясування позицій учасників і встановлення взаємовідносин; колективне вирішення різних професійних завдань.

Безумовно, ми можемо нескінченно приводити переваги застосування цифрових технологій в освітньому процесі, але насамперед в даному дослідженні нам хотілось би вказати не тільки на них, але й на труднощі та проблеми, що виникають при їх використанні. В таблиці 1 (*Додаток*) приведено аналіз цих переваг та проблем, з якими стикаються викладачі при використанні цифрових технологій в процесі дистанційної освіти.

Отже, як видно з таблиці 1, є не тільки перспективи розвитку цифровізації освіти, що очевидно ведуть до підвищення доступності та розширюють можливості отримання якісної освіти для всіх учасників освітнього процесу, але ще існує багато проблем, які потребують вирішення. Студенти нового покоління не завжди бажають отримувати самостійно нові знання, тому завдання викладача - створити потребу в цьому і підказати як розвивати їх самостійно.

Особливості інтерактивного навчання

Важливим інтегрованим чинником типології цифровізації навчальних процесів є сукупність використовуваних відповідних інтерактивних методів і прийомів. Ми згодні з Н. Волковою, яка в своїй роботі (*Волкова, 2018*). розглядає інтерактивність як

характерологічну особливість сучасного освітнього процесу з використанням комп'ютерних технологій, що сприяє встановленню суб'єкт-суб'єктної взаємодії викладача і студентів, студентів між собою на основі активізації процесів емпатії, рефлексії, відчуття співдяльності тощо. Інтерактивність передбачає: діалогічність, висвітлення та аналіз кожної проблеми під різним кутом зору, відмову від стереотипу та шаблону (множинність логіки); наявність «незавершеності» як природної властивості пізнання; зміну традиційної активності викладача активністю студентів, спрямування студентів на самостійний пошук інформації (відкритість до перетворень, доповнень), обмін знаннями, діями, формування навичок роботи з науково-педагогічною літературою; взаємодію мікрогрупи, студентської аудиторії, віртуального партнера.

У зв'язку з вищевикладеним, враховуючи критерії та способи комунікації викладачів та здобувачів вищої освіти, можна навести наступну класифікацію форматів взаємодії інтерактивного навчання.

1. *Самостійна взаємодія здобувача освіти з навчальними ресурсами* при мінімальній участі викладача чи інших здобувачів освіти (самонавчання). Для розвитку цих методів характерний мультимедіа підхід, коли за допомогою різноманітних цифрових засобів створюються освітні ресурси: аудіо-, відео- матеріали, і що особливо важливо для дистанційного навчання – навчальні матеріали, що доставляються з використанням комп'ютерних або соціальних мереж. До них можна віднести: інтерактивні бази даних; навчальні платформи та сайти; електронні навчальні методичні комплекси, е-підручники та е-посібники.

В інтерактивних базах даних систематизуються навчальні масиви даних, які можуть бути доступні всім здобувачам освіти. Використовуючи ці ресурси, розробники курсів, наприклад, можуть підтримувати локальні бази даних як для студентів, так і для викладачів.

Електронні журнали є періодичними виданнями, які поширюються серед передплатників через комп'ютерні мережі. Вони стають все більш важливим джерелом отримання інформації та навчання. Студенти підписуються на такі журнали з метою використання їх як невід'ємної частини курсу або як доповнення до роботи.

Електронні навчально-методичні комплекси являють собою авторські розробки викладачів, що розміщуються на відповідних ресурсах університету, та є одним з основних джерел інформації з дисципліни та майданчиком зустрічі з аудиторією.

2. *Індивідуальна взаємодія здобувача з викладачем*, для якої характерні відносини одного студента з одним викладачем або одного студента з іншим студентом (навчання «один до одного»). Ці методи реалізуються в дистанційній освіті в основному за допомогою таких технологій, як телефон, голосова пошта, електронна пошта, соціальні мережі. Розвиток теленаставництва (система «тьюторів»), опосередкованого комп'ютерними мережами, є важливим компонентом навчального процесу в дистанційному навчанні.

3. *Навчання в групі*, в основі якого лежить надання студентам навчального матеріалу викладачем або експертом, при цьому здобувачі вищої освіти можуть брати активну участь в навчальному процесі, но також можуть і не відігравати активну роль у комунікаціях (навчання «один до багатьох»).

Ці методи, властиві традиційній освітній системі, отримують новий розвиток на базі сучасних інформаційних технологій. Так, лекції в цифровому форматі розміщують в соціальних мережах або Ютубі, доповнюються в сучасному дистанційному освітньому процесі так званими «е-лекціями» (електронними лекціями). Е-лекція може представляти собою добірку статей або витягів з них. Також в умовах дуальної освіти, студенти які вже працюють на підприємствах і мають той чи інший практичний досвід, можуть самі записувати короткі ролики для подальших дискусій. Крім того, в якості експерта можуть виступати професіонали чи особи, які обіймають статусні посади і можуть бути залучені до читання е-лекцій. В такому сенсі активність учасників відображається в чаті або шляхом надання коментарів до заняття.

4. *Інтерактивна взаємодія між усіма учасниками навчального процесу (навчання «багато до багатьох»)*. Значення цих методів та інтенсивність їх використання суттєво зростає з розвитком освітніх платформ та соціальних мереж. Іншими словами, інтерактивні взаємодії між тими, хто вчиться, а не тільки між викладачем і групою. Кожен з учасників навчального процесу стає важливим джерелом отримання знань, поглядів та думок. Розвиток цих методів пов'язаний з проведенням навчальних колективних дискусій та конференцій. Особливу роль у навчальному процесі дистанційних університетів відіграють онлайн конференції, які дозволяють усім учасникам дискусії обмінюватися повідомленнями як у синхронному, так і в асинхронному режимі, що має велику дидактичну цінність.

Цифровізація освітніх процесів дозволяє активніше використовувати такі методи навчання, як дебати, моделювання, рольові ігри, дискусійні групи, мозкові атаки, метод Дельфі, тренінгові технології, форуми, квести, проектні групи, фасилітаційне навчання, особливо при навчанні «багато до багатьох».

Так, метод «мозкової атаки» являє собою стратегію взаємодії, що дозволяє групам студентів ефективно генерувати ідеї. Цей метод заохочує членів групи мислити творчо і розвивати ідеї інших членів групи. Основною метою методу мозкової атаки є створити фонд ідей за певною темою. При мозковій атаці виключається критицизм, заохочуються вільні асоціативні судження.

Процедура Дельфі являє собою метод для вироблення надійного консенсусу номінальної групи студентів за допомогою серії анкетних опитувань за допомогою хмарних технологій. Термін номінальна група походить від того, що студенти тільки номінально являють собою групу на первісній стадії генерації ідей. Спочатку кожного учасника такої групи просять сформулювати і проранжувати ідеї. Потім складається загальний список ідей зазвичай шляхом виявлення ідей, які отримали найвищий пріоритет у окремих учасників, потім другі за значимістю і т.д. до тих пір, поки список у кожного учасника не буде вичерпаний. Після цього всі запрошуються до обговорення ідей. Після дискусії проводиться голосування, в ході якого членів групи просять проранжувати ідеї, які були генеровані в ході такої дискусії.

Висновки

Якість і структура навчальних курсів, так само як і якість викладання при використанні цифрових інтерактивних технологій в навчанні часто набагато краще, ніж при

традиційних формах навчання. Нові електронні технології можуть не тільки забезпечити активне залучення студентів до навчального процесу, а й дозволяють управляти цим процесом на відміну від більшості традиційних навчальних середовищ. Інтеграція звуку, руху, образу та тексту створює нове надзвичайно багате за своїми можливостями навчальне середовище, з розвитком якого збільшиться і ступінь залучення учнів до процесу навчання. Інтерактивні можливості використовуваних в системі дистанційного навчання програм і систем доставки інформації дозволяють налагодити і навіть стимулювати зворотний зв'язок, забезпечити діалог і постійну підтримку, які неможливі в більшості традиційних систем навчання. Разом з тим, цифрові технології не можуть повністю замінити живе спілкування, замінити емоційну залученість у діалог між викладачем та здобувачем освіти, забезпечити повну передачу досвіду, зокрема набуття нових навичок, що потребують безпосередньої присутності наставників при навчанні, створюють додаткове негативне навантаження на здоров'я учасників освітнього процесу. Знаходження балансу поєднання онлайн та офлайн взаємодії в процесі змішаного навчання дозволяє підсилити переваги цифровізації освітнього процесу та мінімізувати чи взагалі усунути проблеми, виникнення яких пов'язують з активізацією поширення і впровадження цифрових технологій.

Список джерел інформації:

- Бакіров, В. та Огарков М. (2021, 16 січня). Пандемія може назавжди змінити вищу освіту. Дзеркало тижня. Отримано 26 березня 2022 року за <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/pandemija-mozhe-nazavzhdi-zminiti-vishchu-osvitu.html>
- Биков, В.Ю. (2019). Цифрова трансформація суспільства і розвиток комп'ютерно-технологічної платформи освіти і науки України. *Інформаційно-цифровий 156 освітній простір України: трансформаційні процеси і перспективи розвитку: матеріали метод. семінару НАПН України*, 20-26. Київ, 4 квітня 2019 р.
- Волкова, Н.П.(2018). *Інтерактивні технології навчання у вищій школі: навчально-методичний посібник*. Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля. Отримано 26 березня 2022 року за [https:// http://ir.duan.edu.ua/bitstream/](https://ir.duan.edu.ua/bitstream/)
- Кіщак, Т. (2021). *COVID-19 та дистанційне навчання у закладах вищої освіти: аналітичний огляд наукових публікацій з міжнародних видань*. Київ: Національний університет біоресурсів і природокористування України. Отримано 25 березня 2022 року за <https://nubip.edu.ua/node/79877>
- Концепція цифрової трансформації освіти і науки (2022). Отримано 25 березня 2022 року за <https://mon.gov.ua/ua/news/koncepciya-cifrovoyi-transformaciyi-osviti-i-nauki-mon-zapros Huye-do-gromadskogo-obgovorennya>
- Круглий, Д. (2020). Принципи викладення навчальних матеріалів для платформ дистанційної освіти. *Social Work and Education*, 3(7), 514-523.
- Міністерство освіти і науки України (2021). Дистанційна освіта. Отримано 23 березня 2022 року за <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/distancijna-osvita>

Олешко, А., Ровнягін, О. та Годз, В. (2021). Удосконалення дистанційного навчання у вищій освіті в умовах пандемічних обмежень. *Державне управління: удосконалення та розвиток: електронний журнал*, 1. Отримано 25 березня 2022 року за <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1936>

Додаток

Таблиця 1. Переваги та проблеми цифровізації освітнього процесу

Фактори освітнього процесу	Переваги	Проблеми
Технологічні	<p>Висока швидкість передавання інформації</p> <p>Нівелювання «цифрового» розриву в соціально-економічному контексті</p> <p>Високий рівень охоплення та інклюзивності</p> <p>Висока інформаційна підтримка навчальних курсів та спільне створення мережевого освітнього контенту</p> <p>Безперервність отримання інформації</p> <p>Можливість перегляду відео, передачі файлів</p>	<p>Відсутність високошвидкісного якісного інтернету на всій території України, зокрема в сільській місцевості</p> <p>Недостатність апробованих, зрозумілих методик застосування мережевих сервісів, які гарантують ефективне використання нових мережевих технологій на робочому місці викладача</p> <p>Наявність технологічних розривів (неузгодженість розвитку програмних, технічних та педагогічних засобів; відсутність швидкого реагування (інертність) педагогічних методик на розвиток інформаційних технологій)</p>
Організаційні	<p>Можливість створення базових інформаційних сервісів в закладах вищої освіти (ЗВО)</p> <p>Активізація проєктної та дослідницької роботи</p> <p>Можливість організації цифрових кампусів</p> <p>Постійне джерело навчального матеріалу</p> <p>Можливість обміну досвідом, розширення кола професійного спілкування, встановлення особистих і ділових контактів, створення професійного портфоліо</p>	<p>Неможливість отримати відповідний сучасний цифровий інструмент або прилад</p> <p>Низький рівень цифрових та ІКТ навичок викладачів</p> <p>Низький рівень, а іноді відсутність, контролю за якістю освітнього процесу</p> <p>Незначна кількість спільнот, які об'єднують представників педагогічної громадськості</p> <p>Збільшення реального навантаження на викладачів</p>
Педагогічні та психологічні	<p>Можливість формування індивідуальної траєкторії</p> <p>Можливість створення комфортного режиму роботи</p> <p>Висока інтерактивність всіх учасників освітнього процесу</p>	<p>Наявність змістовних проблем (не завжди інформація, що розміщується на вебсайтах, спрямована на освітні потреби)</p> <p>Низький рівень контролю та обмежена його можливість над рівнем кваліфікації онлайн-лекторів.</p>

		<p>Високе фізичне навантаження на зір. Нерівномірний розподіл вербального та невербального навантаження на мозок (при дистанційному спілкуванні мозок постійно у напрузі) Губиться ефект самоорганізації та самоконтролю. Немає можливості бачити та відчувати учасників Високий рівень швидкоплинності та інтенсивності інформаційного впливу, що викликає стрес. Швидке зниження (відключення) інтересу слухачів. Різка втрата контролю знань з боку викладача</p>
--	--	--

Nadya A. Lebyedeva, Member of the National Union of Cinematographers of Ukraine, PhD in Cultural Studies, Professor, International Personnel Academy in Kiev, Kherson State Agrarian and Economic University, Kherson, Ukraine. ORCID: 0000-0003-4095-2631. Scopus ID: 57219988317.

Features of the structural role of the sacred in the system of spatio-temporal coordinates of the ethnic world picture

Abstract: In our time of progress, a world in which innovative technologies are rapidly developing, the problem of the structural role of the sacred in the space-time coordinate system of the ethnic world picture remains relevant. The study's purpose is to consider the features of the structural role of the sacred in the system of spatio-temporal coordinates of the ethnic world picture. In the course of this research, the author of the article set the following tasks: to consider scientific sources of foreign and Ukrainian scientists and to analyze and synthesize the acquired knowledge. The method of a systematic approach to the study of the researched problem is used. The article has a problem-theoretical character and may be of interest to foreign scholars because it contains knowledge acquired by Ukrainian scientists. As a result of the research it was concluded that the sacred as a filling of the spiritual space has its development in time, embodied through social processes, which together fill the picture of the world of the ethnos.

Keywords: structural role, sacred, temporal, system, coordinates, ethnos, picture of the world, space, time.

Надія Анатоліївна Лебедева, член Національної спілки кінематографістів України, доктор філософії в галузі культурології, професор філософії, Міжнародна Кадрова Академія, Херсонський державний аграрно-економічний університет, Херсон, Україна.
ORCID: 0000-0003-4095-2631. Scopus ID: 57219988317.

Особливості структурної ролі сакрального в системі просторово-часових координат етнічної картини світу

Анотація: У наш час прогресу, у світі, в якому стрімко розвиваються інноваційні технології, проблема структурної ролі сакрального в просторово-часовій системі координат етнічної картини світу залишається актуальною. Мета дослідження-розглянути особливості структурної ролі сакрального в системі просторово-часових координат етнічної картини світу. В ході цього дослідження автор статті поставив перед собою наступні завдання: розглянути наукові джерела зарубіжних і українських вчених, а також проаналізувати і узагальнити отримані знання. Використовується метод системного підходу до вивчення досліджуваної проблеми. Стаття носить проблемно-теоретичний характер і може становити інтерес для зарубіжних вчених, оскільки містить знання, отримані українськими вченими. В результаті проведеного дослідження було зроблено висновок про те, що Сакральне як наповнення духовного простору має свій розвиток у часі, втілене через соціальні процеси, які в сукупності наповнюють картину світу етносу.

Ключові слова: структурна роль, сакральне, темпоральне, система, координати, етнос, картина світу, простір, пора.

Introduction

The system of images and connections of visual ideas between them about the world around man, his place in it, his relationship with reality, nature, and the interrelations between people form a picture of the world. The very concept of “picture of the world” has spread to various fields of humanities. It is not only in cultural studies but also in linguistics, philosophy, art history, anthropology, psychology, etc. If to look at the picture of the world in a narrow sense, so intuition, national archetypes, imagery, ways of perceiving time and space, unproven statements and beyond scientific knowledge can be seen. Picture of the world in human society is historically formed.

A community of people united by ideas about a common origin, language, customs, epic is an ethnic group. Each ethnic group thus has its own picture of the world. What is the structural role of the sacred in the system of space-time coordinates of the ethnos multifaceted scientific problem that needs research, because of the diversity of ethnic groups? Do their pictures of the world always contain similarities and contradictions, unity and opposition?

Time and space are studied by physicists and mathematicians. These categories of each historical period acquire new characteristics and discoveries, so the pictures of the world of ethnic groups will acquire new interpretations, and the sacred in the context of the structural element of space-time coordinates will open new horizons for future development of ethnic groups.

The study’s purpose is to consider the features of the structural role of the sacred in the system of spatio-temporal coordinates of the ethnic world picture. In the course of this research, the author of the article set the following tasks: to consider scientific sources of foreign and Ukrainian scientists and to analyze and synthesize the acquired knowledge. The method of a systematic approach to the study of the researched problem is used. The article has a problem-theoretical character and may be of interest to foreign scholars because it contains knowledge acquired by Ukrainian scientists.

Analysis of recent research and publications

The cultural question in the Third World Development and Underdevelopment was studied by U. Usoro (*Usoro, 2020*). The scientist writes, “However, cultural identity is not fixed. It interacts with history, it is affected by the process of development itself. It is shaped in many ways by the rise and dissemination of technology and scientific ideas. Culture is the complex system of meaning and behaviour that defines the way of life for a given group of society.” (*Usoro, 2020:99*)

Space-time relationships in various aspects of human activity are described by such scientists as J. Beckford (*Beckford, 2001*), G. Gebremeskel, C. Yi, & Z. He (*Gebremeskel et al., 2017*), R. Roberts (*Roberts, 2001*), M. Schneider (*Schneider, 2017*), A. Yamashkin, S. Yamashkin, M. Aksyonova, M. Cimbalević, D. Demirović, N. Vuksanović & N. Milentijević (*Yamashkin et al., 2020*).

M. Korstanje's study "From Religiosity to Traumascape: The Role of Death in Western Cultures" (Korstanje, 2019) is devoted to sacred ritualism. The projection of the sacred onto the modern business space of women in the work of A. Pandey (Pandey, 2021) is quite interesting. The problems of cultural relics, material and spiritual values and sacred cultural objects of indigenous peoples are considered by A. Yupsanis (Yupsanis, 2014).

P. Bukhrashvili (Bukhrashvili, 2020) reveals a characteristic way of life, conditioned by thousands of years of adaptation to the environment, and its associated biocultural and socio-economic forms. From the earliest times, these complexes of economic-cultural relations implied the possession of the land by social units – families – based on juridical norms founded upon blood relationships. Such relations were firmly grounded upon common tribal shrines, which were acknowledged by the tribal territory's chief patron and regulator. It follows that each land-owning family of the tribe, based on vassalage to the shrine, was directly responsible before the shrine, and, accordingly, the moral comportment of each tribal member was marked by deep and honest respect for the deity.

Some scientific interpretations of the categories of time and space

To determine the structural role of the sacred as a system of space-time coordinates in the ethnic picture of the world, it is important to outline space and time as philosophical categories. If to start from the well-known definitions, so there are forms of the matter's existence: space and time. The general understanding of space and time is based primarily on empirical experience. The definition of space is as follows: space is a form of being of matter, which is characterized by such properties as length, structure, coexistence and interaction. The concept of time also arises from a comparison of different states of the same object. Time is a form of existence of matter, characterized by such properties of change and development of systems as duration, sequence of change of states. The concepts of space and time are related: the concept of space reflects the coordination of various differently placed objects at the same time, and the concept of time reflects the coordination of changing objects in the same place (Horlach, 2008).

The categories of time and space were studied by the modern Ukrainian physicist S. Kokhan (Kokhan, 2006). His research named "Statistical theory of self-similar systems with different flow mixing in phase space" is devoted to the study of complex systems that have self-similar phase space and show unpredictable behaviour due to the presence of a strange attractor or stochastic sources. For self-organizing systems, a system of equations is obtained that describes the behaviour of a system with color multiplicative noise. The conditions of self-similarity of the state space are determined. It is shown that the macroscopic characteristics of the time series are determined by the effective temperature, exponentially related to the fractal dimension (Kokhan, 2006).

The category of time and space from a political science point of view was investigated by Ukrainian scientist O. Sorba in the scientific study "Spatial-temporal dimensions of politics: principles of implementation" (Sorba, 2006). He noted the expediency of implementing his author's definition and the high heuristic potential of the concept of "I-symbol" – that is, the transformed form of human existence in the space-time of the political dimension (Sorba, 2006:6).

O. Nitsyn in his work “Geometry of Psychophysical Space and Perspective” considered a mathematical model that describes such properties of psychophysical space as the spheroidal shape of the sky, the cup-like shape of the earth’s surface and the concavity of the horizon (Nitsyn, 2007). The development of a mathematical model that takes into account the geometric properties of psychophysical space is the next step toward creating realistic images (Nitsyn, 2007:10).

If applying a similar approach to the studying problem, it becomes obvious that a certain part of the spiritual space of the sacred is transformed into a material symbol that materializes the idea. The 21st century is making adjustments to the development of the concept of space, and this is natural because evolution is taking place even in human creation.

From the point of view of cybervirtuality, the category of space is considered by the Ukrainian scientist A. Petrenko-Lisak in the research “Social determinants of cyber virtual space” (Petrenko-Lisak, 2007). She notes that the existing concepts “do not bypass the main determinant – a person who is recognized as an actor who by his existence, activities and consciousness both creates and reflects human space – social, which is characterized as a fundamental condition for human activity and communication in society, as the level of organization of intersubjective social relations, where the spatial moment is correlated with social systems, characterizes the orderliness of many social events and relations, their mutual coordination and subordination, a saturation of activity and communication.” (Petrenko-Lisak, 2007:6)

Social space, as a concept, cannot be fully understood if ignore social time as an independent construction that has its “points of reference, which in turn depend on the ideas of social actors as constructors of social time, the importance of events when constructing social time is based on the system of values of social actors.” (Petrenko-Lisak, 2007:6)

A. Petrenko-Lisak notes that social space is formed not only by the physical and geographical environment and social organizations. It is also characterized by the force field, which consists of spiritual, moral and intellectual attitudes of the components of human nature, “the social mechanism, which is a set of actions, deeds, relations, inseparable from their subjects-carriers, due to which it happens or another social phenomenon, the social process is carried out.” (Petrenko-Lisak, 2007:7) Such components constitute the inner content of the process of existence. Such a system and structure of social space is a “human-modified framework”, “building” of social space” (Petrenko-Lisak, 2007:7). The development of society, its spatio-temporal dynamics depend on the needs and aspirations of man, who creates a secondary, artificial environment, lays the foundation of information as the most valuable intellectual resource in the life support system of society (Petrenko-Lisak, 2007:7).

According to the Ukrainian scientist, the information space has a direct impact on society as a whole and the individual in particular, “being one of the important attributes and factors of social and individual development, because activity and communication are universal prerequisites for the human social life of social space, the core of which is information.” (Petrenko-Lisak, 2007:7)

In our case, sacred information is transmitted into the space of the ethnos, develops over time and is fixed in the ethnic picture of the world. Here is an attempt to prove our assertion, using the views of Ukrainian and foreign scientists on the philosophical definitions of the

categories of space and time. Having studied the category of space in detail, A. Zhuravlyova notes that the value-semantic orientation in existence, the desire to construct a holistic, possibly consistent, dimensional human image of the world, is carried out in the procedures of spatial-temporal modelling of ideal reality. Correspondence of this model to the real state of affairs provides a person with the stability of mental states, confidence in themselves and their actions, streamlines activities and fills life with meaning. In such a situation, it is especially important to study the deep processes of creating the spiritual space of the individual and society. It is here that the search turns to the sense of space as an inherent ability of all people, structuring values and ways of working, social and cultural relationships (*Zhuravlyeva, 2005:3*).

D. Garbuzov's research is devoted to the study of the category of time revealed three main methodological principles of anthropological interpretation of time:

- 1) time is the only phenomenon that does not decompose into external and internal, subjective and objective sides;
- 2) the content of time is related to the sphere of the event of the realization of being, and time cannot be explained from the phenomenology of already actualized, realized being;
- 3) time in its own, essential sense is existential, it has an existential nature, taking place as such, which occurs in man awareness and experience of the truth of the existence of being (*Garbuzov, 2011:3*).

D. Garbuzov cites a number of a priori, time-specific properties:

- 1) terminal,
- 2) anthropic,
- 3) instantaneous,
- 4) epochal,
- 5) ecstatic,
- 6) singular,
- 7) dichotomous.

The scientist explains terminality in this way because being is a limited, definite being, so much so that to explain the phenomenology of the formation of being, there must be a special cosmological mechanism for setting boundaries, defining being. "Moreover, this limit cannot be spatial, because being is not localized. Hence, we can naturally assume that this limit has a temporal nature. Thus, the fundamental methodological definition of time is the concept of limit, which limits the infinite completeness and uncertainty of being and thus actualizes it in the local, concrete, final, temporary being." (*Garbuzov, 2011:26*)

According to the scientist, time itself is an event of realization of existence. Time is the limit within which the possibility of beginning and end, becomes the property of all that is involved in the time limit. Accordingly, the "mechanism" of time is that it does not create long things that change from nothing, but acts as a special tool that separates parts, and fragments, and differentiates the original uncertainty and integrity of being. Time is not a movement from the past of being into the future of being, but a movement from being to the beginning of the existing world. Time does not "pull" being from beginning to end, its meaning is to bring being into the beginning of existence (*Garbuzov, 2011:27*).

The next a priori property of time, according to D. Garbuzov, is entropy. In his view, taking into account the ontological difference between being and being, the conceptual priority is not

the dynamics of being itself, but the event of being as maintenance of the temporal gap between the boundary of being and the beginning of being. “In this case, the concept of direction, i.e., the movement of time forward or backwards, loses its decisive meaning, and the creature appears as a projection of indefinite and multidimensional event of existence in the temporal-one-dimensional world of man, in which the relevance of unfolding complex of localized reference systems.” (*Garbuzov, 2011:27*) That is, according to the scientist, time is not arbitrary, but an irresistibly fundamental element of the human way of life. “There is no time outside man, and conscious perception reveals itself as being – this is a necessary element of time.” (*Garbuzov, 2011:27*) D. Garbuzov notes that time in its sense can be found only where there is a self-disclosure of the existence of being, that is, in human existence.

Time acts as a way of integrating being, a tool for reconciling the whole reality with its “separate local segments, whose dimensionality has a complementary correlation with the peculiarities of human perception-awareness.” (*Garbuzov, 2011:29*) Therefore, in principle, time cannot be imposed on all realized existence, but it is applied within the framework of local segments of reality, decorated with perception-awareness. Locality, the spatial limitations of human existence combined with the ability to consciously perceive the world, automatically include a man in the ranks of successive states, because otherwise the whole can not be projected into parts. “We can say that time is a way of entering, including being in human existence and knowledge.” (*Garbuzov, 2011:29*)

The peculiarity of the combination of time in human existence is a specific synthesis of the past in the present through the future. In our case, the sacred is a synthesis of the past into the present picture of the world of the ethnos. In the dynamics of existence, man is arranged in such a way that in his presence there are events that can be actualized, unfolded only in the future. Man moves into the future to acquire the past. Only moving into the future, man can connect a single temporal line past, its history.

Ethnic picture of the world and the sacred in the system of time and space

The ethnic picture of the world is also moving into the future, and the ethnos can create a single line of its history. The singularity of time is a single, one of a kind, because it is associated with the realization of a single, whole being. As for space, A. Zhuravlyova, describing the aesthetics of space in detail, notes that the archaic understanding of space was filled with vivid mythological images and found a proper development in the philosophical theories and religious teachings of antiquity. “Mythological, theo- and anthropocentric, idealistic and materialist paradigms changed each other, one image of the world was transformed into the next. During this time the sense of space reflected in cultural images has come a long way from anthropomorphic to conceptual-plastic teachings of antiquity; from geocentric and symbolic and allegorical images of the Middle Ages to the visual-idealizing concepts of the Renaissance and abstract-logical ideas of the New Age, dominant in the modern worldview.” (*Zhuravleva, 2005:8*) The sense of space, read in mythological stories, religious symbols, works of art, “embodied in architectural lines, mathematical formulas or philosophical texts, has a figurative nature from the beginning. Reality is revealed to man in the form of spatial images that create a holistic picture of the world in his mind.” (*Zhuravleva, 2005:9*)

Achievements of the psychology of the 20th century have opened the connection of sensory perception of space with the possibilities of human consciousness, and interest in space today is due to the diversity of its understanding and ambiguity of interpretations of the kind of life that consists in culture and consciousness of modern man (*Zhuravleva, 2005:9*). Thus, the perception of space by man is essentially a set of certain meanings, laid down on a subtle level, mental and spiritual level.

If space is to be thought of as a meaningful volume that makes room for the presence of a thing, then time, on the other hand, must be thought of as a meaningless emptiness that manifests itself as a rupture of integrity within the presence of being.

A. Zhuravlyova's statement about the unity of man and space, about which the great Ukrainian G. Skovoroda spoke, is also interesting. The foreign scientist writes, "The basic idea of cosmism that man and space are inextricably linked, arises from the archetypal image of "spaceman", rooted in consciousness, which means that the inner sense of unity with the world is first inherent in every person." (*Zhuravleva, 2005:10*)

Cosmism translates the integrity of the worldview, considering the relationship between man and the world as a cosmic phenomenon. The presence of a holistic image of the world allows a person to perceive and explore the world, not as a collection of disparate phenomena, but as a whole evolving system and, more importantly – to feel in this world as a whole, unique personality, called for free creativity and self-improvement (*Zhuravleva, 2005:12*).

Ukrainian scientist O. Kolesnyk believes that the myth is the primary source in "encodes all the further development of human civilization" (*Kolesnyk, 2002:3*). The archetypes of the collective unconscious find concentrated expression in the mythopoetic. They form the human attitude to the world around them as a value idea of it, and "underlie any cultural structures, including art" (*Kolesnyk, 2002:3*). O. Kolesnyk writes, "The study of invariant creative" schemes "that take an aesthetically expressive form in ethnonational (including Ukrainian) folklore traditions and art helps to distinguish unique and transhistorical. and at the same time complement the picture of the European and world artistic process." (*Kolesnyk, 2002:3*)

Substantiating the features and relationship of such phenomena as an archetype, archetypal image, symbol, sign, motif and their coexistence at different levels of artistic culture and aesthetic consciousness, Kolesnik considered the conditional space of the afterlife. According to A. Zhuravlyova (*Zhuravleva, 2005*), spatial structures of perception of the world are provided by properties of consciousness and develop in the course of empirical experience. Spatiality is a form of contemplation of the external world that is initially inherent in consciousness, is its qualitative certainty, and manifests itself in the process of direct perception.

The sense of space should be distinguished from the perceptual sense of the external environment. "As an orientation ability, it manifests itself within the framework of individual experience, which is undoubtedly based on the perceptual but is complemented by the emotional and intellectual assessment of what is happening. Based on aesthetic sense, numerous ideas about space are formed to develop and enrich the socio-cultural experience of the individual." (*Zhuravleva, 2005:17*)

The description of the system of conceptual spaces developed by culture to explain the world made it possible to identify the principles on which man builds his living space and consistently analyze its structure. Based on a study conducted abroad, many provisions on the

category of space were formulated. Three semantic meanings are defined: the designation of reality with which a person interacts daily, scientific and philosophical category used in various fields of knowledge, the structural basis of the image of the world existing in personal consciousness, scientific, artistic and religious concepts (*Zhuravleva, 2005:19*).

If there is a sense of space, the sacred is what can be felt, that is, the aesthetic ability that is manifested in the procedures of reproduction and construction of a holistic image of reality. This ability is an essential property of consciousness, determining the a priori space as a form of contemplation and perception of the world. This determines the work of thinking, the ability of verbal, symbolic, conceptual or artistic reflection of the world (*Zhuravleva, 2005:19*).

Visual, tactile, and auditory analyzers allow a person to navigate the world around him, which determines the first stage of perception, i.e., perceptual space.

Aesthetic space, which has the characteristics of the sacred, is seen as one of the forms of perception and awareness of space, as well as a way of organizing sensory-value experience. According to A. Zhuravlyova, the “sense of space” works “not only in the form of individual aesthetic perception and evaluation, but is fixed at the social and cultural levels as a mental characteristic of social consciousness” (*Zhuravleva, 2005:20*). Thus, the sacred is fixed in the system of ethnic picture of the world, while it remains the constant that allows the ethnos to interact with the world within a certain cultural tradition, i.e., allows to talk about the inclusion of a sense of space in national cultural characteristics.

The statement that the spiritual space of the individual is the centre of the system of human life orientations in the surrounding natural, social and cultural environment is interestingly provided in the above-mentioned work “Aesthetics of Space” (*Zhuravleva, 2005*). “Spiritual space is the semantic core that structures and connects the inner world of the individual with the sphere of culture and is reflected both in the inner soul and in the phenomena of culture and society, and the aesthetic image of the world is the first degree of value. Attitude.” (*Zhuravleva, 2005:20*) In our case, the semantic core of the ethnos is the desire to consider the sacred.

Having a semantic core of sacred spiritual and practical human activity extended in time creates a space of culture, “which is understood in the broadest sense as a space of life created and organized by man, with all its forms of behaviour, patterns, material world, manifested as a set of material and spiritual values, attachment to which occurs as a result of the formation of personality as a socio-cultural being. In the space of culture is formed and fixed aesthetic image of the world, which will acquire in the process of its existence certain forms.” (*Zhuravleva, 2005:21*) Thus, the ethnic picture of the world manifests itself in the space of culture moving in time, filled with sacred knowledge.

The sacred through the mythopoetic mentality manifests itself in time not rational-logical, but figurative-emotional, which is confirmed in the study of Ukrainian scientist O. Kolesnyk. In her opinion, such a mentality is “valuable, meaningful, aesthetic nature” (*Kolesnyk, 2002:7*) Perhaps its most striking feature is the phenomenon of “mystical involvement”, “participation” – the belief in not reduced to causal, the relationship between different objects concerning everyday life reality”. The material space, in this case, is the manifestation of the sacred in art. After all, in contrast to the scientific, both mythopoetic and artistic world relations are based on figurative thinking, fantasy, intuition, and archetypes (*Kolesnyk, 2002:7*).

Exploring the archetype as a category of mythopoetic consciousness and philosophical and aesthetic analysis, O. Kolesnyk dwells in detail on the history of this key category and analyzes various paradigms of its understanding.

O. Kolesnyk's remarks on the example of fruitful use of the archetypal potential of mythology, which is the work of Lesia Ukrainka, as an observation of how the space of the sacred unfolds in time: when the mythopoetic is embodied in the artistic heritage of nineteenth-century literature. Her masterpiece "The Forest Song" is a reproduction of the ethnonational mythopoetic universe in a specific version. felt nostalgia for the primary, sacred (*Kolesnyk, 2002:9*).

It is also interesting to observe the gap in tradition. Such a gap is associated with qualitative change, that is, when a new generation seeks to rebuild the world around it. "We are unable to think outside the established traditions, and tradition, dying, kills us with its residual "coercive force", while we do not even have the strength to resist it." (*Zburavleva, 2005:9*) The scientist breaks down the understanding of time according to the parameters of human life, social dimension, history, temporality, the problem of goals, values, interests, identity and identity.

The most important factor in our study is the perception of the time when the social process of reproduction and transmission of spiritual culture. Sacral as the filling of spiritual space, according to the author of this article, has its development in time, embodied through social processes that are filled with subjective attitudes of individuals, which together fill the content of the ethnic group.

The spiritual world, as the embodied space of the sacred world, can create ordered systems. Proof of this is the statement that "history is openness, because it is not a ready-made irreversible reality, but is also a being-possibility, which is produced together with action, action; history is carried out in the form of meaningful meanings for life." (*Zburavleva, 2005:9*) The work of human souls is a plane of sacred, spiritual space, "which actualizes the semantic horizon, rethinks the first meaning of the event ("factuality"), which is our connection with the world, the meaning that is not forgotten." (*Zburavleva, 2005:10*) Such an event creates new meanings in history. The scientist concludes that in the objectified forms of objective life "time is only a measure of value, then for spiritual and practical activities time becomes a value, as it relates to events that make up and affect human destinies. Actualizing in events, time becomes human time, because man is a being whose existence is determined by temporality, so the need for time for self-realization determines its value." (*Zburavleva, 2005:11*) Based on this, it becomes clear that the ethnos is within two dimensions of time, i.e., the creation of the spiritual world by expanding the sacred space.

According to the author's of this article opinion, ethnos as a whole is integral and its existence in time is a perspective that lasts and is embodied through creativity, the morality of actions and responsibility for their existence. If the sacred is the space of a certain substance, then the ethnic picture of the world is a reflection of this space. A similar opinion of O. Borisova complements author's statement, but from a historical point of view, it complements the picture of the world. The researcher draws attention to the blocks that can change without having the same grid. "The grid must be the same for all times so that there is a clear logic and methodology, without which any scientific research is impossible." (*Borysova, 2006:1*) Historical time and space are categories and principles of the historical process that are stable and do not

depend on the nature of the methodology. They form the basis of such a principle of knowledge as historicism. “Self-awareness in time and space is an organic form of human thinking. The problems of development, both human thinking and historical thinking, are historical. The theory of historical process should be its model (paradigm) as a scale for analyzing historical development, which is built on the axis “vertical-horizontal” (change of social forms in time – the coexistence and interaction of multilevel societies as coexisting in space).” (*Borysova, 2006:1*)

Conclusions

Analyzing the research of Ukrainian and foreign scientists on the problem of temporal and spatial coordinates in the picture of the world, the author of this scientific article draws the following conclusions. Based on the postulate that space is a form of being of matter, characterized by length, structure, coexistence and interaction, and time in its own, essential sense is existential, ie has an existential nature, taking place as such that occurs in man awareness and experience of truth being that time is a boundary that contains the possibility of beginning and end, which become the property of all that is involved in the temporal limit and irresistibly fundamental element of human existence, we approach the fact that value-semantic orientation in being, the desire to construct integral, possibly consistent, dimensional human image of the world, is carried out in the procedures of spatio-temporal modelling of ideal reality.

There is no time outside of man, so there is no time outside of humanity, outside of ethnicity. Time in its sense can be found only where there is a self-disclosure of the existence of being, that is, in human existence. Since man is a social being, he belongs to his ethnic group. That is, time does not exist outside the ethnic group. Here we see one coordinate axis. The ethnos is also characterized by a sense of space as an inherent ability of all people to structure values and ways of working, and social and cultural relationships.

The existence of man is possible only because it is based on time, which opens the horizon of the future. It is always a new basis for events that have taken place in the past, which is also a characteristic of an ethnic community, as a consequence of the ethnic picture of the world of such a community. Time acts as a way of integrating being, a tool for reconciling the whole reality with its local segments, the dimension of which is interrelated with the peculiarities of human perception and awareness. Based on the fact that time is a way of entering, the inclusion of being in human existence and knowledge, it becomes clear the entry of the sacred into the time axis of coordinates, and its further development.

Since the proper size of time is the moment and the fundamental reality of time is the instantaneous present, the plots of the past and prospects for the future – are the result of consciousness, which incessantly constructs the relationship between moments. to religion and its future forms. The present moment is not an element of a sequence, but the fullness of time, the moment is the time before the spatial realization of one or another possibility of being. Therefore, it cannot be seen or captured, like the sacred unit, which can be materialized by the quanta of human thought.

Archaic understanding of space was filled with vivid mythological images and found a valid development in the philosophical theories and religious teachings of antiquity. Mythological, theo- and anthropocentric, idealistic and materialist paradigms changed each other, one image of the world was transformed into the next. During this time, the sense of space, reflected in

the images of culture, has come a long way from anthropomorphic to conceptual and plastic teachings of antiquity. The archetypes of the collective unconscious find concentrated expression in the mythopoetic. They form the human attitude to the world around him as a value idea of him and materialize the sacred in the space of the picture of the world. The sense of space should be distinguished from the perceptual sense of the external environment. Appeals to the images of the world, which are fixed in the culture, allow us to trace the work of feelings of orientation and their role in shaping the worldview of a particular era.

Thus, the sacred as the filling of spiritual space, according to the author of the article, has its development over time, embodied through social processes that are filled with subjective attitudes of individuals, which together fill the ethnic group. Society constitutes unity through certain guidelines, traditions and values. Thus, the ethnos is a space of an organized set of instructions of the past. The individual's own experience cannot be calculated. But the unity of social and individual, separated in time, constitutes the process in time of our lives. If the sacred is the space of a certain substance, then the ethnic picture of the world is a reflection of this space. The sacred is transformed into the public consciousness with the help of archetypes, which are encoded into symbols of the ethnic picture of the world.

References:

- Beckford, J.A. (2001). Doing time: Space, time religious diversity and the sacred in prisons. *International review of sociology/Revue internationale de sociologie*, 11(3), 371-382.
- Borysova, O.V. (2006). *Geneza naukovoï paradybmy istorychno protsesu v seredni viky (V-XV st.)*. [Genesis of the scientific paradigm of the historical process in the Middle Ages (5-15th centuries)]. Avtoreferat doktors'koi dysertatsii [Abstract of thesis doctoral dissertation]. Donezk. (in Ukrainian).
- Bukhrashvili, P. (2020). Dwelling and Cult in the Life and Culture of the Ancient Georgians. In: Chkoniya, V., Madsen, A., & Bukhrashvili, P. (Eds.). *Anthropological Approaches to Understanding Consumption Patterns and Consumer Behavior* (pp. 247-264). IGI Global.
- Garbuzov, D.V. (2011). *Antropolohycheskaïa kontseptsyia vremeny* [Anthropological concept of time]. Avtoreferat doktors'koi dysertatsii [Abstract of thesis doctoral dissertation]. Volgograd. (in Russian).
- Gebremeskel, G.B., Yi, C., & He, Z. (2017). The Integral of Spatial Data Mining in the Era of Big Data: Algorithms and Applications. In: Trivedi, S., Dey, S., Kumar, A., & Panda, T. (Eds.). *Handbook of Research on Advanced Data Mining Techniques and Applications for Business Intelligence* (pp. 90-126).
- Horlach, M.I. (2008). *Osnovy filosofskykh znan: filosofïa, lohika, etyka, estetyka, religioznavstvo*. [Fundamentals of philosophical knowledge: philosophy, logic, ethics, aesthetics, religious studies]. Kyiv: Center for Educational Literature. (in Ukrainian)
- Kokhan, S.V. (2006). *Statystychna teoriia samopodibnykh system iz rîznym peremishuvanniam potoku u fazovomu prostori* [Statistical theory of self-similar systems with different flow mixing in phase space]. Avtoreferat kandydats'koi dysertatsii [Abstract of thesis candidate's dissertation]. Kharkiv. (in Ukrainian)

- Kolesnyk, O.S. (2002). *Mifopoetychne vidtvorennia arkhetypu* [Mythopoetic reproduction of the archetype]. Avtoreferat kandydats'koi dysertatsii [Abstract of thesis candidate's dissertation]. Kyiv. (in Ukrainian)
- Korstanje, M.E. (2019). From Religiosity to Traumascape: The Role of Death in Western Cultures. In: Álvarez-García, J., Rama, M. del Río, & Gómez-Ullate, M. (Eds.). *Handbook of Research on Socio-Economic Impacts of Religious Tourism and Pilgrimage* (pp. 195-210). IGI Global.
- Nitsyn, O.Yu. (2007). *Heometriia psykhoфізичноho prostoru ta perspektyva* [Geometry of psychophysical space and perspective]. Avtoreferat doktors'koi dysertatsii [Abstract of thesis doctoral dissertation]. Kyiv. (in Ukrainian)
- Pandey, A.D. (2021). Women and Religion in the Indian Diaspora. In: I. Management Association (Eds.). *Research Anthology on Religious Impacts on Society* (pp. 416-430). IGI Global.
- Petrenko-Lisak, A.O. (2007). Sotsialni determinanty kibervirtualnoho prostoru [Social determinants of cyberspace]. Avtoreferat kandydats'koi dysertatsii [Abstract of thesis candidate's dissertation]. Kyiv. (in Ukrainian)
- Roberts, R.H. (2001). Space, time and the sacred in modernity/postmodernity. *International Review of Sociology/Revue Internationale de Sociologie*, 11(3), 331-355.
- Schneider, M. (2017). Spatial and spatio-temporal data types as a foundation for representing space-time data in GIS. In: Faiz, S., & Mahmoudi, K. (Eds.). *Handbook of Research on Geographic Information Systems Applications and Advancements* (pp. 1-28). IGI Global.
- Sorba, O.M. (2006). Prostorovo-chasovi vymiry polityky: pryntsyipy realizatsii [Spatial-temporal dimensions of policy: principles of implementation]. Avtoreferat kandydats'koi dysertatsii [Abstract of thesis candidate's dissertation]. Lviv. (in Ukrainian)
- Usoro, U.I. (2020). The Cultural Question in the Third World Development and Underdevelopment: An Overview. In: Essien, E. (Ed.). *Handbook of Research on the Impact of Culture in Conflict Prevention and Peacebuilding* (pp. 199-212). IGI Global.
- Yamashkin, A.A., Yamashkin, S.A., Aksonova, M.Y., Cimbalević, M., Demirović, D., Vuksanović, N., & Milentijević, N. (2020). Cultural landscapes space-temporal systematization of information in geoportals for the purposes of region tourist and recreational development. *Geo Journal of Tourism and Geosites*, 29(2), 440-449.
- Yupsanis, A. (2014). Cultural Property and Identity Issues in International Law: The Inadequate Protection of the Cultural Heritage of Indigenous Peoples. In I. Management Association (Eds.). *Cross-Cultural Interaction: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications* (pp. 976-997). IGI Global.
- Zhuravleva, A.A. (2005). *Estetyka prostranstva* [Aesthetics of space]. Avtoreferat kandydats'koi dysertatsii [Abstract of thesis candidate's dissertation]. SpB (in Russian)

Valeriy Stetsenko, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Theory and History of Culture, Ivan Franko National University of L'viv, L'viv, Ukraine.

ORCID 0000-0003-3705-8508.

Roman Galuiko, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Theory and History of Culture, Ivan Franko National University of L'viv, L'viv, Ukraine.

ORCID 0000-0001-7975-9324.

Conceptual pluralism of religious and philosophical thought in Ukraine in the late 19th and early 20th centuries

Abstract: The conceptual pluralism of religious and philosophical thought in Ukraine in the late 19th and early 20th centuries was considered. Its main directions, ideological connection with the corresponding directions and currents of Western European and domestic philosophy are analyzed. In particular, the peculiarities of religious and philosophical views of O. Kozlov, O. Gilyarov, G. Chelpanov, S. Bulgakov, E. Trubetsky, V. Zenkovsky, G. Florovsky, L. Shestov and M. Berdyaev, whose life and work in the late 19th and early 20th centuries were related to Ukraine. Their personal contribution to the development of philosophy in Ukraine and its integration into the same European philosophical process was clarified. Thus, the works of O. Kozlov and O. Gilyarov were greatly influenced by the ideas of panpsychism, in the context of which they in their original teachings uniquely interpreted the theocentric doctrine. The most influential follower of neo-Kantianism in the academic philosophy of Ukraine in the late 19th and early 20th century was G. Chelpanov. In contrast to these philosophers, typical representatives of spiritual philosophy – V. Zenkovsky and G. Florovsky substantiated in their philosophizing the traditional Orthodox doctrine of theocentric. S. Bulgakov and E. Trubetskoy, following their ideological predecessor V. Solovyov, developed various sophiological concepts of “metaphysics of omnipresence”. L. Shestov and M. Berdyaev became the creators of special versions of existential-humanistic philosophy within the “new religious consciousness”, for which they are also considered to be prominent representatives of religious personalism.

Keywords: panpsychism, personalism, neo-Kantianism, existentialism, Orthodox philosophical tradition, “metaphysics of omnipresence”, sophiology, “God-seeking”.

Валерій Стеценко, кандидат філософських наук, доцент, Кафедра теорії та історії культури, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна.

ORCID 0000-0003-3705-8508.

Роман Галуїко, кандидат філософських наук, доцент, Кафедра теорії та історії культури, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна.

ORCID 0000-0001-7975-9324.

Концептуальний плюралізм релігійно-філософської думки в Україні наприкінці XIX – початку XX ст.

Анотація: Розглянуто концептуальний плюралізм релігійно-філософської думки в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. Проаналізовано її основні напрямки, ідейний зв'язок з відповідними напрями та течіями західноєвропейської і вітчизняної філософії. Зокрема, досліджено особливості релігійно-філософських поглядів О. Козлова, О. Гілярова, Г. Челпанова, С. Булгакова, Е. Трубецького, В. Зеньковського, Г. Флоровського, Л. Шестова та М. Бердяєва, життя і творчість яких в кінці XIX – на початку XX ст. були пов'язані з Україною. З'ясовано їх

персональний внесок у розвиток філософії в Україні та її інтеграцію у тогочасний європейський філософський процес. Так, на творчість О. Козлова та О. Гілярова великий вплив мали ідеї панпсихізму, у контексті якого вони у своїх оригінальних вченнях своєрідно інтерпретували теоцентричну доктрину. Найбільш впливовим послідовником неокантіанства в академічній філософії України наприкінці XIX – початку XX ст. був Г. Челпанов. На відміну від цих філософів, типові представники духовної філософії – В. Зеньковський та Г. Флоровський обґрунтовували у своєму філософуванні традиційну православну доктрину теоцентризму. С. Булгаков та Є. Трубецької слідом за своїм ідейним попередником В. Соловйовим розробляли різноманітні софіологічні концепції «метафізики вседності». Л. Шестов та М. Бердяєв стали творцями особливих варіантів екзистенційно-гуманістичної філософії у межах «нової релігійної свідомості», за що їх зараховують також до визначних представників релігійного персоналізму.

Ключові слова: панпсихізм, персоналізм, неокантіанство, екзистенціалізм, православна філософська традиція, «метафізика вседності», софіологія, «богошукання».

Вступ

Важливою обставиною, що відчутно вплинула на особливості еволюції концептуального змісту філософської думки в Україні наприкінці XIX – початку XX століття, її інтеграцію у тогочасний європейський філософський процес, був надзвичайно бурхливий розвиток в цей час релігійної філософії академічних філософів, яка досягла небувалого до того рівня. Такого активного творчого філософського життя, такої великої кількості видатних професійних філософів, які розробляли релігійно-філософську проблематику, в Україні ще не було. Тож не дивно, що такий цікавий і важливий період історії її філософії знайшов свій окремий історико-філософський аналіз ще у відомих фундаментальних працях Г. Шпета (*IIIлет, 1989*), М. Лосського (*Лосский, 1991*) та В. Зеньковського (*Зеньковский, 2001*).

Однак, і сьогодні актуальним для історико-філософського аналізу залишається чимало питань, що стосуються особливостей змісту філософського процесу в Україні наприкінці XIX – початку XX століття, який охоплював взаємодію філософської та релігійно-філософської думки. Зокрема, одним з таких питань, вартих уваги, залишається концептуальний плюралізм вагомого внеску як у вітчизняну, так і європейську філософію кінця XIX – початку XX століття відомих професійних філософів О. Козлова, О. Гілярова, Г. Челпанова, С. Булгакова, Є. Трубецького, В. Зеньковського, Г. Флоровського, Л. Шестова та М. Бердяєва, життя і творчість яких в цей час були пов'язані з Україною. Останнє і стало предметом розгляду в даній статті.

Передусім слід зазначити, що багатьох з вищевказаних філософів, на думку дослідників української релігійно-філософської думки кінця XIX – початку XX століття, об'єднувала з представниками Київської школи православної «духовно-академічної філософії» богословська парадигма мислення як стрижнева основа філософування, що органічно доповнювалася помітним антропоцентризмом, осмисленням проблем свободи людини, сенсу її життя. Одночасно творчість одних з них було пов'язана з впливом таких доктрин і напрямів західноєвропейської філософії другої половини XIX – початку XX століття, як панпсихізм (згідно якого вся природа наділена одухотвореністю, психікою), персоналізм, неокантіанство, екзистенціалізм, інших – з

напрямами та течіями тогочасної православної філософії – «метафізикою вседності», софіологією, «новою релігійною свідомістю», «богошуканням» (з двома останніми в окремих випадках також у взаємодії з екзистенціалізмом) (*Горський та ін., 2000:194-202, 217-248; Лук та ін., 1990*).

Панпсихізм у філософському теоцентризмі О. Козлова та О. Гілярова. Неокантіанство Г. Челпанова

Так, серед послідовників панпсихізму в Україні особливе місце належить Олексію Козлову (1831-1901 рр.), який більше десяти років (1876-1887 рр.) очолював кафедру філософії Київського університету. Його філософські погляди сформувалися під впливом Лейбніца, Лотце, а особливо Г. Тейхмюллера. Згідно з концепцією останнього, яку він називав «персоналізмом», простір і час є лише формами споглядання душі за допомогою її почуттів. Відповідно до цього, дослідники творчості О. Козлова характеризують його як засновника і першого яскравого представника концепції персоналізму у вітчизняній філософії (*Зеньковський, 2001:636; Горський та ін., 2000:194*). Однак, сам О. Козлов визначав свою філософську систему, викладену ним у багатьох роботах, починаючи з відомих «Філософських етюдів» (*Козлов, 1876*), як «панпсихізм», підкреслюючи цим визнання духовної субстанції як єдиносущного в собі буття (*Горський та ін., 2000:194-195; Козлов, 1876*). Так само, як і Тейхмюллер, він заперечував об'єктивну реальність простору і часу, вважаючи, що буття існує поза часом і тільки через обмеженість нашої свідомості ми розглядаємо його в тимчасових координатах, в той час як нескінченна свідомість Бога споглядає буття поза часом. Такий теоцентризм О. Козлова став концептуальною парадигмою його релігійно-філософської онтології і гносеології, в яких теоцентрична доктрина своєрідно інтерпретується в контексті характерного для поглядів цього мислителя панпсихізму. Так, світовий порядок, згідно з онтологією О. Козлова, є системою взаємодії духовних субстанцій, які прагнуть до близькості з Богом – верховної субстанції. У своїй гносеології, розвиваючи ідеї Лейбніца і Лотца, він, спираючись на ідеї панпсихізму, пов'язує процес переходу свідомості в знання зі з'єднанням елементів свідомості індивідуальних субстанцій, доповнених безпосередньою свідомістю «Я», безпосереднім усвідомленням Бога (*Горський та ін., 2000:195; Козлов, 1876*).

Ідеї панпсихізму мали великий вплив і на філософування ще одного відомого філософа – Олексія Гілярова (1856-1938 рр.), який зайняв вакантну після А. Козлова кафедру філософії Київського університету, пропрацювавши там понад тридцять років (1887-1921 рр.). Сприйняті О. Гіляровим з античної філософії (від грецьких софістів до Платона) антропоцентризм, ідея космічної цілісності, єдності людини і світу (гілозоїзм, концепція «Живого Всесвіту») лягли в основу розробленого ним в 1890-х рр. – на початку ХХ століття оригінального вчення, названого мислителем «сінехологічним» (від грецьк. – поєднуючий) (*Гіляров, 1907; Горський та ін., 2000:222-223; Ткачук, 1997:3-12*). Як і у використаних Гіляровим античних концепціях, ідея його «сінехологічного» вчення зводиться до визнання загальної єдності. «Все в одному і одне в усьому ...» (*Гіляров, 1907:122*) – таким є погляд мислителя на Всесвіт як «натхненний організм» – живу систему, в якій все окреме існує у взаємозв'язку між собою і цілим взагалі. Одночасно його

«сінехологічне» вчення спиралося не тільки на античну традицію, а й на панпсихізм, однак не в інтерпретації Тейхмюллера, як творчість А. Козлова, а в трактуванні Г. Фехнера, вчення якого О. Гіляров розглядав як систему поглядів про загальний зв'язок всіх елементів дійсності з їх духовною сутністю. Сам він також, подібно Фехнеру, у своїй онтології визнавав існування загального зв'язку всіх елементів дійсності з їх духовною єдністю – Абсолютом (*Гіляров, 1907; Горський та ін. 2000:222-224; Ткачук, 1997*). Останнє, на думку дослідників, поєднує «сінехологію» О. Гілярова з «метафізикою всеєдності» В. Соловйова. Їх вчення близькі навіть в деталях – і за розумінням універсуму як органічної системи, і за визнанням всевітньої (згідно Соловйова, – «вселюдської») істоти як духовної першооснови, яка втілює в собі як «єдність, що породжує», так і «єдність породжену» (*Горський та ін. 2000:223-224*).

Найбільш впливовим послідовником неокантіанства у філософській думці кінця ХІХ – початку ХХ століття в Україні був Георгій Челпанов (1862-1936 рр.), який протягом 15 років (1892-1906 рр.) викладав психологію, логіку і філософію в Київському університеті. Відповідно, для його філософування з проблем онтології особливо характерною була критика з позицій неокантіанства метафізичного матеріалізму за заперечення останнім реальності духовного поза матеріального, спроби вивести свідомість тільки з матеріальних процесів. Зокрема, у своїй відомій праці «Мозок і душа» (Київ, 1900), яка, за визнанням В. Зеньковського, була в той час кращою не тільки у вітчизняній, а й у світовій літературі з критики метафізичного матеріалізму (*Зеньковський, 2001:689*), Г. Челпанов так висловив свою позицію: «Твердження матеріалістів, нібито в світі існує лише матерія, є невірним, тому що ... те, що ми називаємо матеріальним, в кінці-кінців, є нашим уявленням ...» (*Челпанов, 1900:279*).

Багатоманітність філософських інтерпретацій православної теоцентричної доктрини у В. Зеньковського, Г. Флоровського, С. Булгакова, Є. Трубецького

На відміну від О. Козлова, О. Гілярова і Г. Челпанова, типові представники духовної філософії в Україні – Василь Зеньковський (1881-1962 рр.) і Георгій Флоровський (1893-1979 рр.) розробляли в своєму філософуванні традиційну православну доктрину теоцентризму. Перший з них, будучи учнем Г. Челпанова і послідовником його неокантіанства в академічній філософії Київського університету під час свого навчання (1900-1909 рр.) і роботи (1909-1919 рр.) в ньому, в цей ранній («київський») період своєї творчості продовжив концепцію свого вчителя про взаємозв'язок фізичного і психічного, душі і тіла. Він сприйняв також ряд ідей З. Фрейда та Е. Гуссерля, але як релігійний філософ сформувався насамперед під впливом «метафізики всеєдності» і софіології В. Соловйова, дослідженню яких приділяв особливу увагу і пізніше, у написаній в еміграції своїй головній праці – «Основи християнської філософії». У ній, як і в своїх ранніх творах, В. Зеньковський стверджує в традиційно православному дусі, що ніщо не може підпорядкувати собі реальне буття без Вищої реальності, ідеальної сили, Логосу (*Зеньковський, 1997; Зеньковський, 1914; Горський та ін., 2000:235-247*). Зокрема, на думку мислителя, і психічне буття не може виникнути з інших форм буття, а виникає як немеркнучий прояв Абсолюту, його причинність як така виникає з справжньою *causa sui* – Божества. Відповідно, досліджуючи проблему причинності людської психіки і

вивчаючи у зв'язку з цим проблему причинності взагалі (в онтологічно-метафізичному контексті), В. Зеньковський приходить до висновку, що причинність «не вичерпується простим наслідуванням дій за причиною», а полягає в акті «творіння» (*Зеньковський, 1914:142*).

Майже одночасно з В. Зеньковським починалася творча діяльність професійного філософа і богослова Г. Флоровського, який вже в «київський» період своєї творчості, не сприймаючи західноєвропейський раціоналізм, пов'язував подолання утопічної свідомості (відмінного від християнської ортодоксії вільнодумства) з православною традицією, яка в своїй онтології спирається на визнання творення світу Богом, розуміння історії як обумовленої Словом Божим, де тільки в ім'я Боже і Христа здійснюється справжнє буття, а у вірі досягається внутрішня свобода. Звідси переконаність мислителя в тому, що тільки звертаючись до Бога, Одкровення, віруючий зможе долає утопічну спокосу, сприймає історичну перспективу в її теперішньому розумінні (*Флоровський, 1990:7-22*). Пізніше, в еміграції, розвиваючи ці ранні роздуми, Г. Флоровський обґрунтовує традиційні шляхи розвитку православного богослов'я, присвятивши цьому своє найфундаментальніше дослідження (*Флоровський, 1981*).

Період кінця XIX – початку XX століття позначений також створенням самобутньої метафізики, яка спиралася на філософський аналіз релігійно-православного досвіду, отримавши назву «метафізики вседності». На відміну від її видатного основоположника В. Соловйова, значна частина представників цієї філософії – це ті, хто жив і працював або вчився в кінці XIX – на початку XX століття в Україні, насамперед в Київському університеті. Так, впродовж тринадцяти років (1892-1905 рр.) в ньому викладав історію філософії права давнього і Нового часу один з найцікавіших релігійних філософів Євген Трубецької (1863-1920 рр.). З початку 1890-х рр. поєднував приват-доцентуру в Київському політехнічному інституті та університеті ще один визначний релігійний філософ – Сергій Булгаков (1871-1944 рр.). Саме тоді відбувся його перехід «від марксизму до ідеалізму», «повернення до Бога». Випускником юридичного факультету Київського університету (1889 р.) був один з найбільш впливових філософів XX століття Лев Шестов (1866-1938 рр.). У 1894 р. на природничому, а в 1895-1898 рр. на юридичному факультеті навчався філософ зі світовим ім'ям Микола Бердяєв (1874-1948 рр.). Всі вони стали в кінці XIX – на початку XX століття репрезентантами «метафізики вседності» в Україні (*Горський та ін., 2000:196-198, 200, 202, 237-238, 241, 250*).

Особливе місце у цій філософії її творцем В. Соловйовим відводилося софіологічній концепції вседності – софіології. У свою чергу, серед найбільш відомих представників цього напрямку православної філософії в Україні були такі визнані мислителі, як С. Булгаков і Є. Трубецької. Вони, як і їх ідейний попередник, по-суті, продовжили традицію просування вітчизняної релігійної «філософії людини» від метафізики до метаантропології. Зокрема, загальною особливістю богословської парадигми у філософуванні С. Булгакова і Є. Трубецького, як і в цілому богословської парадигми «метафізики вседності», була розробка різноманітних софіологічних концепцій, які розглядали історичну реальність як універсальну єдність Бога, Космосу і людини. Звідси, згідно з їхньою софіологією, через земне преображення Софії в Церкву виникає можливість і самому людству перетворитися в Боголюдство, і тим самим,

відповідно з «метафізикою вседності», завершити процес Історії (*Акулинин, 1990; Булгаков, 1991; Горський та ін., 2000:196, 202, 241*).

Екзистенційно-гуманістичні варіанти філософії «нової релігійної свідомості» та релігійний персоналізм Л. Шестова і М. Бердяєва

Інший напрям православної філософії, що знайшов своїх послідовників в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ століття була філософія так званої «нової релігійної свідомості» – система ідей, спрямованих на модернізацію православ'я в контексті духовних пошуків того часу, зокрема, пошуків нової інтерпретації сакрального, божественного. Звідси і відношення такого представника «нової релігійної свідомості» в Україні, як М. Бердяєв (як і представника «метафізики вседності» – софіології С. Булгакова) до релігійно-філософської течії «богошукання». Окрім того, філософія «нової релігійної свідомості» через її представників в Україні М. Бердяєва та Л. Шестова в значній мірі розроблялася під впливом західноєвропейського екзистенціалізму і у взаємодії з ним. У цьому контексті, як вважає І. Бичко, можна говорити про складання у підсумку самотньої Київської екзистенційно-гуманістичної школи релігійної філософії, ідейно-розумовою підставою якої був синтез православ'я і екзистенціалізму (*Бичко, 2003:29-52*). Так, М. Бердяєв і Л. Шестов розробляли особливий варіант антропології та антроподіцеї релігійного екзистенціалізму, через що їх, як і деяких інших філософів-екзистенціалістів (М. Бубер та ін.), відносять також до релігійного персоналізму (*Митрохин та ін., 1966:430-449*).

Зокрема, один із засновників екзистенціалізму у вітчизняній філософській думці Лев Шестов (Шварцман) розгортає в своїх роботах своєрідний – трагічний, «абсурдний» варіант релігійної екзистенціальної філософії, згідно з якою трагізм і абсурдність буття «ростуть» через розвиток об'єктивістсько-раціоналістичного, наукового розуміння світу. Тому і філософію в своїй головній праці «Апофеоз безпідставності» він розглядає не як спосіб розумового функціонування, а, як, перш за все, засіб виявлення першопричин людського життя, приділяючи основну увагу розгляду долі особистості, неповторної і єдиної. В ім'я цієї єдиної і неповторної особистості Л. Шестов боровся проти загальнообов'язкової істини як універсального атрибуту знання, вбачаючи в ній брехню, яка загороджує шлях до істини живого субстанційного одкровення, дійсно вільного, особистісного, єдино сутнього мислення (*Шестов, 1991:113*).

Видатний філософ-екзистенціаліст Микола Бердяєв пропонує не менш оригінальну версію екзистенційно-гуманістичної філософії, відому в рамках філософії «нової релігійної свідомості» («богошукання») під власною назвою «філософії свободи». Утверджуючи в ній антроподіцею, насичену християнським світоглядом, він, як відзначають дослідники, ще за 25-27 років до німецького екзистенціаліста М. Гайдеггера виступив з критикою класичного «ренесансного гуманізму», протиставивши йому свій варіант «екзистенціального гуманізму» (*Бичко, 2003:45*). Так, говорячи про глибоку духовну кризу суспільства того часу, М. Бердяєв бачив її подолання в «поверненні до буття та живого досвіду», в знищенні всіх штучних і хворобливих перегородок між суб'єктом (людиною) і об'єктом (Богом – Абсолютом), що розумів як трансцендування екзистенції (вихід людини за межі свого буття). На це мислитель і спрямовував своє філософування,

вважаючи, що повинна бути створена нова філософія тотожності («третє одкровення»), за духом близька «філософії тотожності» Шеллінга, але – «збагачена всіма новітніми завоюваннями» (Бердяєв, 1908:420). М. Бердяєв стверджує, що «перше одкровення» Бога-Отця (Старий Завіт) і «друге одкровення» Бога-Сина (Новий Завіт) ще залишали Бога трансцендентним (потойбічним) до людини, зберігаючи за матеріальними чинниками видимість «реальних» чинників людського життя. На його думку, історія, тобто системний розвиток християнства в часі і просторі, починається після закінчення земного життя Ісуса Христа. Сам Христос, його проповіді – це ще не система, не історія – це лише введення «метаісторії в історію» (Бердяєв, 1993:264). Тому потрібно «третє одкровення» – антроподіцея (виправдання людини), яке пориває з будь-якою видимістю матеріального буття і через творчість – свободу долає, нарешті, трансцендентність Бога. Цього третього одкровення «не можна чекати, його має здійснити сама людина, яка живе в душі, здійснити вільним, творчим актом» (Бердяєв, 1989:101).

Висновки

Навіть такий, досить стислий аналіз концептуального плюралізму релігійно-філософської думки кінця XIX – початку XX століття в Україні свідчить наскільки вагомим був персональний внесок кожного з вищезгаданих філософів у розвиток вітчизняної філософії та її інтеграцію у тогочасний європейський філософський процес. Вагомими здобутками філософії в Україні та у Європі загалом стали панпсихізм у філософському теоцентризмі О. Козлова та О. Гілярова, неокантіанство Г. Челпанова, різноманітні філософські інтерпретації православної теоцентричної доктрини В. Зеньковського, Г. Флоровського, С. Булгакова, Є. Трубецького, особливі екзистенційно-гуманістичні варіанти філософії «нової релігійної свідомості» та релігійний персоналізм Л. Шестова і М. Бердяєва.

Список джерел інформації:

- Акулинин, В.Н. (1990). *Философия всеединства: от В.С. Соловьёва к П.А. Флоренскому*. Новосибирск: Наука., Сибирское отделение.
- Бердяев, Н.А. (1908). Об онтологической гносеологии. *Вопросы философии и психологии*, 92, 401-442. Москва.
- Бердяев, Н.А. (1993). *О назначении человека. Опыт парадоксальной этики*. Москва: Республика.
- Бердяев, Н.А. (1989). *Смысл творчества*. Москва: Правда,
- Бичко, І.В. (2003). Київська школа екзистенції філософії. *Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва у сучасному дискурсі (до 125-річчя з дня народження М. О. Бердяєва)*. *Український часопис російської філософії. Вісник Товариства російської філософії при Українському філософському фонді*, 1, 29-52. Київ: ПАРАПАН.
- Булгаков, С.Н. (1991). *Православие. Очерки учения православной церкви*. Київ: ЛОГОС.
- Гіляров, А.Н. (1907). *Введение в философию*. Київ.
- Горський, В.С., Стратій, Я.М., Тихолаз А.Г. та ін. (2000). *Київ в історії філософії України*. Київ: Вид. дім “КМ Academia”.
- Зеньковський, В.В. (2001). *История русской философии: в 2 томах*. Москва: Академ. Проект.

- Зеньковский, В.В. (1997). *Основы христианской философии*. Москва: Канон+.
- Зеньковский, В.В. (1914). *Проблемы психической причинности*. Київ.
- Козлов, А.А. (1876). *Философские этюды*. Ч. 1. Санкт-Петербург.
- Лосский, Н.О. (1991). *История русской философии*. Москва: Высшая школа.
- Лук, Н.И., Белодед, В.Д., Герасимьяк И.Г. и др. (ред.) (1990). *Философская культура Украины и отечественная общественная мысль XIX-XX вв.* Киев: Наукова думка.
- Митрохин, Л.Н., Мысливченко, А.Г., Ойзерман Т.И. (ред.). (1966). *Современный экзистенциализм. Критические очерки*. Москва: Мысль.
- Ткачук, М. (1997). *Філософія світла і радості: Олексій Гіляров*. Киев: Наукова думка.
- Флоровский, Г. (1990). Метафизические предпосылки утопизма. *Вопросы философии*, 10, 7-22.
- Флоровский, Г. (1981). *Пути русского богословия*. Париж: YMCA-press.
- Челпанов, Г.И. (1900). *Мозг и душа*. Київ.
- Шестов, Л. (1991). *Апофеоз беспочвенности: опыт адогматического мышления*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета.
- Шпет, Г.Г. (1989). *Сочинения*. Москва: Правда.

Tatyana O. Dulik, Candidate of Economic Sciences (PhD), Associate Professor, Department of Social Security and Tax Policy, University of Customs and Finance, Dnipro, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9984-8452.

Tatyana Y. Alexandriuk, Senior Lecturer, Department of Social Security and Tax Policy, University of Customs and Finance, Dnipro, Ukraine. ORCID: 0000-0001-7608-2784.

Dmytro S. Poliskyi, Undergraduate Student of Business Information Technology, Department of Services and Consulting, Ludwigshafen University of Applied Science of Business and Society, Ludwigshafen-am-Rhein, Germany.

Directions of the development of socially responsible business

Abstract: The article is devoted to the study of the actual processes of functioning of socially responsible business, its role as a subject of the modern democratic state of sustainable development, in solving social problems. The basis for the formation of corporate social responsibility of business and factors that contribute to or hinder the implementation of its initiative are clarified. The purpose of the article is to summarize the directions of development of socially responsible business and justify the possibility of adapting the Corporate Social Responsibility initiative in Ukraine in the context of dynamic changes. The methodological basis of the carried-out researches was general theoretical approaches and philosophical methods of scientific knowledge: induction and deduction; historical; analysis and synthesis; systematic approach; method of expert assessments and generalizations, etc. The information base of the study was the current regulatory and legislative acts on the formation of state social standards and state social guarantees in Ukraine, official analytical and statistical materials, monographic and periodicals of domestic and foreign scientists. In particular, modern trends in the implementation of socially oriented principles in the activities of business structures in Ukraine were investigated by T.P. Gitis, A.H. Zinchenko, A.M. Kolot, N.V. Losovska, K.P. Lyashuk, M.A. Saprykina, L.S. Seliverstova, O.O. Trut and others. Among the foreign authors, whose works on this topic are of considerable interest, should be called I. Alon, K. Yeh, A. Carnegie, A. Carroll, M. Kitzmueller, Ph. Kotler, C. Lattemann, W. Leoński, N. Lee, S. Li, G. Fioretti, M. Friedman, M. Fetscherin, J. Shimshack and others. These sources provided a generalization of scientific approaches to the definition of the concept of “socially responsible business”, clarification of problematic issues that require urgent solution and barriers that prevent an increase in the level of social responsibility of business in Ukraine. The authors analyze modern models of corporate social responsibility management and the possibility of their adaptation to domestic conditions. In particular, it may be the use that is most acceptable for the Ukrainian post-war economy – a European model in which the practice of optimal state regulation is a priority, with appropriate social programs for social protection of the population.

Keywords: socially responsible business; subjects of business structures; corporate social responsibility; social security; social protection of citizens; state social standards and state social guarantees.

Тетяна Олександрівна Дулік, кандидат економічних наук, доцент, Кафедра соціального забезпечення та податкової політики, Університет мітної справи та фінансів, Дніпро, Україна.
ORCID: 0000-0002-9984-8452.

Тетяна Юрійвна Александрюк, старший викладач кафедри, Кафедра соціального забезпечення та податкової політики, Університет мітної справи та фінансів, Дніпро, Україна.
ORCID: 0000-0001-7608-2784.

Дмитро Сергійович Поліський, студент бакалавріата, Спеціальність «Економічна інформатика», Кафедра послуг та консалтинга, Університет прикладних наук економіки та суспільства міста Людвігсхафен-ам-Рейн, Людвігсхафен-ам-Рейн, Німеччина.

Напрями розвитку соціально відповідального бізнесу

Анотація: Стаття присвячена дослідженню актуальних процесів функціонування соціально відповідального бізнесу, його ролі, як суб'єкта сучасної демократичної держави сталого розвитку, у розв'язанні соціальних проблем. З'ясовуються основи формування корпоративної соціальної відповідальності бізнесу та чинники, що сприяють або перешкоджають у реалізації його ініціативи. Мета статті полягає в узагальненні напрямів розвитку соціально відповідального бізнесу та обґрунтуванні можливості адаптації в Україні ініціативи корпоративної соціальної відповідальності в умовах динамічних змін. Методологічною основою здійснених досліджень слугували загальнотеоретичні підходи та філософські методи наукового пізнання: індукція та дедукція; історичний; аналіз та синтез; системний підхід; метод експертних оцінок та узагальнення тощо. Інформаційною базою дослідження стали чинні нормативно-правові та законодавчі акти з питань формування державних соціальних стандартів та державних соціальних гарантій в Україні, офіційні аналітичні та статистичні матеріали, монографічні та періодичні видання вітчизняних та закордонних учених. Зокрема, сучасні тенденції впровадження соціально орієнтованих принципів у діяльність суб'єктів бізнес-структур в Україні досліджували: Т.П. Гітис, А.Г. Зінченко, А.М. Колот, Н.В. Лосовська, К.П. Ляшук, М.А. Саприкіна, Л.С. Селіверстова, О.О. Трут та інші. Серед зарубіжних авторів, чий роботи з означеної теми викликають значний інтерес, слід назвати І. Алону, К. Йеха, А. Карнегі, А. Керролла, М. Кітцмюллера, Ф. Котлера, К. Латтемманна, В. Леонські, Н. Лі, С. Лі, Г. Фіоретті, М. Фрідмана, М. Фетшперіна, Дж. Шимшака та інших. Вказані джерела забезпечили узагальнення наукових підходів до визначення поняття «соціально відповідальний бізнес», з'ясування проблемних питань, які потребують нагального розв'язання та бар'єрів, що стоять на заваді підвищення рівня соціальної відповідальності бізнесу в Україні. Авторами аналізуються сучасні моделі управління корпоративною соціальною відповідальністю та можливості їх адаптації до вітчизняних умов. Зокрема це може бути використання, найбільш прийнятної для української післявоєнної економіки – європейської моделі, в якій пріоритетною є практика оптимального державного регулювання, з відповідними соціальними програмами щодо соціального захисту населення.

Ключові слова: соціально відповідальний бізнес; суб'єкти бізнес-структур; корпоративна соціальна відповідальність; соціальне забезпечення; соціальний захист громадян; державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії.

Вступ

Створення умов, що сприяють сталому розвитку національної економіки, є глобальним завданням, що стоїть на порядку денному нинішнього світового співтовариства. Це завдання особливо актуальне, було та є, для України, враховуючи соціально-економічні, політичні та екологічні проблеми, а тепер ще й воєнні дії, з якими сьогодні стикається наша країна. Водночас життєдіяльність України в період воєнного стану, а в подальшому – перехід до відбудови її економіки, орієнтованої на модель сталого розвитку, потребує встановлення партнерських та компромісних відносин між Урядом держави та суб'єктами бізнес-структур (далі – СБС) на демократичній основі, що сприятиме зміцненню взаємної соціальної відповідальності та інтересу до результатів діяльності всіх учасників суспільних відносин.

В умовах, коли більша частина капіталу належить приватному сектору, логічно і природно, що СБС поділяють відповідальність за соціально-економічне становище

країни з державою. Водночас підвищення у них рівня корпоративної соціальної відповідальності (далі – КСВ) внаслідок використання сучасних інноваційних технологій та інтелектуальних ресурсів, покращення якості життя працівників можна розглядати як реальну можливість для їх самореалізації та збільшення активів компаній, що функціонують у різних галузях національної економіки. Однак за результатами дослідження довоєнного стану рівня соціальної відповідальності у СБС України було встановлено, що добровільне залучення приватних компаній до розв’язання соціально-економічних проблем здійснювалося епізодично та лише в окремих напрямках, хоча потреби у цьому були та постійно зростали. Більше того, не зникає потреба у комплексній соціальній підтримці українського населення як з боку держави, так і з боку суб’єктів господарювання і тепер – у воєнний час, та буде вона доречною й після війни. Тому, для підвищення добробуту населення, при розбудові власної моделі сталого розвитку, вітчизняній бізнес-спільноті слід, насамперед, адаптувати кращі світові практики, що забезпечать швидке відтворення втрачених ресурсів, відновлення економіки, наближення до європейських стандартів. Ці практики зазвичай пов’язані з благодійною та соціальною діяльністю, але одночасно відповідають за екологічні зобов’язання, безпечні умови праці та дотримання прав людини, гарантуючи прозорість ведення бізнесу та комерційних угод. Водночас Україні потрібна своя модель сталого розвитку, а принцип соціальної відповідальності повинен стати важливим компонентом бізнес-стратегій більшості українських підприємств. Для цього необхідно систематично аналізувати механізми їх реалізації, позитивні ефекти та протиріччя, загострення яких, зазвичай, відбувається внаслідок глобальних змін.

Концептуальні основи організації СББ та управління КСВ, а також сучасні тенденції у її розвитку обґрунтовані у наукових працях зарубіжних учених: А. Карнегі (розглядає основні складові СББ – принцип благодійності та принцип адміністрування) (*Carnegie, 2012:199-206*); М. Фрідмана (висвітлює сутність СББ, яка полягає у збільшенні прибутку) (*Friedman, 1970*); А. Керролла (визначає СББ наявністю чотирьох її компонентів: економічної, правової, етичної та філантропічної відповідальності, що являють собою так звану «піраміду КСВ») (*Carroll, 1991:39-48*); Ф. Котлера та Н. Лі (автори стверджують, що КСВ має приносити максимальну користь вашій компанії і вашій справі) (*Kotler & Lee, 2005*); С. Лі, М. Фетшперіна, І. Алона, К. Латtemanна та К. Йеха (розглядають КСВ на ринках, що розвиваються, вказують важливість середовища управління) (*Li et al., 2010:635-654*); М. Кітцмюллера та Дж. Шимшпака (висвітлюють економічні перспективи КСВ) (*Kitzmuller & Shimshack, 2012:51-84*); Г. Фіоретті (розглядає два показники для оцінки стану та тенденції гнучких організацій) (*Fioretti, 2012:957-979*); В. Леонські (досліджує бар’єри впровадження корпоративної соціальної відповідальності на обраних підприємствах) (*Leon’ski, 2019:353-362*) та ін.

Сучасні проблеми реалізації СББ в Україні знайшли широке відображення у наукових працях українських учених-економістів. Зокрема, досліджували підходи до формування організаційно-економічного механізму управління СББ (Л.С. Селіверстова, Н.В. Лосовська) (*Селіверстова та Лосовська, 2019:13-16*); концептуальні засади КСВ (О.О. Труг, К.П. Ляшук) (*Труг та Ляшук, 2019:143-148*); соціальну відповідальність як суспільну цінність та складову збалансованого розвитку (А.М. Колот) (*Колот, 2021:84*); економічну

природу організаційно-економічного механізму СВБ (Т.Х. Бондарюк, І.С. Бондарюк) (*Бондарюк та Бондарюк, 2020:58-65*); інституційні передумови розвитку корпоративної соціальної відповідальності (І. Кицюк) (*Кицюк, 2021*); розвиток КСВ (А. Зінченко, М. Саприкіна) (*Зінченко та Саприкіна, 2017*) та ін.

Між тим, незважаючи на суттєві теоретичні здобутки в дослідженні ефектів дії СВБ, слід зазначити, що на сьогодні в Україні в умовах воєнного стану та системних правових змін у бізнес-середовищі залишаються актуальними питання узагальнення напрямів подальшого розвитку СВБ в Україні та адаптації ініціативи КСВ до вітчизняних умов.

Основи формування соціально відповідального бізнесу

Зараз, в умовах інтенсифікації процесів глобалізації, відкритих ринків і формування соціально орієнтованої економіки в Україні, успіх СБС залежить не тільки від якості вироблених товарів і послуг, а й від дотримання ними базового набору певних принципів, зокрема: соціальних, екологічних та етичних. Важливість у їх реалізації пов'язано з практичною фазою економічного циклу, у межах якого досягаються окреслені цілі соціальної політики та здійснюється регулюючий вплив на пріоритетні напрями розвитку СВБ. А рівень його корпоративної соціальної ініціативи є одним з основних індикаторів добробуту населення та конкурентоспроможності національної економіки (*Хлобистова, 2021:418*).

КСВ вперше була офіційно використана в кінці 1990-х рр., коли генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) Кофі Аннан закликав керівників найбільших компаній світу приєднатися до Глобального договору – UN Global Compact, спрямованого на заохочення поваги прав людини, трудових прав, екологічної стійкості та боротьби з корупцією (*Global Compact: Network Ukraine, 2007*).

У Концепції реалізації державної політики в напрямі просування СВБ в Україні до 2030 року зазначається, що цей термін визначає поведінку економічних агентів щодо впливу на рішення і дії суспільства, на навколишнє середовище, що сприяє сталому розвитку суспільства, зокрема, розвитку економіки; підвищенню стандартів життя українського населення; враховує очікування економічних агентів і суспільства; відповідає чинному національному законодавству і міжнародним нормам поведінки; інтегрується у сучасну модель суспільного розвитку. При цьому встановлено основні напрямки його розвитку, які реалізуються в рамках господарської діяльності на добровільній основі: захист навколишнього середовища; у сфері зайнятості; у розвитку трудових відносин (*Про схвалення Концепції реалізації державної політики..., 2020*).

Серед закордонних і вітчизняних учених не існує єдиної позиції щодо інтерпретації понять «СВБ» або «КСВ» (*Селіверстова та Лосовська, 2019; Трут та Ляшук, 2019; Колот, 2021*). Водночас спільним у визначенні їх змісту є те, що вони відіграють важливу роль у досягненні цілей сталого розвитку і відповідно є його рушійною силою у розв'язанні проблем соціально-економічного характеру. Насамперед про це вказує Всесвітня ділова рада зі сталого розвитку (WBCSD) та зазначає про зобов'язання бізнесу сприяти усталеному економічному розвитку та захищати людство від глобальних ризиків: «Світ стикається з трьома критичними проблемами: надзвичайна кліматична ситуація, втрата природи та зростаюча нерівність. Пандемія COVID-19 показала, що ці проблеми

взаємопов'язані і що наші системи погано підготовлені до потрясінь. Оскільки глобальні ризики продовжують зростати, бізнес-лідери об'єднуються в підтримку сміливої та невідкладної програми перетворень» (*Видення 2050: Время преобразовываться, 2021*).

Орієнтуючись на ключові аспекти сталого розвитку експерти окремих міжнародних організацій та інституцій пропонують підтримувати СВБ та інтерпретують це відповідним чином. У 2001 році Європейський союз (далі – ЄС), прагнучи створити концептуальні основи для компаній, які бажають інвестувати в сталий розвиток, опублікував так звану «Зелену книгу про корпоративну соціальну відповідальність», що визначає концепцію «добровільної інтеграції соціальних та екологічних інтересів компаній у власну діяльність бізнесу та їх відносини із зацікавленими сторонами». Іншими словами, соціальна відповідальність означає не тільки виконання встановлених законом зобов'язань, а й «щось більше»: інвестиції в людський капітал, навколишнє середовище та відносини між групами зацікавлених сторін» (*Corporate Social Responsibility (CSR) – Definition, History and Evolution, 2020*).

Міжнародний стандарт ISO 26000:2010 “Guidance on social responsibility” вказує на те, що «організація несе соціальну відповідальність за усунення негативного впливу своїх рішень та діяльності на суспільство, оточуюче середовище за допомогою прозорості та етичної поведінки, що сприяє сталому розвитку, беручи до уваги здоров'я і добробут суспільства, очікування зацікавлених сторін та дотримання чинного законодавства, що узгоджується з міжнародними правилами поведінки та інтегрується у діяльність всієї організації» (*Corporate Social Responsibility (CSR) – Definition, History and Evolution, 2020*).

Таким чином, ці погляди на сутність СВБ свідчать про прагнення міжнародних організацій та інституцій забезпечити розв'язання глобальних проблем шляхом збалансованого та сталого соціально-економічного розвитку СБС, їх консолідації в глобальному вимірі. У той же час СВБ відіграє провідну роль у соціальному розвитку і досягненні бажаних результатів, який повинен «інтегрувати» свої інтереси в соціально-економічне середовище країни та нести відповідальність перед державою за наслідки своєї діяльності.

Сучасна наукова та освітня література дає різні визначення поняття КСВ, а саме з точки зору корпоративного егоїзму та альтруїзму, соціальних вимог, зацікавлених сторін та етики. Тобто вона заснована на деяких власних ознаках і формах прояву, які, на думку авторів, властиві їй (*Хлобистова, 2021:422; Гусєва та ін., 2020:6-7*).

Загалом феномен КСВ являє собою набір характеристик, властивих саме сучасному СВБ – підприємству, організації, діяльність яких спрямована на забезпечення сталого соціально-економічного розвитку країни. Деякі його особливості, насамперед соціальна спрямованість, по-різному реалізуються на кожному етапі національного розвитку. Що стосується зміни поглядів учених на КСВ бізнесу, вони еволюціонували та пройшли складний шлях: від повної відмови щодо її імплементації у діяльність компанії та зосередження уваги на зростанні їх прибутків, до визнання відповідальності за суспільний розвиток на рівні з державою.

Хоча й існують різні підходи до формування СВБ, найпоширеніший підхід полягає в тому, що вона складається з трьох пов'язаних між собою компонентів: економічного, екологічного, соціального.

Економічна складова СВБ заснована на концепції справедливості, яка говорить, що вигоди від економічної діяльності повинні бути рівномірно розподілені між учасниками економічних відносин, і що всі рішення будуть прийматися з урахуванням вимог чесності, справедливості та відкритості (*Pochtovnyuk, 2019*). Економічна відповідальність передбачає чесне ведення бізнесу: встановлення справедливих цін; незловживання монопольним становищем; відмова від недобросовісних методів цінової та нецінової конкуренції; виплата справедливої винагороди працівникам; швидкі та повні виплати контрагентам; прозорість бізнесу; відмова від використання корупційних схем тощо (*Олійник, 2016*).

Екологічна складова СВБ приносить користь навколишньому середовищу та включає в себе обов'язок осіб, які приймають рішення, вживати заходів для захисту власних інтересів та поліпшення навколишнього середовища. На сьогодні розвиток цього компоненту СВБ відбувається при міжнародній та національній урядовій підтримці, а також через великий попит на екологічно безпечні рішення у суспільстві (*Bocharova, 2020*).

Соціальна складова СВБ забезпечує розв'язання соціальних проблем, що виникають внаслідок економічної діяльності СБС. Її вплив на ефективність системи управління можна розглянути не лише з позиції величини соціального ефекту для компанії та суспільства в цілому, але й позиції економічного ефекту, що проявляється в активізації компанії щодо розвитку різних напрямків її діяльності: управлінської, маркетингової, фінансово-господарської тощо, і як наслідок – зменшення вірогідності виникнення операційних ризиків, покращення бізнес-середовища (*Гусєва та ін., 2020*).

Дослідження літературних джерел, що присвячені формуванню СВБ у суспільстві, дозволяють нам встановити основні принципи, які відображають його основні завдання:

- дотримання законодавства країни, що може проявлятися насамперед у сумлінній сплаті податків і відсутності участі в тіньових оборудках;
- координація соціальної та економічної відповідальності;
- створення якісної продукції, ліцензованої та відповідної стандартам якості;
- відповідальність за вплив економічної діяльності на навколишнє середовище;
- створення безпечних умов праці, стабільних виплат заробітної плати, страхування працівників;
- розвиток людського капіталу за допомогою програм перепідготовки та підвищення кваліфікації;
- співпраця із зацікавленими сторонами та активна участь у житті спільноти, регіону та держави (*Хлобистова, 2021:423*).

Незважаючи на те, що функціонування СВБ в національній економіці здійснюється на добровільній основі, ключова роль у його організації, а в подальшому – й розвитку, все-таки відводиться державі. Так, у сучасних наукових дослідженнях наголошується на тому, що саме держава здійснює прямий регуляторний вплив на бізнес для формування його соціальної відповідальності та змушення до вирішення ряду соціальних проблем. Крім того, науковці зазначають, що організаційно-економічною основою механізму формування та функціонування СВБ є не тільки державне регулювання, але й спільне державне та корпоративне регулювання, а також саморегулювання бізнесу. У разі

спільного регулювання СВБ держава ініціює його розвиток у напрямку соціальної відповідальності і проводить стимулюючу політику регулювання у цій галузі, сумісну з комерційними структурами, в той час як СВБ впроваджується на основі державних нормативних актів та з ініціативи комерційних структур. При саморегулюванні держава не впливає на процес розвитку СВБ, а рішення про розвиток діяльності у напрямку соціальної відповідальності приймаються СБС самостійно. На сьогодні переважають партнерські відносини між державою та бізнесом, тобто комбіноване регулювання (Бондарюк та Бондарюк, 2020:58-65).

Таким чином, поки немає загального розуміння СВБ, але всі підходи сходяться на думці, що це поняття за зовнішніми ознаками є не що інше, як КСВ, тобто є відповідальністю компанії перед усіма контрагентами, з якими вона пов'язана договірними відносинами, та суспільством загалом.

Сьогодні у всьому світі набирає обертів тенденція, коли СБС намагаються впровадити екологічні та соціальні ініціативи у свою діяльність з акцентом на співпрацю із зацікавленими контрагентами. До розвитку соціального партнерства компаній окремих країн – лідерів підштовхнули глобальні виклики та загострення соціальних проблем, що охопили все суспільство у світовому вимірі, зокрема пандемія COVID-19, екологічні та воєнні потрясіння, трудова міграція, наслідками яких є економічний спад та боротьба за людські ресурси.

Український бізнес також поділяє з державою відповідальність за соціально-економічну ситуацію в країні. Загалом формування СВБ в Україні відбувалося на тлі приватної власності, зміцнення концептуальних засад ринку, розвитку міжнародних відносин, подальшої європейської інтеграції та створення інституційної основи для діяльності іноземних компаній в країні (Назарук, 2017).

Термін «СВБ» офіційно прийнятий до вжитку в Україні 16.12.2006 р., коли відбулося підписання Меморандуму про соціальну відповідальність бізнесу в Україні, що визначив принципи та завдання його діяльності. Документ підписали представники різних СБС, міжнародних та громадських організацій. Серед них такі відомі компанії: «Київстар», Страхова компанія «Іллічівське», «ГНК-ВР Україна», «Майкрософт Україна», Український національний комітет Міжнародної торгової палати, Асоціація міст та громад України, Комітет промислового мовлення, Українське товариство якості, Всеукраїнська громадська спілка підприємців та ін. Водночас було започатковано Всеукраїнський громадський рух – Форум соціальної відповідальності бізнесу в Україні, що визначив також стратегічні пріоритети розвитку КСВ.

Очевидні успіхи в просуванні КСВ були досягнуті завдяки підписанню Рамкової програми партнерства між Урядом України та ООН, спочатку на період 2012-2016 рр., а потім – на 2018-2022 рр., що являє собою стратегічний план щодо сталого розвитку до 2030 року у сферах, що відповідають національним інтересам та пріоритетам (Кицюк, 2021; Рамкова програма партнерства..., 2017).

Значну роль у розвитку КСВ відіграє процес подальшої та поглибленої інтеграції України до ЄС. Зокрема, стаття 422 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, ратифікованої Законом України від 16.09.2014 р. №1678-VII, свідчить про те, що сторони заохочуватимуть КСВ та підзвітність, а також ведення соціально відповідальної

господарської діяльності, яка просувається Глобальним договором ООН, Міжнародною організацією праці (далі – МОП), організацією співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР) (*Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною...*, 2014).

Важливим етапом у розвитку КСВ в Україні стало також затвердження 24.01. 2020 року Кабінетом Міністрів України Концепції реалізації державної політики, спрямованої на сприяння розвитку СББ до 2030 року. Це є свідченням про унормування принципів соціальної відповідальності в Україні, розуміння державою необхідності щодо її імплементації у бізнес-середовище з метою підвищення рівня ділової репутації СББ на міжнародних ринках, впровадивши відповідальне ставлення до своїх співробітників та партнерів, що, безумовно, в довгостроковій перспективі, поліпшить репутацію та імідж держави (*Про схвалення Концепції реалізації державної політики...*, 2020).

Згідно з дослідженням провідної експертної організації в Україні – Центру «Розвитку КСВ», тільки 17,8% компаній у 2020 р. інтегрували цілі сталого розвитку у свої стратегії (*Тренди 2022. Глобальний світ та Україна, 2022*), а найбільш поширені практики КСВ в Україні в 2018 році розподілилися наступним чином (*Зінченко та Сапфікіна, 2017*):

- політика розвитку та поліпшення умов праці персоналу (76%);
- надання благодійної допомоги (51%);
- допомога мігрантам (30%).

Окрім того, попередні наукові дослідження свідчать, що останніми роками в українських суб'єктів господарювання державної та приватної форми власності пріоритетні напрями реалізації КСВ в основному збігаються (розвиток і поліпшення умов праці персоналу; захист та підтримка споживачів; боротьба з COVID-19) (*Кицюк, 2021; Зінченко та Сапфікіна, 2017*) та формуються з урахуванням загальносвітових трендів: технологічних досягнень; демографічних зрушень; швидкої урбанізації; дефіциту ресурсів та зміни клімату (*Тренди 2022. Глобальний світ та Україна, 2022*).

Проте з перших днів воєнних дій на території України, все змінилося – держава та український бізнес згуртувалися та сконцентрувалися на стабілізації економіки та допомозі населенню з активним впровадженням принаймні трьох принципів сталого розвитку: “No poverty”, “Zero hunger”, “Good health and wellbeing”. Водночас у ці неспокійні часи війни компанії зосередилися насамперед на збереженні життя та здоров'я співробітників, захисту цивільних громадян у містах проведення бойових дій, воїнів збройних сил України та територіальної оборони.

Результати дослідження також виявили, що соціальна діяльність українських та міжнародних компаній в Україні ведеться за такими напрямками:

- гуманітарна допомога населенню;
- підтримка медичних закладів;
- евакуація та розміщення населення з районів бойових дій;
- організація сховищ для населення тощо.

Поряд з цим, компанії, чий потужності знаходяться в регіонах активних бойових дій, дбають про їх завчасну консервацію, або переміщення у безпечні міста, що мінімізує потенційний негативний вплив на довкілля у випадку руйнування.

Загалом з боку уряду України запроваджено ряд концептуальних заходів для побудови потужного економічного фронту. Зрозуміло, що за таких умов найбільш дієвим способом підтримки компаній є повна дерегуляція та лібералізація їх господарської діяльності, а також посилення державної підтримки. З цією метою уряд держави розпочав активно впроваджувати у бізнес-середовище масштабні законодавчі зміни та державні програми підтримки української економіки. А саме запроваджені засоби фіскальної, податкової та регуляторної підтримки господарюючих суб'єктів. Такі дії є прикладом для всього корпоративного світу у досягненні цілей сталого розвитку та відданості гуманітарним цінностям.

Моделі управління корпоративною соціальною відповідальністю та можливості їх адаптації до вітчизняних умов

Здійснене попереднє дослідження основ формування СВБ показує, що сьогодні в Україні 83% компаній вже впровадили КСВ у свою діяльність і орієнтовані на сталий розвиток. Однак деякі організації в Україні офіційно не заявляли про її реалізацію. Поряд з цим аналіз офіційних сайтів найбільших українських компаній вказує на наявні проблеми та бар'єри, що пов'язані не лише з формулюванням стратегій розвитку КСВ, але й її реалізацією. Так, у зв'язку з появою пандемії COVID-19 у всьому світі і в Україні відбулося зниження економічної активності господарюючих суб'єктів. Соціально відповідальні компанії вимушені були адаптуватися до умов карантинних обмежень, змінити пріоритети та шукати нові можливості для реалізації власних бізнес-цілей та соціальних програм. З огляду на це, можна стверджувати, що більшість бізнес-структур України до воєнного стану не мали конкретної стратегії соціальної відповідальності та знаходилися лише на стадії дотримання чинного законодавства та реалізації окремих благодійних проектів (програм) цільового спрямування, насамперед у галузі охорони здоров'я, освіти, підтримки незаможних та соціально вразливих верств населення тощо.

Водночас, як свідчить закордонний досвід, господарюючі суб'єкти, що функціонують за принципами КСВ можуть долати певні бар'єри та прагнути отримувати прибуток від своєї діяльності, бути законослухняними, дотримуватися відповідних етичних норм, й тим самим приносити користь суспільству. Сучасна академічна спільнота виділяє достатню кількість моделей КСВ як частину національного бізнесу в різних країнах, що відображають ступень державного регулювання та інші параметри відповідно до умов тих країн, в яких вони формуються. При цьому набір ознак не є випадковим, а скоріше є результатом специфічного поєднання зовнішніх і внутрішніх факторів у процесі розробки моделі. Таким чином будь-яку національну модель можна проаналізувати в двовимірній системі координат, а саме:

- за ступенем реагування на соціальні потреби;
- за ступенем державного регулювання участі корпорацій у розвитку суспільства.

У дослідженнях учених варіюється від трьох (американська, європейська, азіатська) до семи і більше моделей управління КСВ (американська, європейська, британська, скандинавська, азіатська (японська), африканська, модель БРІКС тощо). Незважаючи на це, основними є три – американська (США), європейська (континентальна) та азійська (японська) (*Kovban & Kobut, 2019:82; Дейч, 2011:13-19; Гітис та Собчук, 2017:70-74*).

Американська модель КСВ сформована в конкретних умовах вільного ринку, є найбільшою. Основними характеристиками американської моделі є:

- фокусування на конкретних проблемах виробництва чи послуг, що надає компанія (їх безпека, ліцензування, відповідність стандартам);
- орієнтація на філантропію та волонтерство;
- захист навколишнього середовища («зелений рух», поновлювані джерела енергії, використання екологічно чистої сировини тощо);
- встановлення партнерських відносин з некомерційними організаціями й лідерами місцевих громад;
- мінімальна комунікація господарюючого суб'єкта зі своїми соціальними партнерами щодо реалізації соціальних проєктів;
- регулювання з боку держави ініціативи соціальної відповідальності бізнесу – мінімальне, що свідчить про відносну його самостійність у розв'язанні проблем соціального характеру.

Поряд з цим, важливою складовою американської моделі КСВ є добре розвинена інфраструктура участі компаній у розв'язанні соціальних проблем (освіта, медицина, екологічні проєкти), завдяки функціонуванню значної кількості спеціальних корпоративних фондів. При цьому держава стимулює соціальні ініціативи компаній через систему податкових пільг. Однак єдиної оптимальної державної програми розвитку та впровадження управління КСВ у США й досі немає. В основному регулювання носить систематичний і місцевий характер (*Kovban & Kobut, 2019:82*).

Загалом, якщо розглядати таку модель з точки зору адаптації до вітчизняних умов, спробуємо встановити її переваги та недоліки. Так, позитивні аспекти цієї моделі більше орієнтовані на бізнес, оскільки її легше реалізувати. Дійсно, компанії можуть інвестувати певні кошти на соціальні проєкти, не витрачаючи час на їх розробку, зміну структури бізнесу, створення додаткових відділів для реалізації КСВ, що, своєю чергою, мінімізує витрати на її управління. Ще однією перевагою цієї моделі є незначний вплив держави на прийняття компанією управлінських рішень щодо реалізації власних соціальних ініціатив, й відповідно держава не змушуватиме її фінансувати різні соціальні проєкти. Однак недоліком цієї моделі є те, що вона в основному розрахована на прибутковий бізнес та високий рівень громадянської свідомості компаній. Поряд з цим, ця модель вимагає стабільної економічної ситуації в країні з розвиненим конкурентним середовищем, високим рівнем життя громадян та морально-етичної відповідальності компаній.

Протилежністю американської моделі є європейська модель КСВ.

Основними характеристиками європейської моделі є:

- високий рівень державного регулювання у сфері бізнесу та КСВ;
- застосування уніфікованої правової бази;
- впровадження компаніями КСВ з орієнтацією на державні регуляторні механізми та внутрішньо корпоративні норми;
- широкий спектр форм реалізації КСВ (часто у співпраці з державними органами);

- підвищення корпоративної прозорості через відсутність довіри суспільства до приватного сектору.

Виходячи з того, що ініціатором введення стандартів КСВ є держава та інститути громадянського суспільства, досягнення компаніями власних бізнес-цілей здійснюється у жорстких умовах державного та громадського регулювання та контролю. На відміну від Сполучених Штатів, благодійність не дуже популярна в європейській моделі через загальний високий податковий тягар. При цьому головними об'єктами соціальних інвестицій є людські ресурси, соціальне страхування, права людини, розвиток науки і освіти, охорона навколишнього середовища. Ключовою особливістю функціонування європейської моделі КСВ є інституційна підтримка, яка склалася як на рівні окремих країн, так і на рівні Європейського Союзу (далі – ЄС) в цілому. Державне регулювання здійснюється на постійній основі діючими урядовими органами згідно з спеціальними законами. Набули широкого застосування соціальна звітність, сертифікація КСВ за міжнародними стандартами, договірні відносини з профспілками та державними (муніципальними) установами.

Крім того, ЄС надає великого значення розвитку принципів КСВ та соціального партнерства, які є невід'ємною частиною загальної стратегії розвитку держав-членів. У зв'язку з цим, для реалізації європейської політики в Україні, одним із пріоритетних завдань є підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, згідно з якою наша держава зобов'язана адаптувати чинне законодавство до відповідного інституційного середовища, що базується на принципах і цінностях ЄС.

Азійська модель заснована на трудових відносинах та специфічних традиціях країни, де компанія сприймається як «продуктивна сім'я», що функціонує з метою забезпечення гармонії між її власниками, працівниками та суспільством, а працевлаштування здійснюється як частина «довічної зайнятості». Окрім того, основними напрямками КСВ в такій моделі є екологічні проблеми (зміна клімату, захист екосистем від забруднення та виснаження) та трудові відносини (оплата житла, освіти, матеріальна допомога при народженні дітей, пенсійні схеми компаній), що позитивно впливає на продуктивність праці, гарантує відносну стабільність людських ресурсів та якість їх життя. Активну роль держави у стратегічному плануванні та стандартизації СВБ доповнює діяльність національних та галузевих його асоціацій, які встановлюють свої власні соціальні та екологічні стандарти. Основними характеристиками азійської моделі КСВ є:

- орієнтація на культурні традиції країни та забезпечення гендерної рівності;
- розвиток волонтерської діяльності;
- відповідальна поведінка громадян по відношенню до своєї країни;
- налагодження добросовісних партнерських відносин (створення промислових груп);
- активна роль держави, особливо у стратегічному бізнес-плануванні;
- регулювання діяльності компанії локальними директивами;
- встановлення тісних зв'язків у діяльності компанії з її соціальними проектами (*Гіміч та Собчук, 2017:70-74*).

Як бачимо, ініціатором введення стандартів КСВ при застосуванні цієї моделі є великий бізнес, а держава – замовником, контролером та бенефіціаром. При цьому така

ключова ознака застосування КСВ, як суспільні цінності та культурні особливості, відбивається через колективізм, патерналізм, скромність, повагу до традицій, взаємодопомогу.

Загалом розглядаючи перспективи імплементації такої моделі в українську практику, доцільним буде взяти до уваги найбільш прогресивні її характеристики, зокрема фінансування оплати житла та навчання тощо. Проте через культурні відмінності існує високий ризик відторгнення такої моделі як з економічної, так і з соціальної точки зору.

Поряд з цим, узагальнення зарубіжного досвіду дозволяє розглядати європейську модель з її державним регулюванням, відповідними соціальними програмами та практикою впровадження найбільш адекватною для сучасної української дійсності. Саме така модель, що базується на реалізації демократичних принципів та посиленні ролі держави, соціального захисту населення, контролю за діяльністю бізнесу та очікуванні того, що уряд України візьме на себе відповідальність щодо визначення напрямів розвитку КСВ, найбільш прийнятна та близька свідомості українського народу.

Висновок

У статті узагальнені напрями розвитку СБВ та здійснені обґрунтування можливості адаптації в Україні ініціативи КСВ в умовах динамічних змін. Результати дослідження показали, що впродовж останніх років, до початку повномасштабного воєнного вторгнення російських окупаційних військ на територію України, кількість бізнес-структур, що проводили різноманітні соціальні заходи та благодійні програми, зростала, проте вони мали несистемний характер. Їх ефективність для компаній і територій не достатньо досліджена. Рівень корпоративної прозорості компаній, соціальної ініціативи, підготовки нефінансових та управлінських звітів залишається дуже низьким і наразі знижується. Але відкритість та прозорість управління КСВ – це не лише питання дотримання чинного законодавства. Довіра до бізнес-середовища, яка базується, серед іншого, на інформації, яку надає компанія про себе, може бути монетизована. Тому компанії повинні бути мотивовані для надання інформації та звітності належного рівня, оскільки це є важливим інструментом для залучення коштів та створення власної репутації. Маючи це на увазі, СБС повинні чітко визначити ключові напрями власної політики соціальної відповідальності та оприлюднювати їх, розмістивши на своїх веб-сайтах. Це не тільки підвищить рівень їх прозорості, а й сприятиме посиленню позитивного впливу на розв'язанні сучасних соціальних та екологічних проблем.

Водночас, незважаючи на наявність певних перешкод у реалізації соціально спрямованої ініціативи бізнесу, існуючі обставини в усьому світі та в Україні вимагають від нього, як надзвичайно потужної, дієвої та рупійної сили, швидко адаптуватися до суспільних змін та вимог сучасності. Поряд з цим, без сприятливих стартових умов, скоординованої державної підтримки, забезпечити швидке втілення різноманітних соціальних проєктів не є можливим.

Список джерел інформації:

- Бондарюк, Т. та Бондарюк, І. (2020). Економічна природа організаційно-економічного механізму соціальної відповідальності бізнесу. *Scientific Bulletin of the National Academy of Statistics Accounting and Audit*, 1-2, 58-65. DOI: 10.31767/nasoa.1-2.2020.06.
- Видение 2050: Время преобразовываться (2021, 17 травня). World Business Council for Sustainable Development (WBCSD). Отримано 6 березня 2022 року за <https://www.wbcsd.org/Overview/About-us/Vision-2050-Time-to-Transform>
- Гітис, Т.П. та Собчук, А.Г. (2017). Дослідження зарубіжного досвіду соціальної відповідальності бізнесу і можливості його адаптації до вітчизняних умов. *Економічний вісник Донбасу*, 3, 70-74.
- Гусева, О.Ю., Воскобоева, О.В. та Хлевицька, Т.Б. (2020). *Соціальна відповідальність бізнесу: навчальний посібник*. Київ: Державний університет телекомунікацій.
- Дейч, М.Є. (2011). Міжнародний досвід розвитку корпоративної соціальної відповідальності та можливості його адаптації до умов України. *Економіка та право*, 3(31), 13-19.
- Зінченко, А. та Саприкіна, М. (2017). *Розвиток КСВ в Україні: 2010-2018*. Юстон. Отримано 9 березня 2022 року за http://old.csr-ukraine.org/wp-content/uploads/2018/10/CSR_2017_research-1.pdf
- Кицюк, І. (2021). Аналіз інституційних передумов розвитку корпоративної соціальної відповідальності в Україні. *Економіка та суспільство*, 28. DOI: 10.32782/2524-0072/2021-28-25.
- Колот, А.М. (2021). Соціальна відповідальність як суспільна цінність та складова збалансованого розвитку. *Науковий вісник ПУЕТ: Economic Sciences*, 5, 84.
- Назарук, В.Я. (2017). Історія розвитку соціального підприємництва в Україні. *Соціальне підприємництво*, 53-57. Отримано 7 березня 2022 року за http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12772/Nazaruk_Istoriia_rozvytku_sotsialnoho_pidpriemnytstva_v_Ukraini.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Олійник, О.О. (2016). *Соціальна відповідальність: навч. посіб.* Рівне: НУВГП.
- Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 р. № 1678-VII. Отримано 7 березня 2022 року за <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#Text>
- Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року: Розпорядж. Каб. Міністрів України від 24.01.2020 р. № 66-р. Отримано 4 березня 2022 року за <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-p#Text>
- Рамкова програма партнерства між Урядом України та Організацією Об'єднаних Націй на 2018-2022 Роки (2017, 30 листопада). Отримано 10 березня 2022 року за <https://ukraine.un.org/uk/49416-ramkova-prohrama-partnerstva-mizh-uryadom-ukrayiny-ta-orhanizatsiyeyu-obyednanykh-natsiy-na>
- Селіверстова, Л.С. та Лосовська, Н.В. (2019). Підходи до формування організаційно-економічного механізму управління соціальною відповідальністю бізнесу. *Економіка та держава*, 7, 13-16.

- Тренди 2022. Глобальний світ та Україна (2022, 2 січня). Отримано 7 березня 2022 року за https://project.liga.net/projects/trends_2022_opinion/
- Трут, О.О. та Ляшук, К.П. (2019). Концептуальні засади корпоративної соціальної відповідальності. *Економічний журнал Одеського політехнічного університету*, 3, 143-148. Отримано 10 березня 2022 року за <https://economics.net.ua/ejoru/2019/No3/143.pdf>
- Хлобистова, Є.В. (ред.) (2021). Сталий розвиток – XXI століття. *Дискусії 2021: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції*. Національний університет “Кієво-Могилянська академія”. Київ.
- Vocharova, N. (2020). Environmental aspect of corporate social responsibility of enterprises. *Economics of the transport complex*, 35, 32. DOI: 10.30977/etk.2225-2304.2020.35.0.32.
- Carnegie, A. (2012). The gospel of wealth. *Revija za socijalnu politiku*, 2(19), 199-206.
- Carroll, A. (1991). The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders. *Business Horizons*, 4(34), 39-48.
- Corporate Social Responsibility (CSR) – Definition, History and Evolution (2020, April 3). Retrieved March 4, 2022 from <https://youmatter.world/en/definition/csr-definition/>
- Fioretti, G. (2012). Two measures of organizational flexibility. *Journal of Evolutionary Economics*, 5(22), 957-979.
- Friedman, M. (1970). The Social Responsibility of Business is to Increase Profits. *The New York Times Magazine*. September 13.
- Global Compact: Network Ukraine (2007, November 6). Retrieved March 5, 2022 from <https://globalcompact.org.ua/>
- Kitzmueller, M., & Shimshack, J. (2012). Economic Perspectives on Corporate Social Responsibility. *Journal of Economic Literature*, 1(50), 51-84.
- Kotler, Ph., & Lee, N. (2005). *Corporate Social Responsibility: Doing the Most Good for Your Company and Your Cause*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons.
- Kovban, A., & Kohut, I. (2019). Formation of a corporate social responsibility strategy of companies in eu countries. *Baltic Journal of Economic Studies*, 3(5), 82. Отримано 14 березня 2022 року за <http://www.baltijapublishing.lv/index.php/issue/article/view/676>
- Leoński, W. (2019). Barriers of the implementation of corporate social responsibility in chosen enterprises. *Scientific Papers of Silesian University of Technology. Organization and Management Series*, 136, 353-362. Retrieved March 10, 2022 from https://www.researchgate.net/publication/338869585_BARRIERS_OF_THE_IMPLEMENTATION_OF_CORPORATE_SOCIAL_RESPONSIBILITY_IN_CHOSEN_ENTERPRISES
- Li, S., Fetscherin, M., Alon, I., Lattemann, C., & Yeh, K. (2010). Corporate Social Responsibility in Emerging Markets: the importance of the governance environment. *Management International Review*, 5(50), 635-654.
- Pochtovyuk, A. (2019). The formation and development of social responsibility of business: Ukrainian experience in a context of decentralization. *SHS Web of Conferences*, 61. DOI: 10.1051/shsconf/20196101018.

European Scientific e-Journal

EU, Czech Republic, Ostrava

Publisher
Tuculart s.r.o.

Right to conduct publication activities
IČ: 14207052

Date of Issue
April 29, 2022

EUROPEAN SCIENTIFIC e-JOURNAL
ISSN 2695-0243
DOI 10.47451/col-03-2022-018
ISBN 978-80-88474-02-9